

**T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

**TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ BİLİM DALI**

TÂVÛS B. KEYSÂN ve TEFSİR İLMİNDEKİ YERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FATMA TOPÇU

DANIŞMAN: DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET BAĞÇIVAN

**YALOVA
OCAK 2024**

T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ BİLİM DALI

TÂVÛS B. KEYSÂN ve TEFSİR İLMİNDEKİ YERİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FATMA TOPÇU
218121034

DANIŞMAN: DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET BAĞÇIVAN

YALOVA
OCAK 2024

ETİK BEYAN

Yalova Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tezi Yazım Kuralları'na uygun olarak hazırladığım “Tâvûs b. Keysân ve Tefsir İlmindeki Yeri” başlıklı bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi; tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlâk kurallarına uygun olarak sunduğumu; tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı ve bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir; aksinin tespiti halinde doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi taahhüt ve beyan ederim.

İmza

Fatma TOPÇU

ÖNSÖZ

Tâbiûn dönemi, İslâm toplumunun genişlemesi, farklı kültürlerle etkileşim ve çeşitli mezhebî ve siyasî akımların ortaya çıkışı gibi önemli süreçleri içermektedir. Bu dönemde, Kur'ân ve hadislerin yorumlanmasının yanı sıra fıkıh ve kelâm gibi İslâmî ilimlerin oluşumu ve gelişimi hız kazanmıştır. Yine İslâm düşünce geleneği, bu dönemde temellerini atmış ve daha sonraki dönemlerde derinleşerek genişlemiştir. Bir tâbiûn âlimi olan Tâvûs b. Keysân'ın tefsir metodu da bu bağlamda, dönemin özellikleriyle şekillenmiş ve bu çalışmanın ana konusunu oluşturmuştur.

Bu çalışma, İslâm dünyasının erken dönemlerinde etkili bir tefsir âlimi olan Tâvûs b. Keysân'ın hayatını, düşünce dünyasını ve tefsir metodolojisini detaylı bir şekilde incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın giriş bölümünde, tezin amacı, konusu, kullanılan yöntemler ve kaynaklar açıklanmaktadır.

Birinci bölümde Tâvûs b. Keysân'ın yaşadığı çevre ve hayatı detaylı bir şekilde incelenmektedir. Yemen'in tarihi arka planı, İslâmlaşma süreci ve ilmî çevresi de bu bölümde ele alınmaktadır. Aynı zamanda Tâvûs b. Keysân'ın doğumu, adı, nesebi, vefatı, kişilik yönü, ahlâkı, siyasî kimliği ve fırkalara karşı tutumu gibi önemli konular bu bölümde detaylı bir şekilde incelenmektedir.

İkinci bölümde ise Tâvûs b. Keysân'ın Kur'ân âyetlerine yaptığı yorumlar ele alınmış ve bu yorumların nasıl bir metodolojiye dayandığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca Ahkâm âyetlerine getirilen fikhî yorumlar, ibadetler, muâmelât, ukûbât gibi konular da bu bölümde ele alınmaktadır.

Bu çalışmanın hazırlanmasında emeği geçen değerli danışmanım Dr. Öğr. Üyesi Mehmed Bağçıvan'a teşekkürlerimi sunarım. Yönlendirmeleri, bilgisi ve değerli önerileri, bu tezin şekillenmesinde önemli bir rehberlik sağlamıştır. Ayrıca katkı sağlayan diğer hocalarıma ve bu çalışmayı inceleyen herkese şükranlarımı iletiyorum. Bu süreçte ailem, beni destekleyen ve motive eden en önemli unsurdur. Onların sabrı ve anlayışı, bu uzun soluklu çalışmanın her aşamasında beni cesaretlendirmiştir. Bu noktada aileme minnettarlığımı belirtmek isterim. Sürecin başından itibaren birlikte yürüdüğümüz, her zorluğa birlikte göğüs gerdiğimiz ve birbirimizi sürekli motive ettiğimiz yol arkadaşım Ayşe İpek Dursun'a da içten teşekkürlerimi sunmak isterim.

Umarım bu çalışma, Tâvûs b. Keyâsân'ın ilmî mirasına katkıda bulunur ve onun düşünce dünyasına ışık tutarak ilgili alanlarda yeni araştırmalara ve çalışmalara ilham kaynağı olur.

Ocak - 2024

Fatma TOPÇU

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN	i
ÖNSÖZ.....	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR	vi
ÖZET	vii
ABSTRACT	viii
1. GİRİŞ	1
1.1. Çalışmanın Konusu	1
1.2. Çalışmanın Amacı ve Önemi.....	1
1.3. Araştırmanın Yöntemi	2
1.4. Tezin Kaynakları	2
2. TÂVÛS B. KEYSÂN'IN YAŞADIĞI ÇEVRE VE HAYATI.....	5
2.1. Yaşadığı Çevre	5
2.1.1. Yemen'in tarihi arka planı.....	5
2.1.2. Yemen'in İslâmlaşma süreci	8
2.2. İlmî Çevre.....	10
2.2.1. Hz. Peygamber ve sahâbe dönemi.....	10
2.2.2. Tâbiûn döneminde Yemen'de tefsir faaliyetleri.....	12
2.3. Hayatı	14
2.3.1. Doğumu adı ve künyesi	14
2.3.2. Nesebi	15
2.3.3. Vefatı	16
2.4. Şahsiyeti/Ahlâkî Kişiliği	17
2.4.1. Siyasî kimliği ve devlet ricaline karşı tutumu	17
2.4.2. Ahlâkı	19
2.4.3. Fırkalarla mücadelesi.....	21
2.4.3.1. Mürcie ve kaderilere karşı tutumu	21
2.4.3.2. Hakkındaki Şiflik ithamı	23
2.5. İlmî Yönü.....	24
2.5.1. Hocaları	26
2.5.2. Talebeleri.....	30
2.5.3. Hadis ilmindeki yeri	33
2.5.4. Fıkıh ilmindeki yeri	36
3. TÂVÛS B. KEYSÂN'IN TEFSİR METODU.....	38

3.1. Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri	38
3.2. Âyetlerin Sünnet ile Tefsiri	44
3.3. Âyetlerin Sahâbe Kavliyle Tefsiri	52
3.4. Sebeb-i Nüzûl ile Tefsir.....	59
3.5. Kıraat Farklılıkları ile Tefsir.....	62
3.6. İsrâiliyat Rivâyetleri ile Tefsir.....	65
3.7. Nâsih-Mensûhu Kullanması	71
3.8. Mübhem İfadelerin Tefsiri	75
3.9. Re'y ile Tefsir.....	76
3.9.1. İbadetlerle ilgili hükümler	79
3.9.1.1. Namaz	79
3.9.1.2. Oruç.....	80
3.9.1.3. Zekât	82
3.9.1.4. Hac ve Umre	84
3.9.2. Muâmelât ile ilgili hükümler	87
3.9.2.1. Talâk	87
3.9.2.2. Mehir.....	89
3.9.2.3. Nikâh.....	91
3.9.2.4. Yemin.....	93
3.9.2.5. Miras	95
3.9.2.6. Siyah bir kadınla beyaz bir erkeğin evlenmesi hakkındaki görüşü	96
3.9.2.7. Kâtip ve şahitlik yapanların durumuyla ilgili görüşü	97
3.9.2.8. Zimmîlerle selamlaşma hakkındaki görüşü	98
3.9.2.9. Çocuklar arasında adaleti gözetme ile ilgili görüşü	99
3.9.3. Ukûbât ile ilgili hükümler	100
3.9.3.1. Had.....	100
3.9.3.2. Kısas.....	102
3.9.3.3. Diyet.....	102
3.9.3.4. Kefâret.....	103
3.9.3.5. Fidyeye	105
3.10. Dil Tahlilleriyle Tefsir.....	106
3.10.1. Buhl ve şuhh kelimeleri hakkındaki izahı	106
3.10.2. Rum sûresinin 39. âyetindeki ribâ ifadesi hakkındaki yorumu	107
3.10.3. Bakara sûresinin 238. âyeti ile ilgili yorumu.....	108

3.10.4. Bakara 184.âyet ile ilgili yorumu	109
4. SONUÇ	110
KAYNAKÇA	112
ÖZGEÇMİŞ	131

KISALTMALAR

a.s	: Aleyhisselâm
bkz.	: Bakınız
Hız.	: Hazreti
D.İ.B.	: Diyanet İşleri Başkanlığı
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi
Neşr.	: Neşreden
thk.	: Tahkik eden
ö.	: Ölümü
s.a.v.	: Sallahu aleyhi ve sellem
T.C.	: Türkiye Cumhuriyeti
ts.	: Tarihsiz
ty.	: Tarih Yok
vb.	: ve benzeri
r.a	: Allah ondan razı olsun
y.y.	: Yayın Yok
b.y.	: Baskı Yok

TÂVÛS B. KEYSÂN VE TEFSİR İLMİNDEKİ YERİ

ÖZET

Tâbiûnun önde gelen şahsiyetlerinden ve İslâm düşünce tarihinde mühim bir yeri olan Tâvûs b. Keysân (ö. 106/725), Yemen’de dünyaya gelmiş büyük bir âlimdir. O, İslâmî ilimlerin birçok alanında eğitim almış, özellikle tefsir, hadis, fıkıh ve kıraat gibi disiplinlerde adından söz ettirmiş ve görüşlerine başvurulmuştur. Müfessir, Mekke ve Medine’ye seyahatler yapmak suretiyle pek çok sahâbenin ilim halkasına katılarak onlardan ders almıştır. O, özellikle Mekke’de, Abdullah b. Abbas’ın (r.a.) yanında uzun süre kalarak başta tefsir olmak üzere birçok alanda ondan ilim tahsil etmiştir. Bu nedenle rivâyetlerinin çoğu Abdullah b. Abbas’a (r.a.) dayanmaktadır. İlmî yönden çok yönlü yetişen ve tabiûn nezdinde tefsir alanında en bilgili kişi olarak tanınan Tâvûs’un kendine ait müstakil bir eseri bulunmamaktadır. Onun görüşleri daha çok *Kütüb-i Sitte* gibi hadis kitaplarından, tefsirlerden, yine ulûmü’l-Kur’ân ve tabakât eserlerinden öğrenilmektedir. Bu çalışmanın yapılmasının en önemli saiki Mekke ekolünün önemli müfessirlerinden sayılan ve Abdullah b. Abbas’ın (r.a.) en önemli öğrencilerinden biri olan Tâvûs’un tefsire dair görüşlerini anlatan müstakil bir çalışmanın olmamasıdır. Bu meyanda araştırmanın amacı Hz. Peygamber’in (s.a.v.) eğitiminden geçen ve vahyin indiği dönemi bizzat gözlemleyen sahâbenin ve özellikle de İbn Abbas’ın (r.a.) ilmî mirasını koruyup bugüne aktarılmasına katkı sunan Tâvûs b. Keysân’ın tefsir metodolojisini inceleyerek, tefsir geleneğine olan etkisini ortaya koymaya çalışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Kur’ân, Tefsir, Mekke, Tâbiûn, Tâvûs b. Keysân.

TÂVÛS B. KEYSÂN AND HIS PLACE IN TAFSÎR

ABSTRACT

Tavus b Keysan (d. 106/725), a prominent figure among the leading personalities of the Tabi'un and holding significant importance in the history of Islamic thought, was born in Yemen. He is recognised as a distinguished scholar. He received education in various fields of Islamic sciences, particularly renowned for his contributions to disciplines such as interpretation (tasfir), hadith, Islamic jurisprudence (fiqh) and Qur'anic recitation (kiraat). As a commentator, he gained prominence by undertaking journeys to Mecca and Medina, participating in the scholarly circles of numerous companions, and benefiting from their teachings. Especially in Mecca, he spent a considerable amount of time alongside Abdullah b. Abbas (may Allah be pleased with him), acquiring knowledge from him in various fields, particularly in interpretation. Hence, the majority of his narrations trace back to Abdullah b. Abbas (may Allah be pleased with him). Tavus, who received versatile scholarly training and was recognised among the Tabi'un as the most knowledgeable person in the field of interpretation, did not have an independent work of his own. His viewpoints are predominantly derived from hadith collections such as Kutub al-Sittah, interpretations, as well as works on the sciences of the Qur'an and biographical dictionaries. The most significant motivation behind conducting this study is the absence of an independent work discussing the interpretation views of Tavus, who is considered one of the prominent commentators of the Meccan School and one of the most important students of Abdullah b. Abbas (may Allah be pleased with him). In this context, the aim of the research is to examine the methodology of interpretation of Tavus b. Keysan, who not only passed through the teachings of the Prophet Muhammad (peace be upon him) but also directly observed the period of revelation, thereby contributing to the preservation and transmission of the scholarly legacy of the companions, particularly Ibn Abbas (may Allah be pleased with him), to the present day. The objective is to elucidate his impact on the tradition of interpretation by analysing his approach.

Keywords: Qur'an, Tafsir, Mecca, Tabi'un, Tâvûs b. Keysân.

1. GİRİŞ

1.1. Çalışmanın Konusu

Tefsir ilmi, İslâm dünyasında Kur'ân'ın anlaşılması ve yorumlanması amacıyla geliştirilen önemli bir disiplindir. Müfessirlerin yöntemleri ve katkıları, tefsir ilminin gelişimi açısından büyük öneme sahiptir. Bu meyanda çalışmada önemli bir tâbiûn müfessiri olan Tâvûs b. Keysân'ın tefsir ilmindeki yerini anlamak için onun metodolojisi üzerinde durulacak ve diğer müfessirlerin görüşleriyle karşılaştırmalar yapılacaktır.

Tâvûs b. Keysân'ın tefsir metodunu anlamak, onun Kur'ân âyetlerini nasıl yorumladığını kavramak açısından önemlidir. Bu araştırmada Tâvûs'un tefsirinde kullandığı dil, tefsir ettiği âyetlerin bağlamına verdiği önem ve diğer metodolojik unsurlar incelenecektir. Tâvûs b. Keysân'ın tefsir metodunu değerlendirmek için aynı dönemde veya öncesinde yaşamış müfessirlerin görüşleri dikkate alınacaktır. Bu hususta özellikle, aynı dönemde faaliyet göstermiş müfessirlerle karşılaştırmalar yapılarak, ortak noktalar ve farklılıklar ortaya konulacaktır. Ayrıca Tâvûs b. Keysân'ın, tefsirinde hangi konulara daha fazla ağırlık verdiği, hangi âyetleri özellikle vurguladığı ve hangi yöntemleri tercih ettiği, onun tefsir anlayışını anlamak adına önemli ipuçları sağlayacaktır.

1.2. Çalışmanın Amacı ve Önemi

İslâm'ın erken dönemlerinden itibaren, Kur'ân'ın anlaşılması ve yorumlanması, müslümanlar için büyük bir öncelik ve önem taşımaktadır. Bu süreç, Allah Rasûlü'nün (s.a.v.) mesajlarına doğrudan muhatap olan sahâbe nesli ile başlamış, onların çabalarıyla şekillenmiş ve zaman içinde tâbiûn âlimleri tarafından geliştirilerek devam ettirilmiştir.

İslâm coğrafyasının genişlemesiyle birlikte farklı kültürlerle olan etkileşim, toplumu kozmopolit bir yapıya sürüklemiş ve çeşitli problemleri de beraberinde getirmiştir. Bu süreçte yetişen tâbiûn müfessirleri, ashâbın tedrisinden geçerek aldığı ilmî mirası kendi bilgi birikimlerine entegre ederek, ortaya çıkan sorunlara çözüm bulmak ve toplumun değişen ihtiyaçlarına Kur'ân ve sünnet ekseninde cevap vermek amacıyla tefsir faaliyetlerine önem vermişlerdir. Bu çaba, tefsir, hadis, kelâm, fıkıh gibi ilimlerin gelişmesine ve çeşitli ekollerin ortaya çıkmasına olanak sağlamıştır. Tefsir çalışmalarının sıçrama yaptığı böyle bir dönemde Tâvûs b. Keysân'ın tefsire dair görüşleri, döneminin tefsir geleneğine ışık tutması bakımından önem arz etmektedir.

Bu çalışmanın ortaya çıkarılmasına sevk eden amillerin başında büyük bir tabiûn âlimi olan ve Mekke ekolünün önemli müfessirlerinden sayılan Tâvûs b. Keysân'ın, tefsire dair görüşlerinin belirlenmesi ve metodunun analiz edilerek tefsir geleneğine olan katkısının ortaya çıkarılması gelmektedir.

1.3. Araştırmanın Yöntemi

Tâvûs b. Keysân'ın tefsire dair metodunun incelenmesinin amaçlandığı bu çalışma bir giriş, iki ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Nitel bir araştırma olan bu çalışmada, özellikle tümevarım yöntemi kullanılarak bilgileri derleme, birleştirme ve yorumlama süreçleri üzerine odaklanılmıştır. Çalışma hicrî birinci asırda yaşamış Tâvûs b. Keysân'ın hayatı ve tefsir ilmindeki yeri ile sınırlandırılmıştır.

Tezin ilk bölümünde, Tâvûs b. Keysân'ın yaşadığı çevre ve hayatı ele alınmıştır. Yaşadığı dönem olan Yemen'in tarihi arka planı, İslâmlaşma süreci, Tâvûs b. Keysân'ın biyografisi, kişiliği, siyasi kimliği ve fırkalara karşı tutumu ile ilmî konumu, hocaları ve talebeleri bu bölümde detaylı bir şekilde incelenmiştir. İkinci bölümde ise Tâvûs b. Keysân'ın tefsirdeki metodu üzerinde durulacaktır. Bunlar, Kur'ân'ın Kur'ân'la, sünnetle, sahâbe kavliyle, sebab-i nüzûl, kıraat farklılıkları, İsrâiliyat rivâyetleri, nâsih mensûh, müphem ifadelerin tefsiri ve re'y ile tefsir şeklinde ele alınarak, müfessirin tefsirdeki yaklaşımı ortaya konulacaktır. Ayrıca Tâvûs'un, Kur'ân'daki bazı kelimeler ve cümlelere getirdiği yorumlar bu bölümde incelenecektir.

Tâvûs b. Keysân'ın hayatına dair bilgiler, klasik İslâm tarihçilerinin eserlerinde yer almaktadır. Şöyle ki İbn Sa'd, (ö. 230/845), İbn Hacer (ö. 852/1449), İbn Kesîr (ö. 774/1373) gibi tarihçilerin tabakât kitapları, müfessirin doğumundan vefatına kadar olan hayat hikâyesini detaylı bir şekilde sunmaktadır. Bu kaynaklar, güvenilirliği ve geçerliliğiyle bilinen eserlerdir ve tezin temelini oluşturan önemli referanslardır.

1.4. Tezin Kaynakları

Tâvûs b. Keysân ve tefsir ilmindeki yerini incelemeyi hedefleyen bu çalışmada daha çok klasik ve modern kaynaklar bir araya getirilerek, müfessirin hayatı, tefsir metodolojisi ve etkileri geniş bir açıdan ele alınmıştır. Tâvûs'un yaşadığı dönemin siyasal, kültürel ve sosyal yapısını anlamak, onun tefsir anlayışını ve metodolojisini değerlendirmek açısından önemlidir. Bu bağlamda Yemen'in tarihi ve İslâmlaşma sürecinin incelendiği ilk bölümde, klasik kaynaklardan İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *el-Me'ârif*'inden, İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ından,

Zeyyâd Ahmed Hasan'nın *Mecelletü'r-risâle*'sinden, İbn Hişâm'ın *es-Sîratü'n-Nebeviyye*'sinden, İbn İshâk'ın, *es-Sîre*'sinden, Kelbî'nin, *Kitâbü'l-Esnâm*'ından, İbn Asâkir'in, *Târîhu Dimeşk'ından*, İbn Hişâm'ın *et-Ticân fî mülûki Himyer*'inden ve Şemsüddîn Zehebî'nin *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'sından* faydalanılmıştır. Yemen'in tarihine yönelik yapılan modern çalışmalardan ise Ahmed Emin'in (1886-1954) *Fecru'l- İslâm*'ından, Muhammed Süleyman Tayyib'in *Mevsû'atü'l-kabâ'il el-'Arabiyye*'sinden, Mehmed Şemseddin Günaltay'ın *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*'nden, Mustafa Fayda'nın *İslâmiyetin Güney Arabistana Yayılışı* adlı eserinden ve Cengiz Tomar'ın konuyla ilgili ansiklopedi maddesinden faydalanılmıştır.

Tâvûs'un yetiştiği dönemin ilmî atmosferini, hayatını, ahlâkını ve ilmî kişiliğini anlamak için sahâbe ve tâbiûn dönemine dair yazılan eserlerden başta hadis külliyyatları, siyer kitapları ve tarihî metinler olmak üzere çeşitli kaynaklar kullanılmıştır. Bu meyanda İbn Sa'd'ın (ö. 230/845), *et-Tabakâtü'l-kebîr*'inden, Buhârî'nin (ö. 256/870) *et-Târîhu'l-kebîr*'inden, İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *el-Me'ârif*'inden, Fesevî'nin (ö. 277/890) *el-Ma'rife ve't-târîh*'inden, İbn Ebû Hâtim'in (ö. 327/938) *el-Cerh ve't-ta'dîl*'inden, Ebû Nuaym'ın (ö. 430/1038) *Hilyetü'l-evliyâ'sından*, Bâcî'nin (ö. 474/1081) *et-Ta'dîl ve't-tecrîh*'inden, Sem'ânî'nin (ö. 562/1166), *el-Ensâb*'ından, İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201), *Sıfâtü's-safve*'sinden, Nevevî'nin (ö. 676/1277) *Tehzîbu'l-esmâ ve'l-lügât*'ından, İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-'ayân*'ından, Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ'r-Ricâl*'inden, Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Siyeru a'lâmü'n-nübelâ'sından* ve İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Tehzîbü't-tehzîb*'inden faydalanılmıştır.

Tâvûs'un tefsir metodunun incelendiği ikinci bölümde ise kendisine ait müstakil bir tefsir kitabının olmaması nedeniyle çalışmanın temel kaynakları tefsir eserleridir. Özellikle araştırmada Taberî'nin *Câmi'u'l-beyân*'ı, İbn Ebû Hâtim'in *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'azîm*'i, Cessâs'ın *Âhkâmu'l-Kur'ân*'ı (ö. 370/981), Fahrüddîn er-Râzî'nin *Mefâtîhu'l-ğayb*'ı, Kurtubî'nin *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*'ı ve İbn Kesîr'in *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-'azîm*'inin yanı sıra Süyûtî'nin *ed-Dürü'l-mensûr*'u gibi tefsirlere öncelik verilmiştir. Ayrıca bazı terimlerin ıstilahî anlamlarını belirlemek ve konu hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak amacıyla usûle dair eserler ve çağdaş İslâm araştırmacılarının makaleleri ve bazı tezler de bu kısımda kullanılmıştır. Ayrıca yazım kurallarında Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin kuralları, âyet meallerinde ise Diyanet Vakfı Kur'ân-ı Kerîm Meâli esas alınmıştır.

Çalışmada karşılaşılan problemlerin başında Tâvûs b. Keysân'ın maalesef kendisine ait müstakil bir tefsirinin bulunmamış olması gelmektedir. Bu yüzden onun görüşleri, tefsir, hadis,

fıkıh gibi klasik eserlerden tespit edilip değerlendirilmeye çalışılmıştır. Diğer bir problem ise müfessirin yorumlarının tefsirlerde kısa bir şekilde alıntılanması sebebiyle murâd edilen mânâyı aktarmada yaşanan sıkıntıdır. Tüm bu zorluklara rağmen farklı kaynaklarda yer alan veriler birleştirilerek Tâvûs'un tefsir metoduna dair görüşler derlenmeye çalışılmıştır.

Tespit edilebildiği kadarıyla Türkiye'de, Tâvûs'un tefsirine dair müstakil bir çalışma yapılmamıştır. Ancak Furkan Yüksel'in *Tâvûs b. Keysân ve Hadis İlmindeki Yeri* adlı Yüksek Lisans Tezi, Tâvûs'un hadis ilmindeki yerini ele almakta ve tefsir metoduna dair herhangi bir görüş belirtmemektedir. Ayrıca gerek "Tabiûn dönemi" ve gerekse "Yemen'in İslâmî ilimlere katkısı" üzerine yapılan çalışmalarda, Tâvûs'un tefsir metodolojisine dair verilen bilgiler, genellikle kısa ve yüzeysel olup, onun tefsir anlayışını yeterince yansıtmamaktadır.

Arap dünyasında ise yüksek lisans tezi olarak, İbrâhim Tâhâ İbrâhim Abdülkâdir tarafından *Fıkhü Tâvûs b. Keysân* adıyla Tâvûs'un fikhî görüşlerini inceleyen bir yüksek lisans tezi hazırlanmış ve daha sonra bu çalışma kitap olarak basılmıştır.¹ Yine yüksek lisans tezi hüviyetinde Abdullah Osman Ahmed tarafından *Tâvûs b. Keysân el-Yemânî: Mervîyyâtühû ve âsâruhû fî't-tefsîr*² adlı bir çalışma yapılmış ve bu araştırmada Tâvûs'un rivâyetlerine yer verilerek tefsir ilmindeki yerini belirleme amacı güdülmüştür. Ancak biz, sadece rivâyetlerine değil aynı zamanda Tâvûs'un âyetleri tefsir ederken kullandığı metodları ortaya koymayı amaçlamaktayız. Diğer taraftan Ahmed el-Hâc Ali Ahmed'in *el-İmâm Tâvûs b. Keysân ve fikhuhû fî'l-mü'âmelât*³ ve Sâmî Muhammed Hasan Deyûlî *el-İmâm Tâvûs ve ârâühû fî fikhî'l-'ibâdât ve'l-büyû*⁴ adlı lisans tezleri ile Cemâl İbrâhim Hâfız eş-Şehâvî'nin *Tefsîru Tâvûs*⁵ adlı doktora tezi Tâvûs'la ilgili diğer çalışılmalar olup, bu araştırmalara literatür taraması yapılmasına rağmen ulaşılammıştır.

---

¹ Câmi'atü Kahire 2001.

² Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ 1992.

³ Câmi'atü'n-Necâh el-Vataniyye 1944.

⁴ Medine: el-Câmi'atü'l-İslâmiyye 1989.

⁵ Câmi'atü'l-Ezher 1992.

2. TÂVÛS B. KEYSÂN'IN YAŞADIĞI ÇEVRE VE HAYATI

2.1. Yaşadığı Çevre

Bir kişinin hayatını ve ilmî yaklaşımını tam olarak anlamak sadece bireyin şahsi dünyasına odaklanmakla değil; aynı zamanda onun yaşadığı çevresel faktörleri de dikkate almakla mümkündür. Bir şeyin yakını, dolaylı, etrafı anlamına gelen⁶ çevre mânevî olarak bireyin yetiştiği toplum, kültür, ekonomik koşullar ve sosyal etkileşimlerin bütünü olarak tanımlanabilir.⁷ Çevre aynı zamanda bireyin ekonomik koşulları, eğitim imkânları ve genel yaşam standartları gibi önemli unsurları içermektedir. Eğitim imkânlarına erişim, insanın bilgi ve yeteneklerini geliştirmesinde belirleyici bir faktördür.⁸ Bu noktada bireyin eğitim seviyesi, disiplini ve ilmî alandaki başarıları yaşadığı çevresel faktörlerden önemli ölçüde etkilenebilir.

Bu bölümde Yemeli bir tâbiûn müfessir olan Tâvûs b. Keysân'ın hayatını ve ilmî kişiliğini daha iyi anlayabilmek adına öncelikle onun yaşadığı bölgenin özellikleri hakkında bilgi sunulacak, daha sonra Hz. Peygamber (s.a.v.) sahâbe ve tâbiûn döneminde Yemen'deki ilmî çalışmalar üzerinde durularak Tâvûs'un hayatı, şahsiyeti, ilmî konumu ve âlimlerin onun hakkındaki görüşlerine odaklanılacaktır.

2.1.1. Yemen'in tarihi arka planı

Yemen, Arabistan Yarımadası'nın güneybatısında konumlanan Antik dönemin en eski medeniyetlerinden birine ev sahipliği yapan bir bölgedir.⁹ Coğrafi olarak kuzeyde Hicaz, güneyde Aden Körfezi, doğuda Hadramut ve batıda Kızıldeniz ile çevrelenmiştir. Yemen'in tarihi, binlerce yıl öncesine, Nuh'un oğlu Sâm'a kadar uzanmaktadır. Sâm b. Nuh'un torunlarından biri olan Ya'rub b. Kahtân, Yemenlilerin atası olarak kabul edilmektedir.¹⁰ Bu bölgede Maînliler, Himyerliler, Sebeliler gibi çeşitli krallıklar ve medeniyetler kurulmuştur.¹¹

⁶ İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük (Kubbe Altı Lügati)*, ed. Kerim Can Bayar (Seçil Ofset, 2010), 227.

⁷ Rabia Bilgin-Ece Erbuğ, "Eğitimde Fırsat Eşitliği Üzerinde Eleştirel Bir Değerlendirme", *İstanbul Gedik Üniversitesi* 4/2 (2021), 231.

⁸ Rabia Bilgin-Ece Erbuğ, "Eğitimde Fırsat Eşitliği Üzerinde Eleştirel Bir Değerlendirme", 231.

⁹ Ahmed Emin, *Fecru'l-İslâm* (b.y: y.y., 1928), 13.

¹⁰ Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, thk. Servet 'Ukkâşe (b.y.: y.y., 1413/1992), 1/27; Muhammed b. Sa'd b. Menî İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübra*, thk. Ali Muhammed 'Amr (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1421/2001), 388; Zeyyâd, Ahmed Hasan, *Mecelletü'r- Risâle*, ts, 500.

¹¹ Ertuğrul Döner-Yusuf Özcan, "Yemen Arapçasında Türkçe Unsurlar", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/2 (2020), 806.

Bunlardan Sebe Kırallığı Yemen’de kurulan en eski devlet olarak kabul edilmektedir. Yemenlilerin Kahtân’ın ardından gelen ikinci atası olarak adı geçen Sebe b. Yeşcüb’e atıfla bu görüşe varılmıştır. Kur’ân’ın iki sûresi olan Neml ve Sebe sûrelerinde ismi geçen bu krallığın Neml sûresindeki anlatımına göre bir kadın hükümdarın idaresindeki Sebe, zengin ve güçlü bir devlet olarak tasvir edilmektedir. Halkının güneşe tapması, Hz. Süleyman’ın Sebe’ye elçiler göndererek onu ve halkını İslâm’a davet etmesi neticesinde İslâm’ı kabul ettiğinden bahsedilir.¹² Sebe sûresinde ise maddî refaha sahip güçlü Sebe toplumunun, tüm bu nimetlere rağmen şeytana uymuş ve Allah’a (c.c.) kulluktan yüz çevirmiş olduğu belirtilir. Bu nedenle büyük bir sel felaketi olan Arim seli ile cezalandırılmıştır.¹³ Sebe Kırallığının ardından kurulan Himyer Krallığı, (m.ö. 115) Yemen tarihinde önemli bir rol oynamış ve bölgede uzun süre hüküm sürerek geniş bir toprak parçasını kontrol etmiştir. Bu krallık önemli ticaret yollarının kavşağında yer alması dolayısıyla ekonomik olarak kalkınmış ve bölgesel bir güç olma hedefi doğrultusunda Habeşliler ve Sâsânî İmparatorluğu ile çatışmalara girişmiştir.¹⁴

Yemen tarihindeki önemli olaylardan biri, Himyerîlilerin son hükümdarı Zû Nuvas’ın (ö. 525) Hıristiyan olan Necran halkını Yahudiliği kabul etmeye zorlamasıdır.¹⁵ Hatta onları tehdit ederek, Yahudilikle ölüm arasında seçim yapmalarını istemiştir.¹⁶ Nitekim Zû Nuvas bu inancı kabul etmeyenleri “Uhdud” adı verilen içi ateş dolu çukurlara atarak öldürmüştür.¹⁷ Bu durum Kur’ân-ı Kerîm’de şu şekilde ifade edilmektedir:

قَتَلَ أَصْحَابُ الْأَخْذُودِ النَّارِ ذَاتِ الْوُقُودِ إِذْ هُمْ عَلَيْهَا قُعُودٌ وَهُمْ عَلَى مَا يَفْعَلُونَ بِالْمُؤْمِنِينَ شُهُودٌ

“Andolsun ki, ateşle dolu hendeğe atılanlar (yakılarak) öldürüldü. Onlar (yakanlar) da başlarına oturmuşlar, müminlere yapmakta oldukları işkenceyi seyrediyorlardı.”¹⁸

Söz konusu zulme maruz kalan Himyerîler, Habeşlilerden yardım talep etmiş ve bunun üzerine aralarında Ebrehe’nin de bulunduğu Eryât komutasındaki Habeş ordusu Yemen’i ele geçirerek Zû Nuvas’ı mağlup etmiştir.¹⁹ Ancak Eryât ile Ebrehe arasında çıkan çatışmada Ebrehe

¹² Neml 20/20-44.

¹³ Sebe 34/15-20.

¹⁴ Döner-Özcan, “Yemen Arapçasında Türkçe Unsurlar”, 806-807.

¹⁵ Ebû Muhammed ‘Abdilmelik b. Hişâm el-Himyerî İbn Hişâm, *es-Sîratü’n-Nebeviyye*, thk. Tâhâ ‘Abdirraûf Sa’d (b.y: Şirketü’t-Tıbbâ’atı’l-Fenniyyeti’l-Müttehîde, ts.), 1/30.

¹⁶ Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vili ‘âyi’l-Kur’ân*, 2/123.

¹⁷ Tevfik Birû, *Tarihu’l-‘Arabi’l-kadîm* (Dâru’l Fikr, ts.), 84; Zeyyâd, Ahmed Hasan, *Mecelletü’r-Risâle*, ts, 22/34.

¹⁸ Bürûc 85/4-7.

¹⁹ Rızkullâh b. Yûsuf b. Abdilmesih b. Ya’kûb Şeyh, *el-Nasraniye ve âdabüha beyne ‘Arabi’l-Câhiliye* (b.y: y.y., ts.), 23.

üstünlüğü ele geçirerek Yemen'e hâkim olmuştur.²⁰ Ardından Zû Nuvas dönemindeki Yahudilik baskısı yerini, bu kez Hıristiyanlık baskısına bırakmıştır. Hatta Ebrehe, Kulleys²¹ adında büyük bir kilise yaptırarak, bu mabedi Hıristiyanlığın merkezi haline getirmeyi amaçlamış ve Kâbe'yi yıkmak için büyük bir ordu hazırlatıp Mekke üzerine yürümüştür. Kur'ân'da Fil sûresinde anlatılan²² ve tarihe "Fil Vak'ası" diye geçen bu olay²³ dönemin siyasî ve dinî çatışmalarını yansıtmaktadır. Ebrehe'nin bu yayılmacı politikalarından rahatsız olan Himyerîlerden Seyf b. Zûyezen Sâsânîlerden yardım talep etmiştir.²⁴ Kısra Hüsrev'in iktidarda olduğu dönemde Sâsânî ordusu Yemen'e girmiş ve Habeşlileri mağlup ederek yönetimi ele geçirmiştir. Böylece Yemen, müslümanlar tarafından fethedilinceye kadar Sâsânîlerin hâkimiyetinde kalmıştır.²⁵ Bu dönemde Sâsânî askerlerinin ve beraberindeki heyetin Yemenli kadınlarla evlenmeleri neticesinde bölgede "Ebnâ" adı verilen yeni bir sosyal sınıf ortaya çıktığı görülmektedir.²⁶ Tâvûs b. Keysân'ın annesinin de bu soydan geldiğine dair rivâyetler bulunmaktadır.²⁷

Yemen'deki bu tarihî zenginlik, farklı kabilelerin ve toplulukların etkileşimiyle şekillenmiş ve dinî inançlarda önemli bir çeşitlilik ortaya çıkmıştır. Bazı kabileler belirli tanrılara, diğerleri ise doğaüstü varlıklara ibadet etmişlerdir.²⁸ Putperestlik, o dönemin genel bir kabulü olarak, diğer dinlere göre daha yaygın bir etkiye sahip olmuştur.²⁹ Zû Nuvas döneminde ise Yahudilik zorla benimsetilmiş,³⁰ ardından Habeşlilerin yönetimi ele geçirmeleriyle Hıristiyanlığı yayma politikası izlenerek halk Hıristiyan olmaya zorlanmıştır.³¹ Öte yandan bölgede Hanif dinin ve

²⁰ Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdullah el-Ezrak, *Ahbâru Mekke ve mâ câe fihâ mine'l-âsar*, thk. Reşid Salih (Betrut: Dâru'l Endülüs, ts.), 1/136.

²¹ Ebû'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî, *Kitâbü'l-Esnâm*, thk. Ahmed Zekî Paşa (Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye, 2000), 5.

²² Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Muttalibî İbn İshâk, *es-Sîre (Kitâbü's-Siyer ve'l-meğâzî)*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: y.y., 1398/1978), 61.

²³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 24/605-615; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 8/484.

²⁴ Zeyyâd, Ahmed Hasan, *Mecelletü'r-Risâle*, 22/34; Rızkullâh b. Yûsuf, *el-Nesraniye*, 23.

²⁵ Rızkullâh b. Yûsuf, *el-Nesraniye*, 23.

²⁶ Cevâd Ali Cevâd Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab Kable'l-İslâm* (b.y: y.y, 1422/2001), 7/183-184.

²⁷ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân ez-Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 1/69; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ'il b. İbrâhîm el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, thk. Heyet (Haydarabad: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-'Osmâniyye, ts.), 4/365.

²⁸ Mustafa Fayda, *İslâmiyetin Güney Arabistana Yayılışı* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982), 16.

²⁹ Mehmed Şemseddin Günaltay, *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri* (İstanbul: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 40.

³⁰ Ebû Muhammed 'Abdûlmelik b. Hişâm el-Himyerî İbn Hişâm, *et-Ticân fî mülûki Himyer* (Sana: Merkezü'd-Dirâsâti ve'l-Ebhâsi'l-Yemeniyye, 1347), 312.

³¹ İbn İshâk, *es-Sîra (Kitâbü's-Siyer ve'l-meğâzî)*, 60.

Mecûsîliğin izlerini görmek de mümkündür.³² Daha sonra İslâm'ın ortaya çıkışıyla birlikte, bu bölgedeki dinî doktrinler kökten değişmiş ve İslâmiyet'in kabulü ile yeni bir dönem başlamıştır.³³

2.1.2. Yemen'in İslâmlaşma süreci

İslâm öncesi dönemde, Mekke'nin coğrafi ve dinî konumu, diğer bölgelerle kurulan siyasî ve ticarî ilişkileri güçlendirmiş özellikle kışın Yemen'e ve yazın Şam'a yapılan seyahatler ticaretin önemli bir parçasını oluşturmuştur. Kur'ân'da, Kureyş sûresinde bahsedilen “kış ve yaz seyahatleri” bu ticaret ilişkilerine atıfta bulunmaktadır.³⁴

Ayrıca hac için Mekke'yi ziyaret eden Yemenliler, Kâbe vesilesiyle bu bölgeyi daha yakından tanıma fırsatı da bulmuşlardır. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) İslâm'ı tebliğ etmesiyle birlikte Mekke'de yeni bir dinin ortaya çıktığını öğrenen bazı Yemenliler, Resûl-i Ekrem'in (s.a.v.) bu çağrısına kulak verip Müslüman olmuş ve bu inançlarını Yemen'deki kabilelerine taşıyarak İslâm'ı tebliğ etmişlerdir. Örneğin Devs kabilesinin önde gelen kişilerinden biri olan Tufeyl b. Amr (r.a.) (ö.12/633) Mekke'ye geldiği sırada Hz. Peygamber'in (s.a.v.) getirdiği dinle tanışarak Müslüman olmuştur. Tufeyl (r.a.) dönüşünde, kabile üyelerine İslâm'ı anlatmaya başlamış ve bu çabalarının sonucunda Ebû Hüreyre'nin de (r.a) aralarında bulunduğu 70 veya 80 aile hicretin 7. (628) yılında İslâm'a girmiştir.³⁵

Resûlüllah'ın (s.a.v.) 629 yılından itibaren, Himyerî bölgesindeki yerel liderlere yönelik gönderdiği İslâm'a davet mektupları, İslâm'a giriş sürecini hızlandırmıştır. Bu dönem, Resûl-i Ekrem'in (s.a.v.) özel bir elçi olan Ayyâş b. Ebû Rebîa aracılığıyla Himyerî melikleri olan Hâris, Mesrûh ve Nuaym b. Abdükülâl'e bir mektup göndermesiyle başlamıştır. Mektupta (s.a.v.), Yahudilerin Üzeyir'i ve Hıristiyanların İsa'yı Allah'ın (c.c.) oğlu olarak kabul etmelerini doğru yoldan sapma olarak nitelendirmiş, bu liderlere İslâm'a yönelmeleri için davette bulunmuştur. İbn Sa'd'ın kaynaklarına göre, melikler İslâm'ı kabul ederek Müslüman olmuşlardır.³⁶ Ardından, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Kısra'ya gönderdiği davet mektubu ile

³² Cengiz Tomar, “Yemen”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2013), 43/403.

³³ Muhammed Süleyman Tayyib, *Mevsû'atü'l-kabâ'il el-'Arabiyye*, (b.y: y.y, 1421-1431), 1/27.

³⁴ Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed b. Alî en-Nîsâbü'rî el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Basît* (b.y: y.y., 1430), 24/346.

³⁵ İbn Sa'd, Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî', *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru Sâdır, 1388), 1/304.

³⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/282

ilgili gelişmeler yaşanmıştır. Sâsânîler'in Yemen valisi Bâzân, İslâmiyet'i kabul ederek (628-631) San'a halkını ve Ebnâ'yı İslâm'a dâhil etmiştir. Ebnâ'nın Müslüman olmasıyla birlikte, Yemen'deki yabancı hâkimiyeti siyasî açıdan sona ermiştir.³⁷

Daha sonra "Heyetler Yılı" diye adlandırılan hicretin 9. senesinde Yemen'den Medine'ye bazı farklı kabileler gelerek (9/630) Allah Resûlü (s.a.v.) ile görüşmüştür. Bunlar arasında Hadramut'tan gelen Benî Tüçîbe kabilesine mensup on üç kişilik bir grup örnek olarak zikredilebilir. Hz. Peygamber (s.a.v.) bizzat onlarla ilgilenerek gönüllerinin hoş tutulmasını istemiştir.³⁸ Yine Tebük seferinden sonra Medine'ye gelen Mâlik b. Mürâre er-Ruhâvî Himyer meliklerinden Hâris b. Abdükülâl ve kardeşi Nu'mân ve Sevf b. Zûyezen'in Müslüman olduğunu haber vermiştir.³⁹ Bu duruma çok sevinen Resûl-i Ekrem (s.a.v.) Muaz b Cebel (r.a.) ile birlikte bir grup sahâbeyi Yemen'e göndermiştir.⁴⁰

Yemen'de Muâz b. Cebel (r.a.) (ö. 17/638) ve Ebû Mûsâ el-Eş'arî (r.a.), İslâmî ilimlerin yayılmasında etkin bir rol oynamışlardır. Kuzey Yemen'e elçi, zekât memuru ve kadı olarak gönderilen Muâz b. Cebel'in (r.a.), halka İslâm'ın temel prensiplerini ve Kur'ân'ı öğretmek, diğer güney bölgelerinde eğitimlik yapmak ve bu alandaki faaliyetleri denetlemek gibi önemli sorumlulukları bulunmaktaydı. Muâz b. Cebel'in (r.a.) gayretleri sayesinde birçok kabile İslâm'la tanışmıştır.⁴¹

Diğer taraftan, Hz. Peygamber (s.a.v.), Vedâ haccından önce özellikle Yemen'in Zebîd, Aden, Me'rib gibi önemli bölgelerine Ebû Mûsâ el-Eş'arî'yi (ö. 42/662), görevlendirmiştir.⁴² Bu görevi ile o, hem İslâm'ın bu bölgelerde kök salmasına katkıda bulunmuş hem de İslâm devletinin idari işleyişini güçlendirmiştir.⁴³

Ayrıca Hz. Ali'nin (r.a.) de Yemen'in İslâmiyet'i kabul etme sürecinde büyük etkisi olmuştur. Nitekim 631 yılında, Resûl'i Ekrem (s.a.v.) Hz. Ali'yi (r.a.) bir mektupla beraber Yemen seferine göndermiş ve onun mektubu Hemdânîlere okuması üzerine halk bir günde topyekûn

³⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/258, İbn Hişâm, *es-Sîratü'n-Nebeviyye*, 2/589

³⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/323

³⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed 'Abdülkâdir 'Atâ (Beyrut: y.y., 1410/1990), 1/203.

⁴⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/228; Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, thk. 'Amr b. Ğurâme el-'Umrevî (b.y: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 2/590 .

⁴¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 1/264, Şemsüddîn ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2/388.

⁴² Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, thk. 'Amr b. Ğurâme el-'Umrevî (b.y: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 32/59.

⁴³ Karaoğlan, "Yemen Kültürü Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Kent Kültürü ve Yönetimi Derrgisi* 10/4, 523.

Müslüman olmuştur.⁴⁴ Yine bu süreçte aslen Ebnâ'dan olan ve Hz. Peygamber'i (s.a.v.) gördükten sonra İslâm'a giren Vebr b. Yuhannis⁴⁵ ile Fîrûz ed-Deylemî'de Yemen'de İslâm'ın kök salmasına önemli katkılarda bulunmuşlardır.⁴⁶ Özellikle Fîrûz ed-Deylemî'nin, Yemen'de peygamberlik iddiasında bulunan Esved el-Ansî'yi (ö.11/632) öldürüp Hz. Peygamber'in (s.a.v.) övgüsüne nail olduğuna dair rivâyetler kaynaklar arasında yer almaktadır.⁴⁷ Bütün bunlara ilave olarak Yemen'den gelen bir grup Necranlı Hıristiyan da özel bir antlaşma ile İslâm devletinin hâkimiyeti kabul etmiştir.⁴⁸

2.2. İlmî Çevre

2.2.1. Hz. Peygamber ve sahâbe dönemi

Yukarıda zikredildiği üzere Yemen'in İslâmiyet'i kabul etme süreci, başlangıçta Mekke döneminde başlamıştır. Yemenlilerin hac için Mekke'ye gitmeleri, onların bölgeyi tanımalarına ve İslâm'ı öğrenmelerine imkân tanımıştır. Bu nedenle Yemenliler, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) İslâm'ı tebliğ etmesiyle Müslüman olmuş ve Yemen'e gelen bazı sahâbîlerin gösterdikleri ilmî faaliyetler neticesinde halk İslâmî ilimlere büyük ilgi göstermiştir. Örneğin, Hz. Peygamber (s.a.v.), "Helâl ve haramı en iyi bilen"⁴⁹ olarak nitelendirdiği Muâz'ı (r.a) Yemen'e gönderirken ne ile hüküm vereceğini sormuştur. Muâz (r.a.), hüküm verirken öncelikle Allah'ın (c.c.) kitabını referans alacağını, ardından Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetine başvuracağını ve en sonunda kendi içtihadını kullanabileceğini ifade etmiştir.⁵⁰ Allah Resûlü (s.a.v.), "Resûlü'nün elçisini Resûlü'nün rızasına uygun kılan Allah'a hamd olsun"⁵¹ diyerek memnuniyetini dile getirmiştir. Muâz'ın (r.a.), bu cevabı İslâm hukukunun üç ana kaynağına işaret eden bir yaklaşımı göstermektedir.⁵² Ayrıca Muaz b. Cebel'in (r.a.) Yemen'de bir camii inşa ettirdiği

⁴⁴ Şemsüddîn ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2/281.

⁴⁵ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk ve sılatü târîh et-Taberî* (Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387/1967), 3/158.

⁴⁶ Karaoğlu, "Yemen Kültürü Üzerine Bazı Mülâhazalar", 523.

⁴⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. 'Abdül'azîz 'Abdullâh es-Selûmî (Taif: y.y., 1410/1995), 2/866.

⁴⁸ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân* (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988), 72.

⁴⁹ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî', *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. 'Ali Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/2001), 2/300.

⁵⁰ Ebû Dâvûd, "Kitâbü'l-Ekziyye", 23 (No: 3592).

⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 36/382 (No: 22061).

⁵² Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî, *el-Asl*, ed. Muhammed Boynukalın (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 177-178.

rivâyet edilmektedir.⁵³ Söz konusu camii o dönemde adet olduğu şekilde sadece ibadethane olarak kalmamış, aynı zamanda İslâm'ın öğretildiği, dinî ilimlerin tahsil edildiği bir merkez olarak da kullanılmıştır.⁵⁴ Ayrıca Hz. Peygamber'in (s.a.v.) emriyle bölgede yaptırılan ilk mescid San'a'da bulunan el-Câmiu'l Kebir'dir.⁵⁵

Yemen'de ilmî faaliyetlerde bulunan diğer sahâbî ise Ebû Mûsa el-Eş'arî'dir. (r.a.). O, sahip olduğu Kur'ân bilgisi ve samimi yaşantısıyla tanınan bir şahsiyet olup, Kur'ân-ı Kerîm'i Hz. Peygamber'den (s.a.v.) bizzat öğrenerek ezberleyen ender sahâbîlerden biridir.⁵⁶ Tâbiûn döneminin önemli âlimlerinden biri olan Şa'bî'nin; (ö. 104/722) Hz. Ömer (r.a.) (ö. 23/644) (23/644), Hz. Ali (r.a.), (ö. 40/661) Abdullah b. Mes'ûd (r.a.), (ö. 32/652-53) Zeyd b. Sâbit (r.a.), (ö. 45/665 [?]) ve Übey b. Kâ'b (r.a.) (ö. 33/654 [?]) gibi seçkin sahâbîler arasında Ebû Mûsa el-Eş'arî'yi de (r.a.) (ö. 42/662-63) zikretmesi; onun, döneminde saygın bir ilmî mevkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte o, Resûl-i Ekrem (s.a.v.) zamanında fetva veren dört sahâbîden biridir. Ayrıca Hz. Ömer (r.a.) kendisine yargılama hukukuyla ilgili bir mektup göndererek, Kur'ân'ın ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) uygulamalarında bulunmayan problemlerin çözümünde kıyasa başvurmasını istemiştir.⁵⁷

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Yemen'e gönderdiği sahâbîlerden birinin de Hz. Ali (r.a.) olduğundan daha önce bahsedilmişti. Onun gayretleriyle tüm Hemdânî halkı Müslüman olmuştur. Ayrıca Allah Resûlü (s.a.v.) Hz. Ali'ye (r.a.) bu bölgede kadılık görevi vermiş ve nasıl hüküm vereceğini öğretmiştir. Nitekim Hz. Ömer (r.a.) onun hüküm vermedeki başarısını "En isabetli hüküm verenimiz Ali'dir."⁵⁸ şeklinde söyleyerek övmüştür. Ayrıca Yemen'li olup İslâm'a giren Ebû Hüreyre (r.a.), Vebr b. Yuhannis ve Fîrûz ed-Deylemî'de Yemen'de İslâm'ın yayılması için faaliyetlerde bulunmuşlardır.⁵⁹

Sonuç olarak, sahâbîlerin öncülüğünde gerçekleşen ilmî faaliyetler, Yemen'de İslâm'ın sağlam temeller üzerine oturmasını sağlamış ve bölgenin ilmî mirasını güçlendirmiştir. Bu durum daha sonra tefsir geleneğinin oluşmasına zemin hazırlayarak zamanla birçok müfessirin yetişmesine imkân tanımıştır.

⁵³ Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Abdillâh b. 'Abdalmün'im el-Himyerî, *er-Ravdu'l-mi'târ fî Haberi'l-'aktâr*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: y.y., 1980), 176.

⁵⁴ Karaoğlu, "Yemen Kültürü Üzerine Bazı Mülâhazalar", 515.

⁵⁵ Ahmed b. Adbillah er-Râzî, *Târihu San'a*, thk. Hüseyin el-'Umârî (Şam: Dâru'l-Fikr, 1409), 1/25.

⁵⁶ Şemsüddîn ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/40.

⁵⁷ Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen İbn 'Asâkir, *Târihu Dimeşk*, 32/66,72.

⁵⁸ Şemsüddîn ez-Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefayâtu'l-meşâhîri'l-a'lâm*, 3/193.

⁵⁹ Arslan Karaoğlu, "Yemen Kültürü Üzerine Bazı Mülâhazalar", *Kent Kültürü ve Yönetimi Dergisi* 10/4 (2017), 513.

2.2.2. Tâbiûn döneminde Yemen’de tefsir faaliyetleri

İlk nesil dediğimiz Peygamber’in (s.a.v.) ashâbı, İslâm’ı kabul etmiş ve onun ilkelerini benimseyip koruma ve yayma misyonunu üstlenmiştir. Bu nedenle ashâb-ı kirâm İslâmiyet’i güçlü bir şekilde temsil ederek farklı coğrafyalara gidip ilim halkaları oluşturmuş ve Allah’ın (c.c.) buyruklarını anlatmışlardır. Daha önce ifade edildiği gibi bunlardan Muaz b. Cebel (r.a.) ve Ebû Mûsa el-Eş’arî (r.a.) bu saiklerle Yemen’e gitmiş, bilgi ve tecrübelerini bu bölgeye taşıyarak ilim halkaları oluşturmuş ve Allah’ın (c.c.) emirlerini insanlara anlatmışlardır. Yemen’de sahâbîlerin önderliğinde başlayan bu ilmî faaliyetler, tâbiûn neslinin de aynı özveriyle devam ettirmesiyle pekişmiştir. İşte Tâvûs b. Keysân gibi önde gelen âlimler, özellikle Yemen gibi uzak coğrafyalarda İslâm’ın ilim ve hikmetini yayma çabası içinde olmuşlardır.

Tefsir ilmi için oluşum süreci diyebileceğimiz böyle bir dönemde Tâvûs’un, aktif olarak ilmî faaliyetlerini sürdürdüğü kaynaklarda yer almaktadır. Kendisi zamanla tefsir ilminde otorite sayılabilecek bir mevkiye gelmiştir. Nitekim İbn Teymiyye’nin ifadesine göre tefsir alanında en bilgili olanlar arasında İbn Abbas (r.a.) ve Tâvûs b. Keysân bulunmaktadır.⁶⁰ Zehebî ise onu Yemen ehlinin şeyhi, bereketi ve müftüsü olarak tanımlamış, büyük bir itibara sahip olduğunu belirtmiştir.⁶¹ Ayrıca hem Yemen’in⁶² hem de Mekke’nin fakihleri arasında sayılmış, özellikle hadis,⁶³ fıkıh⁶⁴ ve tefsir⁶⁵ alanlarında meşhur bir âlim olarak tanınmıştır.

Yemen’de kendisine ait bir ilim meclisinin de bulunduğu Tâvûs, İslâmî ilimlerin yayılmasında önemli bir rol oynamıştır.⁶⁶ Nitekim Abdülmelik b. Mervân, (ö. 86/705) İbn Şihâb ez-Zührî’ye (ö. 124/742) çeşitli bölgelerdeki âlimleri ve bunların Arap mı yoksa mevâliden mi olduklarını sormuş, Zührî, her bir bölgedeki âlimleri sıralarken Yemen’de Tâvûs’u zikretmiştir.⁶⁷ Hayatını Yemen’de sürdüren Tâvûs’un, zaman zaman Mekke’ye hocası Abdullah b. Abbas’ın (r.a.) ve

⁶⁰ Karaoğlu, “Yemen Kültürü Üzerine Bazı Mülâhazalar”, 517.

⁶¹ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. ‘Osmân ez-Zehebî, *Tezkiratü’l-huffâz* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1419/1998), 1/70.

⁶² Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Bustî İbn Hibbân, *Meşâhîru ‘ulemâi’l-emsâr ve a’lâmu fukahâi’l-‘aktâr*, thk. Merzûk Ali İbrâhîm (b.y.: y.y., 1411/1991), 198.

⁶³ Ebû ‘Osmân Sa’îd b. Mansûr el-Horâsânî Sa’îd b. Mansûr, *et-Tefsîr min Süneni Sa’îd b. Mansûr*, thk. Sa’d b. Abdillâh b. ‘Abdilâzîz Âl-i Hamîd (b.y.: Dâru’s-Samî’î, 1417/1997), 6/390.

⁶⁴ Sa’îd b. Mansûr, *et-Tefsîr min Süneni Sa’îd b. Mansûr*, 7/287.

⁶⁵ Ahmed b. Muhammed el-Ednevî, *Tabakâtü’l-müfessirîn*, thk. Süleymân b. Sâlih el-Hazzî (Suudi Arabistan: y.y., 1417/1997), 12/17.

⁶⁶ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 9/217-490.

⁶⁷ Şemsüddîn ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 5/85

Medine'ye sahâbîlerin yanına gittiği onlardan ilim aldığı kaydedilmiştir.⁶⁸ Abdullah b. Abbas'ın (r.a.) meşhur öğrencileri arasında yer aldığı bilinen Tâvûs,⁶⁹ genellikle Mekkeli âlimler arasında anılsa da Yemenli bir âlim olarak kabul edilmesi daha doğru bir yaklaşım olsa gerektir. Zira İbn Sa'd *Tabakât*'ında⁷⁰ ve İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *Meşâhîru 'ulemâi'l-emsâr*⁷¹ adlı eserinde, Tâvûs'un Yemenli meşhur tâbiûn arasında yer aldığına dair bilgiler bulunmaktadır. Özetle Tâvûs b. Keysân'ın, Yemenli önde gelen bir âlim olduğu ve İslâm dünyasında tefsir, fıkıh ve hadis alanındaki katkılarıyla tanındığı anlaşılmaktadır.

Yemenli bir diğer müfessir de Vehb b. Münebbihtir. (ö. 114/732). Vehb, San'a'da kadılık yapmış tâbiûn neslinin önemli âlimlerinden biridir. Onun çok sayıda kitap okuduğu ve geçmiş ümmetler ile peygamberlere ait araştırmalar yaparak geniş bir bilgi birikimine sahip olduğu nakledilmektedir. Bu sebepten dolayı, kaynak eserlerde onun sözleri ve öğütlerine sıkça rastlanmaktadır.⁷² Ayrıca, Vehb'in Ehl-i kitap kaynaklarına olan vukûfiyeti ve doğrudan sahîfeden rivâyette bulunması bazı eleştirilere yol açmış ve Hatîb el-Bağdâdî gibi münekkittler tarafından sika⁷³ sayılmasına rağmen kimi çevrelerce eleştirilmiştir.

Vehb b. Münebbih, fakih, fasih, hitabeti kuvvetli ve belîğ bir şahsiyet olarak öne çıkmaktadır. Yemen valisi Muhammed b. Yûsuf'un döneminde, bu nitelikleriyle dikkat çeken Vehb'e vaizlik görevi verilmiş, sabah ve akşam vakitlerinde vaazlar vermek üzere atanmıştır. Ancak, Vehb, belirli bir süre sonra bu görevden azledilmiştir. Eyyûb'un Leys b. Ebî Süleym'e yaptığı uyarıda, Tâvûs ve Mücâhid (ö. 436/1044-45) gibi âlimlerden gelen bilgilerde sorun olmadığını, ancak Vehb b. Münebbih ve Amr b. Şuayb'ın, kitaplardan rivâyette bulunduklarına dikkat çekerek, bu iki âlimin eleştirildiklerini belirtmiştir. Vehb'in kaderî görüşleri başlangıçta benimsediği ancak daha sonra pişmanlık duyduğu ve bu görüşünden vazgeçtiği ifade edilmiştir. Vehb b. Münebbih, sahâbe döneminden önemli isimlerden olan Abdullah b. Abbas (r.a.), Abdullah b. Ömer (r.a.), (ö. 73/693) (Câbir b. Abdullah (r.a.), (ö. 73/693) Enes b. Mâlik (r.a.) , (ö. 93/711-

⁶⁸ Karaoğlu, "Yemen Kültürü Üzerine Bazı Mülâhazalar", 517.

⁶⁹ el-Kattân, *el-Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 7.

⁷⁰ Ednevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 12/17.

⁷¹ İbn Hibbân, *Meşâhîru 'Ulemâi'l-emsâr ve a'lâmu fukahâi'l-aktâr*, 198.

⁷² Şemsüddîn ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/545.

⁷³ Güvenilir, güven duyulan anlamına gelen sika, adalet ve zabt yönünden güvenilir olma niteliğini ifade etmektedir. Daha fazla bilgi için bk. Ebü'l-Faḍl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali Cemâlüddîn b. Manzûr er-Ruveyfî'î İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993), "Ve-se-ka", 10/371; Ebû Muhammed 'Abdurrahmân b. Muhammed er-Râzî b. Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Haydarabad-Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşî'l-'Arabî, 1371/1952), 2/27; Mahmud Tahhân, *Teysîru mustalahi'l-hadîs* (Mektebetü'l-Me'ârif, 1425/2004), 284.

12) Ebû Saîd el-Hudrî (r.a.) (ö.74/693-94) ve Nu'mân b. Beşîr'den (r.a.) (ö. 64/684), hadis rivâyet etmiştir. Aynı zamanda tâbiûn dönemine ait olarak, kardeşi Hemmâm, (ö. 132/750) Ebû Halîfe el-Basrî, (ö. ?) ve kendi talebeleri arasında yer alan Amr b. Dînâr ve Amr b. Şuayb (ö. 118/736), gibi isimlerden de hadis rivâyetinde bulunmuştur.⁷⁴

Yemen'de ilmî faaliyetlerde bulunan diğer bir isim ise Hemmâm b. Münebbih'tir. Bazı kaynaklarda babası Münebbih'in, Yemenli Seyf b. Zûyezen'in Habeşliler'e yardım çağrısında bulunması üzerine İran Kısrası I. Hüsrev tarafından gönderilen askerlerle birlikte Yemen'e göç ettiği ve burada yerleşik hale geldiği ifade edilmektedir. Bu sebepten dolayı Hemmâm, aslen İranlı olup daha sonra Yemen'e yerleşenlerin torunları için kullanılan "Ebnâvî" nisbesiyle de anılmaktadır. Hemmâm, Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında Müslüman olmuştur.

Hemmâm, İslâmî ilimlere ilgi duyan bir ailenin çocuğudur. Ağabeyi Vehb ile onun oğulları Abdullah ve Abdurrahman, kardeşi Makîl'in oğulları Abdüssamed ve Akil hadis öğrenmiş ve öğretmişlerdir. Gençliğinde Medine'ye giderek Ebû Hüreyre'den (r.a.) hadis öğrenmiş ve bu hadisleri *eS-Sahîfetü 'S-Sahîha* adlı bir mecmuada toplamıştır.⁷⁵ Ayrıca Muâviye b. Ebû Süfyân, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer (radiyallahu anhum) gibi sahâbîlerden hadis rivâyet etmiştir. Kendisinden de ağabeyi Vehb, kardeşinin oğulları Akil ile Ma'kîl ve Ma'mer b. Râşid gibi âlimler hadis rivâyet etmişlerdir.⁷⁶ Hemmâm, San'a'da vefat etmiş olup cenaze namazını San'a Valisi Ömer b. Abdülhamîd kıldırıştır. Hemmâm'ın ölüm tarihi 101 (719), 102 (720) ve 131 (749) yılları olarak farklı kaynaklarda geçmektedir. Güvenilir bir muhaddis olduğu konusunda tüm kaynaklar birleşmiştir ve Hemmâm'ın rivâyetleri, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i, *Kütüb-i Sitte* ve diğer hadis kitaplarında yer almıştır.⁷⁷

2.3. Hayatı

2.3.1. Doğumu adı ve künyesi

Tâvûs b. Keysân'ın tam ismi Ebû Abdurrahman Tâvûs b. Keysân el-Havlânî el- Hemedânî el-Yemânî⁷⁸ el-Cenedî el- Himyerî el-Ebnâvî olarak bilinmektedir.⁷⁹

⁷⁴ Şemsüddîn ez-Zehebî, *Siyeru a 'lâmi 'n-nübelâ*, 4/545.

⁷⁵ Şemsüddîn ez-Zehebî, *Siyeru a 'lâmi 'n-nübelâ*, 5/311.

⁷⁶ Şemsüddîn ez-Zehebî, *Tezhîbü tehzîbi 'l-kemâl fî esmâi 'r-ricâl*, 9/307.

⁷⁷ Şemsüddîn ez-Zehebî, *Siyeru a 'lâmi 'n-nübelâ*, 5/311-312.

⁷⁸ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-İrbilî İbn Hallikân, *Vefeyâtü 'l-a 'yân ve enbâü ebnâi 'z-zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdir, 1391/1971-1415/1994), 2/509.

⁷⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü 'l-kübrâ*, thk. Muhammed 'Abdulkâdir, 6/66.

Tâvûs'un ismiyle ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kimileri onun asıl adının Zekvân olduğunu, lakabının ise Tâvûs olduğu zikredilmektedir.⁸⁰ Bazılarına göre Tâvûs, bir lakap değil, gerçek adıdır.⁸¹ Tâvûs lakabının, onun "Kurra" yani Kur'ân'ı güzel okuma yeteneğine sahip olmasından kaynaklandığı belirtilmektedir.⁸² Doğum tarihi ile ilgili farklı görüşler zikredilmekle birlikte genel görüşe göre hicrî 33/653. yılında doğduğu ifade edilmektedir.⁸³ Kaynaklarda Tâvûs'un yetmiş küsur sene yaşadığı belirtilmektedir.⁸⁴ Eğer bu bilgi doğruysa onun söz konusu tarihte doğduğu teyit edilmiş olmaktadır. Ancak Zehebî, Tâvûs'un doğumunun ya Hz. Osman'ın (r.a.) hilafeti sırasında ya da ondan önceki yıllarda, olabileceğini söylemiştir.⁸⁵

2.3.2. Nesebi

Daha önce belirtildiği gibi Tâvûs, Sâsânî hükümdarının Yemen'i kuşatmak için gönderdiği askerlerin soyundan gelip⁸⁶ Cened bölgesine yerleşen Fârisî kökenli bir ailenin çocuğudur.⁸⁷ Bu nedenle Tâvûs, babası Keysân aracılığıyla Fârisî etnik kökene sahip bir müfessirdir.⁸⁸ Tâvûs, Ebnâî'l-Fursî⁸⁹/Fars Asıllı, el-Hemdânîyyü⁹⁰/Hemdanlı, el-Yemânîyyü⁹¹/Yemenli ve el-Havlânîyyü⁹²/Havlânlı olarak yaşadığı yere nispetle veya etnik kökenini gösteren isimlerle

⁸⁰ Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân ez-Zehebî, *el-Kâşif fî ma 'rifeti men lehû rivâyetün fî'l-Kütübi's-Sitte*, thk. Muhammed 'Avvâme (Cidde: y.y., 1413/1992), 1/512.

⁸¹ Moğultây, Ebû 'Abdullâh Moğultây b. Kîlîc el-Bekcerî, *İkmâl Tehzîbi'l-kemâl fî esmâ'r-ricâl*, thk. Muhammed Osman (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011), 4/179.

⁸² Ebû Alî el-Huseyn b. Muhammed Ebû Alî el-Ğassânî, *Elkâbü's-sahâbe ve't-tâbi'in fî'l-Müsnedine's-Sahîhin*, thk. Muhammed Zeynühum Muhammed 'Azîz -Muhammed Nassâr (Kahire: y.y., ts.), 69; Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Sa'id Şemsüddîn el-Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derâri fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-'Arabî, 1356/1938), 2/122; Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-'Askalânî İbn Hacer el-'Askalânî, *Tehzîbü't-tehzîb* (Hindistan: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1326/1908), 12/351.

⁸³ Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî, *el-A'lâm* (Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, ts.), 3/224.

⁸⁴ Ebû Zekerîyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref b. Murî Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügât*, 1/251.

⁸⁵ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. Şu'ayb el-Arnâvut (b.y: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 38-39.

⁸⁶ Hüseyin b. Ali es-Sağnâkî, *en-Nihâye fî Şerhi'l-Hidâye* (b.y: y.y., 1435-1437), 23/137.

⁸⁷ Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. 'Abdirrahmân b. Yûsuf el-Kelbî Cemâlüddîn el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ'r-ricâl*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980), 13/357.

⁸⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 5/649.

⁸⁹ Ebû Bekr 'Ahmed b. Alî b. Muhammed b. İbrâhîm b. Mencûyeh İbn Mencuyeh, *Ricâlu Sahîhi Müslim*, thk. Abdullâh el-Leysî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407/1986), 1/370.

⁹⁰ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ (Haydarabad: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1382/1962), 1/100.

⁹¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 8/97.

⁹² Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ el-Begavî, *Şerhu's-Sünne* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1403), 1/134 (No: 73).

anılmaktadır.⁹³ Bazı kaynaklara göre Tâvûs'un Bahîr b. el-Reysân el-Himyerî'nin⁹⁴ veya İbn Hevze el-Hemedânî'nin mevlâsı olduğu da ifade edilmektedir.⁹⁵

Müfessirin ailesinin menşei konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bir rivâyette annesinin fars asıllı olduğu, baba tarafının ise Nemr b. Kâsıt kabilesine mensup olduğu belirtilirken, diğer bir rivâyette, Tâvûs'un babasının, Keysân'ın Himyer kabilesinden bir kadınla evlendiği ve Tâvûs'un bu evlilikten dünyaya geldiği ifade edilmektedir.⁹⁶

2.3.3. Vefatı

Ömrünün son yıllarını Mekke'de ikamet ederek geçiren Tâvûs'un ölüm tarihi hakkında farklı görüşler bulunmakla birlikte 101/105 veya 110 tarihinde vefat ettiğini iddia eden olduysa da bu doğru bilgi değildir.⁹⁷ Zira Abdullah b. Şevzeb'in, "Ben Tâvûs'un cenazesine şahit oldum. O hicri 105 senesinde vefat etti"⁹⁸ dediği nakledilmektedir. Vakidî (ö. 207/823), Heys b. Adiy ve İbn Kattân (ö. 198/813) gibi âlimler ise onun 106 senesinde öldüğünü ileri sürmüşlerdir. 110 senesinde öldüğünü iddia eden olduysa da bu doğru bir bilgi değildir.⁹⁹ Tâvûs'un Mekke'de Zilhicce ayında terviye gününden bir gün önce¹⁰⁰ Müzdelife ya da Mina'da vefat ettiği ifade edilmektedir. Tâvûs'un cenazesi taşınırken Hz. Hasan'ın (r.a.) oğlu Abdullah b. Hasan (ö. 145/762), tabutun ucundan tutarak mezara varıncaya kadar bırakmamıştır.¹⁰¹ Cenaze merasimi oldukça kalabalık olan Tâvûs'un, namazını o sene hac vazifesini îfâ etmek için Mekke'de bulunan Halife Hişâm b. Abdülmelik (ö.125/743) kıldırmasıdır.¹⁰²

⁹³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 5/649.

⁹⁴ Ebû Muhammed Abd el-Ganî b. Abd el-Vahid el-Makdisî, Şâdî Muhammed b. Sâlim, *el-Kemâl fî esmâi'r-ricâl* (Kuveyt: el-Heyetü'l-Âmme, 1437), 6/25.

⁹⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 8/97.

⁹⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ'il b. İbrâhîm el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, thk. Heyet (Haydarabad: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, ts.), 4/365.

⁹⁷ Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/251.

⁹⁸ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân (Cüvân) el-Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Bağdat: Matbaatü İrşâd, 1393/1974), 1/706; Ebû'l-Fidâ' 'Imâdüddîn İsmâ'il b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesr b. Dav' b. Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.), 9/381.

⁹⁹ Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügât*, 2/251.

¹⁰⁰ Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, thk. Servet 'Ukkâşe (b.y: y.y., 1413/1992), 1/455.

¹⁰¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9/381.

¹⁰² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9/381.

¹⁰² İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, 2/509; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefayâtü'l-meşâhîri'l-a'lâm*, thk. 'Umar 'Abdüsselâm et-Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1413/1993), 7/120.

2.4. Şahsiyeti/Ahlâkî Kişiliği

2.4.1. Siyasî kimliği ve devlet ricaline karşı tutumu

Tâvûs'un, San'a ve Cened'de kadılık yaptığı, ayrıca Emevîler'in Yemen valisi Muhammed b. Yûsuf es-Sekafî'nin yanında âmil olarak çalıştığı rivâyet edilmektedir.¹⁰³ Ancak Tâvûs, b. Keysân, resmi görevlerine rağmen ömrü boyunca hükümdarlarla yakın ilişki içinde olmaktan kaçınmış bir âlimdir. Emevî yöneticilerini, halka uyguladıkları sert politikalarından ve baskılarından dolayı cesurca eleştirmiş onların güç oyunlarına ve haksızlıklarına ortak olmamıştır. Örneğin, Emevî yöneticileri halife için biat alırken, kişinin biatından dönmesi durumunda karısının boş olacağına dair yemin ettirmelerini Tâvûs tasvip etmemiş ve bu yeminin geçersiz olduğunu açıkça ifade etmiştir. Tâvûs bu tavrıyla, yönetimin adaletsiz bir şekilde halka uyguladığı bu zorlamaya karşı çıkarak eleştirel bir duruş sergilemiştir.

Aynı zamanda Tâvûs, hükümdarların ve kralların dünyevi güçleri ve zenginlikleri konusundaki cazibesine direnmiş ve onlara asla rağbet etmemiştir. Örneğin, Halife Süleyman b. Abdülmelik'in oğlu Tâvûs'un yanına gelip oturduğunda İmam Tâvûs ona dönüp bakmamıştır. Nedeni sorulduğunda ise şu şekilde cevap vermiştir: "Bunlara ve bunların elinde bulunan şeye tenezzül etmeyen, itibar göstermeyen bazı Allah (c.c.) kullarının bulunduğunu bu ve babası bilsinler diye yaptım."¹⁰⁴

Ayrıca Tâvûs, soğuk bir kış gününde sabah namazını kılarken, Yemen valisi Haccâc b. Yûsuf'un kardeşi, Muhammed b. Yûsuf da yakınından geçmekteydi. Tâvûs'u, secde halinde gören vali onun üzerine çok pahalı ve değerli bir şal atılmasını istemiştir. Tâvûs, namazını bitirdiğinde bu duruma aldırış etmemiş ve üzerindeki şala bakmadan omuzlarını silkeleyerek onu yere düşürmüş ve evine geri dönmüştür.¹⁰⁵ Yine Muhammed b. Yusuf, Tâvûs'a, 700 dinar göndererek ona iyilik yapmayı teklif etmiş ve kabul ettiği takdirde kendisine daha güzel elbiseler giydireceğini ve ihsanda bulunacağını bildirmiştir. Ancak elçi Tâvûs'a her ne kadar ısrar ettiyse de o söz konusu parayı kabul etmemiştir. Elçi bir ara Tâvûs'un dalgınlığından yararlanarak 700 dinarı evin bir köşesine sıkıştırarak valinin yanına gitmiş ve Muhammed b. Yûsuf'a Tâvûs'un parayı aldığını söylemiştir. Daha sonra Tâvûs, müminlerin emiri aleyhinde

¹⁰³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/44.

¹⁰⁴ Ebû'l-Kâsım İsmail b. Muhammed Kıvâmu's-Sünne et-Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn-İsmail b. Muhammed el-İsbahânî*, thk. Kerem b. Hilmî b. Ferhât b. Ahmed (Riyad: y.y., ts.), 3/827.

¹⁰⁵ Ebû'l-Fidâ' 'Imâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.), 9/394.

konuşunca Muhammed b. Yûsuf, Tâvûs'tan paranın geri alınmasını istemiştir. Paranın iadesi için Tâvûs'a tekrar gidildiğinde, Tâvûs parayı almadığını belirtmiş, elçi de parayı konulan yerde eksiksiz bir şekilde bulmuştur.¹⁰⁶ Bu durum Tâvûs'un dünya nimetlerine olan tutumunu yansıtmakta ve onun maddî çıkarlar karşısında kayıtsız davrandığını ve ahlâkî duruşundan taviz vermediğini göstermektedir.

Tâvûs, idarecilere âdil davranmaları noktasında da nasihatlerde bulunmuştur. Nitekim Ömer b. Abdülazîz hilâfeti devraldığında, Tâvûs tarafından gönderilen bir mektupta, "Eğer işlerin hayırlı bir şekilde yürümesini istiyorsan, makama sadece hayırlı insanları getir." şeklinde bir nasihat yer almaktadır. Halife, bu öneriye cevaben, "Bu öğüt bana yeter" diyerek Tâvûs'un tavsiyesini olumlu bir şekilde karşılamıştır.¹⁰⁷ Aynı şekilde Süleyman b. Melik, hac farızasını edâ etmek için Mekke'de bulunduğu sırada hacla ilgili bazı meseleleri sormak için bir fakih istediğinde Tâvûs getirtirmiştir. O, halifenin huzuruna çıktığında Süleyman b. Abdülmelik'e şöyle demiştir: "Ey müminlerin emiri, bir kaya parçası cehennemin kenarında duruyordu, içine yuvarlandı, yetmiş sene müddetle yuvarlandıktan sonra ancak dibine varıp durdu. Sen o kaya parçasını Cenâb-ı Allah'ın (c.c.) kime hazırladığını biliyor musun?" Süleyman b. Abdülmelik kim için hazırlandığını sorduğunda Tâvûs şöyle cevap vermiştir: "Hükümdarlık makamına geçtiği halde insanlara zulmeden kimse için hazırlanmıştır." Zührî'den gelen başka bir rivâyet de ise Süleyman b. Abdülmelik Kâbe'yi tavaf ederken yakışıklı ve olgun bir insan görüp, kim olduğunu sorar. Tâvûs olduğunu söylediklerinde onu yanına çağırır ve kendisine hadis okumasını ister. Bunun üzerine Tâvûs şu hadisi okur: "Allah Teâlâ'nın nazarında en düşük kimse, müslümanların yöneticiliğini yapıp da onlara adaletli davranmayandır."¹⁰⁸ Tâvûs'un, Allah'ın (c.c.) nazarında önemli bir sorumluluk yükleyen bu hadisi Süleyman b. Abdülmelik'e okuması muhtemelen ona yöneticilik yaparken adaleti gözetme ve halka eşit ve âdil davranma gibi sorumluluklarını hatırlattığı şeklinde değerlendirilebilir.

Neticede, Tâvûs'un Emevî yöneticilerinden uzak durması ve onları eleştirmesi, adaletsizliği ve zulmü reddederek doğru yolda olmaya teşvik etme çabasını yansıtır. Nitekim Tâvûs, hükümdarlara yaptığı nasihatlerle onları âdil olmaya teşvik etmekte ve aynı zamanda Allah (c.c.) indinde sorumlu olduklarını hatırlatmaktadır. Bu duruş, Tâvûs'un dinî ve etik değerlere

¹⁰⁶ Şemsüddîn ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/41.

¹⁰⁷ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-İrbilî İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdir, 1391/1971-1415/1994), 509.

¹⁰⁸ Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ'* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî; Dâru'l-Fikr li't-Tabâ'ati ve'n-Neşri; Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1394), 4/15.

aykırı uygulamalara karşı durduğunu ve onun adalet, dürüstlük ve dinî prensiplere bağlı bir yönetim anlayışını benimsediğini göstermektedir.

2.4.2. Ahlâkı

Tâvûs b. Keysân, sadece ilmî birikimiyle değil aynı zamanda ahlâkî değerlere verdiği önemle de öne çıkan bir müfessirdir.¹⁰⁹ Onun dürüstlük, tevazu, cömertlik gibi ahlâkî erdemlere olan bağlılığı, kendisini döneminin saygın âlimleri arasında öne çıkaran özelliklerinden olmuştur. Abdullah b. Abbas'ın (r.a.) “Ben Tâvûs'un cennetliklerden olduğunu zannediyorum.”¹¹⁰ diyerek onu övmesi, “Hakkında şüphe yok ki aramızda Tavus'dan daha dürüst kimse yoktur.” denilmesi, kendisini görenlerin onun asla yalan söylemeyen bir kimse olduğunu belirtmeleri,¹¹¹ Tâvûs'un âlimler arasında güvenilir bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir.

Nitekim, Atâ b. Ebî Rebâh, kendisine gelerek Tâvûs'un yatsı namazını kıldıktan sonra fazladan iki rekât namaz kılan ve bunun birinci rekatında Secde, ikinci rekatında ise Mülk sûresini okuyana Arefe gününde vakfe etmiş ve Kadir Gecesi'ni ihya etmiş gibi sevap yazılır dediğini nakleden birine Atâ, “Tâvûs doğru söylemiştir.” diyerek onun doğru sözlü olduğunu tasdik etmiştir.¹¹² Müfessir, doğru sözlü olduğu kadar sosyal ilişkileri de güçlü olan bir şahsiyettir. Daha öncede zikredildiği üzere döneminde yöneticilerin meclislerine iştirak etmiş ve onlara tavsiyelerde bulunmuştur. Diğer taraftan Onlardan gelen hiçbir maddî teklifi kabul etmeyerek idarecilerin çıkarlarına boyun eğmemiştir. Nitekim Horasan valisi Müslim b. Kuteybe b. Müslim Tâvûs'a gelerek bir şeyler sorduğunda valiyi yanından kovmuştur. Ona Horasan valisi olduğu söylendiğinde ise “Bu benim ve onun için daha kolay bir yoldur.” şeklinde cevap vermiştir.¹¹³ Tâvûs'un, bu şekilde bir davranış sergilemesi onun ahlâkî normlarına ters düşen bir duruma sebebiyet verdiğinden olabilir. Zira Tâvûs, kişilerin şerefine ve soyluluğuna bakmaksızın herkese eşit muamelede bulunurdu.¹¹⁴

Aynı zamanda Tâvûs'un, son derece anlayışlı, nazik ve cömert bir kişiliğe sahip olduğu söylenebilir. O, Yemen valisi Muhammed b. Yusuf (ö. 96/714) tarafından zekât toplama işiyle

¹⁰⁹ Ebû Osmân Sa'îd b. Mansûr el-Horâsânî Sa'îd b. Mansûr, *et-Tefsîr min Süneni Sa'îd b. Mansûr*, thk. Sa'd b. Abdillâh b. 'Abdulâzîz Âl-i Hamîd (b.y: Dâru's-Samî'î, 1417/1997), 7/287.

¹¹⁰ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 4/4. ; Mizzî, *Tehzîb*, 8/359; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 7/9.

¹¹¹ Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh li-men hurrice lehû'l-Buhârîyyu fi'l-Câmi'i's-Sahîh*, thk. Ebû Lübâbe Huseyn (Riyad: Dâru'l-Livâ', 1406/1986), 2/607.

¹¹² İbn Kesr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9/390.

¹¹³ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 4/16.

¹¹⁴ İbn Kesr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9/390.

görevlendirildiğinde halka, kullandığı dilin yumuşak ve davranışlarının hoşgörülü olmasına özen göstermiştir. Tâvûs’a, bu görevi nasıl yerine getirdiği sorulduğunda, “İnsanlara Allah’ın (c.c.) vermiş olduğu nimetlerin zekâtını verir misin?” dediğini, verdiği zaman aldığını, vermediği zaman ise zorlamadığını ifade etmiştir.¹¹⁵ Daha sonra Tâvûs, topladığı bu zekâtlardan valiye hiçbir şey bırakmadan kendi çabasıyla yoksullara dağıtmış ve bunun karşılığında devletten bir ücret almamıştır.¹¹⁶

Ayrıca, Tâvûs’un, merhametli ve vefa sahibi olduğunu söylemek mümkündür. Bir arkadaşının hastalığı nedeniyle, hac yolculuğunu kaçırma riskiyle karşı karşıya kaldığı bir anda, arkadaşının sağlığıyla ilgilenerek yardım etme isteği, onun vefakâr ve merhametli bir kişiliğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır.¹¹⁷

Tâvûs’un şahsiyetini ortaya koyan diğer bir özellik, ihtiyaçlarını sadece Allah’a (c.c.) arz etme prensibi ve insanlardan bir beklenti ummadan yaşamak istemesidir. Bu tutumunu destekleyen bir örnek, kendisinin Atâ’ya yaptığı bir tavsiyede açıkça görülmektedir.

Ey Ata, kapısını senin yüzüne kapayan kimselere ihtiyacını arz etmekten sakın. Suratına karşı perde sarkıtan kimselere ihtiyacını söyleme, kapısı devamlı surette kıyamet gününe kadar sana açık olan, senden kendisine ihtiyacını bildirmeni isteyen ve isteğine icabet edeceğini vaad eden Allah’a ihtiyacını arz et.¹¹⁸

İmam Tâvûs, bu ifadesiyle maddî varlıklardan ziyade mânevî değerlere önem verdiğini ve özellikle iman ve sâlih amel konularında zenginlik istediği anlaşılmaktadır. Meselâ, Ömer b. Abdülaziz kendisine “ihtiyaçlarını Mü’minlerin emirine arz etsene” dediğinde Tâvûs, “benim ona ihtiyacım yoktur” demesi “Allah’ım, beni mal ve evlat çokluğundan yoksun bırak.”¹¹⁹ şeklinde dua etmesi ve yine, “Mal ve şereften daha kötü arkadaş bilmiyorum.” gibi ifadeler sarf etmesi onun zühde önem verdiğini ve dünya sevgisinden uzak bir yaşam arzuladığını göstermektedir. Bu anlayış, Tâvûs’un dünya malının ehemmiyetsizliğini vurgulayan bir menkıbeyi aktarmasıyla desteklenebilir.

Kıyamet günü mal ve sahibi hesap yerine getirilir, ikisi birbirleriyle tartışır. Mal sahibi, mala şöyle der. “Seni şu kadar günde, şu kadar ayda şu kadar senede topladım.” Mal ise sahibine, “Senin ihtiyaçlarını gidermedim mi? Ancak ben ve bana olan muhabbetin Allah’ın emirlerini yerine getirmene engel olduk” der.¹²⁰

¹¹⁵ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm ve vefayâtü’l-meşâhiri’l-a’lâm*, 7/119.

¹¹⁶ Fesevî *el-Ma’rife ve’t-târih*, 1/708.

¹¹⁷ Şemsüddîn ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 5/44.

¹¹⁸ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, 4/11.

¹¹⁹ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 5/44.

¹²⁰ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü’l-evliyâ*, 4/10.

Diğer taraftan Tâvûs'un ümit ve korku arasında denge kurma özelliği de onun karakterinde önemli bir yer tutmaktadır O, Allah'a (c.c.) karşı hem korku hem de ümit duygularını bir arada tutarak, mânevî gelişimini ve âhirete bakışını koruma çabasında olmuştur. Tâvûs bu özelliğini "Allah'tan (c.c.) o kadar kork ki, senin nazarında ondan daha korkulu bir şey olmasın. Allah'tan o kadar ümit var ol ki ona olan ümidin, ondan hissettiğin korkudan daha kuvvetli olsun."¹²¹ ifadesiyle de vurgulamaktadır. Bu öğüt, insanların Allah'a (c.c.) karşı saygı ve korku duymalarını aynı zamanda onun merhametine ve lütfuna güvenmelerini önermektedir.

Ayrıca müfessir, ahlâkını inancıyla şekillendiren bir yapıya sahiptir. O dinî mükellefiyetlerini ahlâkının bir yansıması olarak görmektedir. Bu anlayış, onun, karşılaştığı bir durumu değerlendirirken de ortaya çıkmaktadır. Örneğin gözü çapaklı, elbiseleri kirli ve miskin bir adamı gördüğünde Tâvûs'un tepkisi şu şekilde olmuştur: "Haydi oradan! Yoksulluk Allah'tan (c.c.) gelmiştir. Ama suya niye yaklaşıyorsun? Su bulamıyor musun yoksa?"¹²² Tâvûs, bu ifadesiyle yoksulluğun Allah (c.c.) tarafından bir sınav olduğunu kabul ettiğini söylerken, aynı zamanda insanın kendine ve etrafındaki insanlara karşı saygı göstermesi gerektiğini ve bunun sosyal bir sorumluluk olduğunu vurgulamak istemiştir. Ona göre, inancı yaşam biçimi haline getirmek, sadece dinî ibadetlerle sınırlı değildir, günlük hayatın içinde pratiğe dökmeyi de içermektedir.

2.4.3. Fırkalarla mücadelesi

2.4.3.1. Mürcie ve kaderilere karşı tutumu

Tâvûs, batıl olduğuna inandığı fırkalarla mücadelesini sürdürmüş ve onların hatalı itikatlarına karşı kararlı bir duruş sergilemiştir. Örneğin, Emevî valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'nin işlediği büyük günahlara rağmen Mürcie'nin¹²³ onu mümin olarak kabul etmesini¹²⁴ "Iraklı kardeşlerime şaşıyorum, onların (bazıları) Haccâc'ı mümin olarak adlandırıyor."¹²⁵ diyerek onların görüşlerini eleştirdiğini ve düşüncelerine katılmadığını göstermektedir. Bu durum,

¹²¹ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 4/11.

¹²² Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 4/13.

¹²³ Emevî valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'nin işlediği büyük günahlarına rağmen Mürcie'nin onu mümin olarak kabul etmesine Tâvûs şaşırmıştır.

¹²⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/44.

¹²⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. İhsân 'Abbâs (Beyrut: 5/540); Ebû'l-Kâsım Ali b. el-Hasen İbn 'Asâkir, *Târihu Dimeşk*, thk. 'Amr b. Ğurâme el-'Umrevî (b.y: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 12/188.

Tâvûs'un İslâm'ın değerlerine olan bağlılığını ve yöneticilerin haksız uygulamalarını eleştirdiğini ortaya koymaktadır.

Yine kaynakların aktardığına göre Hâricîlerden¹²⁶ biri Tâvûs'tan bir şey isteyince Tâvûs onu kovmuştur. Adam Tâvûs'a, "Ben senin kardeşin değil miyim?" dediğinde Tâvûs, "Bütün müslümanlar dururken sadece sen mi benim kardeşim oluyorsun?"¹²⁷ diyerek ona tepkisini göstermiştir. Tâvûs'un bu tutumu, muhtemelen Hâricîlerle veya bu kişiyle ilgili bir konuda yaşadığı farklılıklara bir tepki olarak ortaya çıkmış olabilir. Gerçekten de Tâvûs'un oğlu Abdullah, Haruriye (Hâricîlar) fırkası Yemen'e geldiğinde babasının onlardan kaçıp Mekke'ye gittiğinden bahsetmektedir.¹²⁸ Daha sonra ise Tâvûs, bu durumu İbn Ömer'e (r.a.) anlatarak şöyle diyecektir. "Eğer onların meclisine otursaydım fitnelere bulaşabilirdim."¹²⁹ Ayrıca Tâvûs'un oğlu Abdullah'ın babasının Ruzeyk günü Haruriye fırkası ile savaşılmamasını teşvik ettiğini de belirtmektedir.¹³⁰ Öte yandan Tâvûs "Allah'ın sıfatları" gibi konular hakkında soru sorulmasından hoşlanmazdı. Aynı şekilde oğlu Abdullah'ın da bu hassasiyette olduğu görülmektedir. Nitekim İbn Tâvûs, oğluyla bir mecliste bulunduğu sırada Mu'tezilî görüşlere sahip bir kişi kelâm konularında konuşmaya başlayınca İbn Tâvûs, parmaklarını kulaklarına koyarak oğluna şöyle demiştir. "Evladım kulaklarını tika ki bu adamın sözlerini duymayasın. Çünkü kalp zayıftır."¹³¹

Tâvûs'un, görüşlerine karşı çıktığı diğer bir fırka ise Kaderîliktir. Kaynaklardaki nakillere göre Tâvûs, bizzat Ma'bed el-Cühenî'nin yanına giderek ondan hesap sorduğunu anlatmaktadır. Şöyleki; Bir gün Tâvûs, Ebû Zübeyr el-Mekkî (ö. 126) ile birlikte yürümekte iken Ma'bed el-Cühenî'yi bir câminin yanına otururken görürler. Ebû Zübeyr, "Tâvûs'a, bu kişi kader hakkında söyledikleriyle meşhur olan değil mi?" dediğinde, Tâvûs ona doğru yürür ve karşısında durarak

¹²⁶ Hâricîler, Hz. Ali'nin hakem olayını kabul etmesinden dolayı ondan ayrılıp farklı bir görüş benimseyen topluluğa verilen isimdir.

¹²⁷ Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr ed-Dimeşkî İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Ali Şîrî (b.y: y.y., 1408/1988), 9/264.

¹²⁸ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef* (b.y: Dâru Te'sîl, 1437), 9/317.

¹²⁹ Muhammed b. Mübârek Hâkîmî, *el-'Atîku Musannefun câmi' li-fetâvâ ashâbî'n Nebiyyi Sallallahu 'Aleyhi ve Sellem*, (b.y: y.y., ts.), 34/445.

¹³⁰ Ebû Sehl Muhammed b. 'Abdirrahmân el-Mağravî, *Mevsû'atü mevâfiki es-Selefiyyi fi'l 'akîdeti ve'l-minhâci ve't-terbiye* (Kahire: el-Mektebeu'l-İslâmiyye, ts.), 2/67.

¹³¹ Ebû Bekir Ahmed b. Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr*, thk. Salâh b. Fethî (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1427/2006), 1/323; Ebû Nasr 'Ubeydullâh b. Sa'îd b. Hâtîm es-Sicî el-Vâilî el-Bekrî es-Sicî, *Risâletü's-Sicî ilâ Ehli Zubeyd fi'r-redd 'alâ men enkerâ'l-harf ve's-savt*, thk. Muhammed bâ Kerîm bâ 'Abdullâh (Medine: y.y., 1423/2002), 364.

şöyle der: “Allah’a (c.c.) iftira atan ve bilmediğin şeyleri söyleyen sen misin?”¹³² diyerek onu azarlar. Yine başka bir gün Tâvûs, Kâbe’yi tavaf ederken Ma’bed el-Cühenî ile karşılaşır ve ona, “Sen Ma’bed misin?” diye sorar. Ma’bed, “Evet.” cevabını verince Tâvûs, arkasındakilere dönerek, “İşte Ma’bed, onu aşağılayın.” der.¹³³ Ayrıca, Amr b. Dînar, Tâvûs’un şöyle dediğini nakletmiştir: “Ma’bed el-Cühenî’den sakının çünkü o Kaderîdir.”¹³⁴

Yine kaynaklardan aktarılan bilgilere göre, Tâvûs’a, Kaderî olmakla suçlanan Katâde’nin soru sormak için geldiği söylendiğinde, ondan kaçtığı rivâyet edilmektedir. Hatta meclisine gelirse, meclisinden çıkaracağını da ifade etmiştir. Kendisine Katâde’nin fakih bir kimse olduğu hatırlatıldığında, “Şeytan ondan daha fakihtir.” diyerek ona karşı olan tutumunu sert bir dille eleştirmiştir. Nitekim Tâvûs, İbn Abbas’ın (r.a.) *إِنَّا كُلُّ شَيْءٍ خُلُقْنَا بِهِ* “Âyetini her şey bir kader iledir, hatta acz ve kesb de dâhil.” şeklinde tefsir ettiğini aktarmaktadır.¹³⁵

2.4.3.2. Hakkındaki Şîlik ithamı

Tâvûs b. Keysân’ın, hakkındaki ithamlara bakıldığında onun bazı kişiler tarafından Şîlikle suçlandığı görülmektedir. İbn Kuteybe, (ö. 276/889) Tâvûs’un Şîi olduğunu belirtirken¹³⁶ Yahyâ b. Saîd (ö. 143/760) ve Süfyân b. Saîd (ö. 161/778) de onun Şîi eğiliminde olduğunu ileri sürmüşlerdir.¹³⁷ Aynı şekilde Şehristânî’nin *el-Milel ve’n-Nihal* adlı eserinde Tâvûs’un isminin Şîilerin arasında geçmesi, onun Şîi âlimler tarafından tanınan bir kişilik olduğunu göstermektedir.¹³⁸

Ayrıca Muhammed Enes Topgöl’ün belirttiğine göre Tûsî’nin, Tâvûs b. Keysân’ı Ali b. el-Hüseyin’in ashâbı arasında zikretmesi de önemli bir referanstır.¹³⁹ Bu dönemlerde “Şîi”

¹³² Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Tezhibü Tehzîbi’l-kemâl fî esmâ’i’r-ricâl*, thk. Guneym Abbas Guneym-Mecdî Seyyid Emîn (Kahire: el-Fârûku’l-Hadîse, 1425/2004), 9/48; Ebû Ca’fer Muhammed b. ‘Amr el-Mekkî el-‘Ukaylî, *ed-Dü’afâü’l-kebîr*, thk. ‘Abdülmu’tî Emîn Kal’acî (Beyrut: Dâru’l-Mektebeti’l-‘İlmiyye, 1404/1984), 4/217.

¹³³ Ebû’l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. Ali Cemâlüddîn b. Manzûr er-Ruveyfî ‘î İbn Manzûr, *Muhtasarü Târîhi Dimesk*, thk. Rûhiyye en-Nehhâs vd. (Dımaşk: Dâru’l-Fikr, 1402/1984), 25/118.

¹³⁴ Şemsüddîn ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm ve vefâyâtü’l-meşâhîri’l-a’lâm*, 6/202.

¹³⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ’il b. İbrâhîm el-Buhârî, *Halku ef’âli’l-‘ibâd*, thk. ‘Abdurrahmân ‘Amîre (Riyad: y.y., ts.), 47.

¹³⁶ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *el-Me’ârif*, thk. Servet ‘Ukkâşe (b.y: y.y., 1413/1992), 1/624.

¹³⁷ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî, *Târîhu’r-rusûl ve’l-mulûk ve sîlatu târih et-Taberî* (Beyrut: Dâru’t-Türâs, 1387/1967), 11/636.

¹³⁸ Ebû’l-Feth Muhammed b. ‘Abdül-Kerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihal* (b.y: Müessesetü’l-Halebî, ts.), 1/190.

¹³⁹ Muhammed Enes Topgöl, *Hadis Ravilerinde Şîlik Eğilimi* (Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 164.

teriminin, Hz. Ali'yi (r.a.) Hz. Osman'dan (r.a.) veya diğer sahâbîlerden üstün tutanlar ve savaşlarda Hz. Ali'nin (r.a.) haklı olduğunu kabul edenler için kullanıldığı bilgisi de dikkate alınmalıdır.¹⁴⁰ Bu ifadelerden de anlaşıldığı üzere Şîlik, başlangıçta belirli siyasi ve tarihsel olaylara verilen tepkileri ifade etmektedir. Ancak zamanla kendi görüş ve inanç sistemine evrildiği söylenebilir.

2.5. İlmî Yönü

Tâbiûn döneminin önde gelen büyüklerinden¹⁴¹ sayılan Tâvûs b. Keysân geniş bir bilgi birikimine sahip,¹⁴² haram ve helali en iyi bilen¹⁴³ önemli bir İslâm âlimidir. Tâvûs, ilim yolunda birçok kez Mekke-Medine'ye seyahatler yapmış ve bu esnada 50¹⁴⁴ veya 70'e¹⁴⁵ yakın sahâbîyle görüşerek onlardan ders almıştır. Tâvûs'un sahâbe kuşağıyla kurduğu bu sağlam ilişki, özellikle Abdullah b. Abbas'ın (r.a.) ilim meclisine uzun süre katılarak ondan tefsir öğrenmesi, kendisini ilmî yönden değerli bir konuma yükseltmiş ve Mekke ekolünün önde gelen öğrencilerinden biri olarak kabul edilmesine neden olmuştur.¹⁴⁶ Bu sayede başta tefsir olmak üzere hadis, fıkıh ve kıraat gibi alanlarda uzmanlaşarak pek çok âlimin övgüsüne mazhar olmuştur. Nitekim İbn Abbas (r.a.), "O, Yemen ehlinin âlimidir." diyerek onu övmüş,¹⁴⁷ Süfyân es-Sevrî, (ö. 161/778), Tâvûs'a kimseyi denk görmediğini söylemiştir.¹⁴⁸ Amr b. Dînâr ise "Tâvûs gibisini görmedim."¹⁴⁹ demiştir.

Abdullah b. Abbas'ın (r.a.) seçkin talebeleri arasında yer alan Tâvûs'un, güçlü bir hafızaya sahip olması¹⁵⁰ ve İbn Abbas'ın (r.a.) ilim halkasında defalarca bulunması birçok hadisin günümüze kadar ulaşmasına önemli bir katkı sağlamıştır. Tâvûs, hadis rivâyet ederken son derece hassas davranarak hadisleri oldukça düzgün telaffuz etmiş ve onları lafzına riâyet ederek

¹⁴⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu't-tehzîb*, 1/94.

¹⁴¹ Zeynüddîn Muhammed 'Abdirraûf b. Tâcû'l-Ârifîn el-Haddâdî el-Münâvî, *Feydû'l-kadîr fî Şerhi'l-Câmi'i's-sağîr* (Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1356/1937), 4/73.

¹⁴² Ednevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 12/17.

¹⁴³ Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: y.y., 1390/1970), 73; Ednevî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 10/13.

¹⁴⁴ Şemsüddîn ez-Zehebî, *Tezhibü Tehzîbi'l-kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*, 4/386.

¹⁴⁵ Ebû'l-Kâsım İsmâil b. Muhammed Kıvâmü's-Sünne et-Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn-İsmail b. Muhammed el-İsbahânî*, thk. Kerem b. Hilmi b. Ferhât b. Ahmed (Riyad: y.y., ts.), 2/482.

¹⁴⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/44.

¹⁴⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf el-Yemenî Bahâüddîn el-Cündî, *es-Sülûk fî tabakâti'l-ulemâ' ve'l-mülûk*, thk. Muhammed b. Ali b. el-Huseyn el-Ekva 'el-Hivâlî (Sana: Mektebetü'l-İrşâd, 1416/1995), 1/94.

¹⁴⁸ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târih*, 1/708.

¹⁴⁹ Ebû Muhammed 'Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs b. Münzir et-Temimî el-Hanzalî er-Râzî, *Cerh ve ta'dîl* (Beyrut: İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1271/1952), 4/500.

¹⁵⁰ Ebû Muhammed et-Tayyib, *Kılâdetü'n-nahr fî vefâyâtî a'yâni'd-dehr*, 2/29.

aktarmaya gayret etmiştir.¹⁵¹ Nitekim müfessir, öğrencisi Habîb b. Ebî Sabit'e "Sana bir hadis aktardığım zaman onu emin olarak aktarırım. Aktardığım hadis hakkında başkalarına bir şey sorma!"¹⁵² demesi onun gerekli ilmî hassasiyet ve disiplini kendinde toplamış olduğunu göstermektedir. Bu durum, Tâvûs'un hadisleri aktarırken güvenilir ve sağlam bir metodoloji izlediğini ve naklettiği bilgilerin doğruluğuna özel bir önem verdiğini ortaya koymaktadır. Nitekim Yahyâ b. Maîn'e, "Saîd b. Cübeyr mi (ö. 94/713), Tâvûs mu?" diye sorulduğunda, "İkisi de sikadır."¹⁵³ şeklinde cevap vermesi de bu doğrultuda Tâvûs'un güvenilirliğini teyit etmektedir. Yine Tâbiûn âlimlerinden olan Seleme b. Küheyl, "Atâ, Tâvûs ve Mücâhid kadar ilmi Allah (c.c.) rızası için arzulayan başka hiç kimse görmedim."¹⁵⁴ demiştir. Zührî'ye göre ise, (ö. 124/742) Tâvûs'u gören kişi, onun yalan söylemeyeceğini anlayabilir.¹⁵⁵

Hem "imam"¹⁵⁶ hem "hâfız"¹⁵⁷ hem de "fakih"¹⁵⁸ ünvanlarına sahip olan Tâvûs b. Keysân, fıkıh alanında da geniş bir bilgi birikimine sahiptir. Onun bazı konularda fetva vermekten kaçınması ve bilmediği konularda açıktan "Bilmiyorum."¹⁵⁹ demesi, Tâvûs'un ilmî dürüstlüğünü ve insanlara karşı sorumluluğunu sarıh bir biçimde göstermektedir. Nitekim Hanzala b. Ebû Süfyân "Tâvûs'tan daha çok 'Bilmiyorum.' diyen âlim görmedim."¹⁶⁰ demiştir. Bununla birlikte Tâvûs, kimi zaman kendine özgü görüşler ileri sürmekten çekinmemiş ve ilginç yorumlarda bulunmuştur. Örneğin, cuma hutbesini dinlemenin¹⁶¹ ve umre yapmanın farz olduğunu¹⁶² belirtmesi bu tip örneklerden sayılabilir. Öte yandan Tâvûs'un 40 kez hac yaptığı¹⁶³

¹⁵¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl fî 'esmâi'r-ricâl*, 13/360.

¹⁵² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/68.

¹⁵³ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fî'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd* (Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsî, 1439/2017), 2/36.

¹⁵⁴ Ebî Hayseme, *et-Târihu'l-kebîr*, 1/307.

¹⁵⁵ Ebû 'Abdullâh el-Bekcerî, *İkmâlü Tehzîbi'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 12/23.

¹⁵⁶ Haldûn el-Ahdeb, *Zevâidü Târihi Bağdâd 'ale'l-Kütübi's-sitte* (Dımeşk: Dâru'l-Kalem, 1996), 5/551.

¹⁵⁷ Ahmed b. Ahmed el-Muhtâr el-Cekenî, *Mevâhibi'l-celîl min edilleti Halîl*, thk. 'Abdullah İbrâhim (Katar: İdâretü İhyai't-Türâsi'l-Arabî'l-İslâmî, 1403/1407), 3/133.

¹⁵⁸ Zürkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. 'Abdülbâkî b. Yûsuf el-Mâlikî, *Şerhuz-Zürkânî 'ale'l-mevâhibi'l-ledûniye bi'l-menhi'l-Muhammediyye*, thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd (b.y: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003/), 2/52.

¹⁵⁹ Ahmed b. Nâsır et-Tayyâr, *Hayâtüs-Selef beynel kavîl vel 'amel* (Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1433), 623.

¹⁶⁰ Ebî Hayseme *et-Târihu'l-kebîr*, 1/306; Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve vefayâtu'l-meşâhiri'l-a'lâm*, 7/118.

¹⁶¹ Ebû'l-Ferec Zeynüddîn 'Abdurrahmân b. Ahmed b. 'Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkı İbn Receb, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Mahmûd b. Şa'bân b. Abdilmaksûd v.dğr (Medine: Mektebetü'l-Ğurebâ'i'l-Eseriyye, 1417/1996), 8/276.

¹⁶² Ebû Muhammed Alî b. Ahmed el-Endelûsî İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-âsâr*, thk. 'Abdülğaffâr Süleymân el-Bendârî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1431), 5/8.

¹⁶³ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, thk. Vasiyyüllâh b. Muhammed 'Abbâs (Riyad: Dâru'l-Hânî, 1422/2001), 2/463.

göz önünde bulundurulduğunda onun sahâbeyle görüşerek İslâm'ın temel kaynaklarına daha yakından şahitlik ettiği anlaşılmaktadır. Böylece Tâvûs, ilk dönem şahsiyetlerinden bilgi edinme imkânını bulmuştur. Bu durum Tâvûs'un ilmî birikimini zenginleştirmiş ve döneminin önde gelen âlimlerinden biri olmasına katkı sağlamıştır.

Tâvûs, bu süreçte sadece İslâmî ilimlerde değil, aynı zamanda Tevrat ve İncil kültürüne de vâkıf bir şahsiyet olarak öne çıkmaktadır. Bu süreçte kendisine soru sormak için gelen Ebû Abdillâh eş-Şâmî'ye "Eğer istersen bir celsede sana Kur'ân, Tevrat ve İncili öğretirim."¹⁶⁴ şeklinde yaptığı açıklama ile ilminin, sadece kendi alanıyla sınırlı olmadığını aynı zamanda farklı kültür ve dinlere dair bilgisiyle de dikkat çektiğini göstermektedir.

Tâvûs'un, iktidardan uzak duran üç kişiden biri olduğu ifade edilmektedir. Onun hükümdarlardan uzak durarak, siyasî otoritenin etkisinde kalmadan dinî emirleri anlatması, Tâvûs'un ilmî bağımsızlığını ve herhangi bir maddî çıkar gözetmediğini göstermektedir. Nitekim siyasîlere karşı tavrının anlatıldığı kısımda dönemin halifesi Süleyman b. Abdulmelik'in oğluna yönelik¹⁶⁵ sergilediği tavır da bunu göstermektedir.

Özetle tüm bu sayılan özellikler, Tâvûs b. Keysân'ı İslâm dünyasında saygın bir konuma yükseltmiş, gerek öğrencileri ve döneminin âlimleri tarafından gerekse sonraki dönemlerde adından söz ettirerek birçok ilim ehlinin övgüsüne mazhar kılmıştır.

2.5.1. Hocaları

Tâbiûn büyüklerinden sayılan Tâvûs b. Keysân, döneminin önde gelen âlimlerinden biridir. Mekke ve Medine'ye gerçekleştirdiği seyahatlerde Tâvûs, çeşitli alanlarda özellikle tefsir, hadis, fıkıh ve kıraat gibi konularda iyi bir eğitim almıştır. Hac için 40'dan fazla Mekke ve Medine'ye ziyarette bulunmuş ve bu süreçte 50'den fazla sahâbe ile görüşerek onlardan ders almıştır.¹⁶⁶ Bunlar arasından öne çıkan isimler şu şekildedir.

Abdullah b. Abbas (r.a.) (ö. 68/687-88)

Allah Resûlü'nün (s.a.v.) amcası Hz. Abbas'ın (r.a.) oğlu olan Abdullah (r.a.) hicretten üç yıl önce Mekke'de doğmuştur. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra en çok hadis rivâyet

¹⁶⁴ Şemsuddîn ez-Zehebî, *Tezhibü Tehzîbi'l-kemâl fi esmâ'i'r-ricâl*, 4/387.

¹⁶⁵ Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer b. Kesîr ed-Dimeşkî İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Ali Şîrî (b.y: y.y., 1408/1988), 9/266.

¹⁶⁶ Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-Tecrîh*, 2/607.

eden dört Abdullah'tan (r.a.) biridir. Rivâyet ettiği hadislerin bir kısmını Resûl-i Ekrem'den (s.a.v.) duymuş olmakla birlikte çoğunu başta Hz. Ömer (r.a.) olmak üzere Hz. Ali (r.a.), Hz. Muâz (r.a.), babası Abbas (r.a.), Abdurrahman b. Avf (r.a.) gibi sahâbîlerden öğrenmiştir. İbn Abbas (r.a.) hadis, fıkıh, tefsir gibi ilimlerde otorite olmuş ve küçük yaşta Hz. Peygamber'in (s.a.v.) duasına¹⁶⁷ mazhar olmuştur. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.), "Allah'ım onu dinde fakih kıl ve ona te'vili öğret." diye dua ederek onun ilminin yüksek mevkisine işaret etmiştir. Ayrıca Kur'an'ın inceliklerini kavramadaki üstünlüğü dolayısıyla kendisine "Re'sul-Müfessirîn, Hibrü'l-ümme, Tercümânü'l-Kur'an" lakapları verilmiştir.¹⁶⁸

Abdullah b. Abbas (r.a.) ilmini zamanın ötesine taşıyacak birçok âlim yetiştirmiştir. Onun öğrencileri arasında yer alan büyük müfessirlerden biri Tâvûs b. Keysân'dır. Yahya el-Kattân'ın ifadesine göre Abdullah b. Abbas'ın (r.a.) yakın talebeleri arasında Tâvûs'un yanı sıra Câbir b. Zeyd, (ö. 93/711-2), Sâid b. Cübeyr, (ö. 94/714) Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721) İkrime el-Berberî (ö. 105/723), Atâ b. Ebî Rebâh gibi önemli şahsiyetler de bulunmaktadır.¹⁶⁹ İbn Abbas (r.a.), bu talebeleri arasında Tâvûs'un özel bir konumda olduğunu ifade etmiş ve onun cennetliklerden biri olduğunu düşündüğünü belirtmiştir.¹⁷⁰

Yine Süfyân b. Uyeyne, (ö. 198/814) Ebû Yezid'e (ö. 67/686) Abdullah b. Abbas'ın (r.a.) yanına kimlerle girdiğini sorduğunda o, Atâ ve ashabıyla birlikte girdiğini söylemiştir.¹⁷¹ "Ya Tâvûs, kiminle girdi?" deyince, onun ise özel kişilerle girdiğini belirtmiştir.¹⁷² Tâvûs'a, "İbn Abbas'ın (r.a.) ders halkasına katıldın Resûlüllah'ın (s.a.v.) ashabının büyüklerini terk ettin." denildiğinde Tâvûs, "Ben Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ashabından 70 kişiyi gördüm bir sıkıntıyı gidermek istediklerinde İbn Abbas'ın (r.a.) görüşüne başvurdular."¹⁷³ diyerek hem İbn

¹⁶⁷ 'Abdurrahmân b. Hasen b. Muhammed b. 'Abdivehhab b. Süleymân et-Temîmî 'Abdurrahmân b. Hasen Âlû's-Şeyh, *Kitâbü't-tevhîd ve kurratü 'uyûni'l-muvahhidîn fî tahkiki da'veti'l-enbiyâ' ve'l-mürselîn*, thk. Beşîr Muhammed 'Uyûn (Dımeşk: y.y., 1411/1990), 27.

¹⁶⁸ Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân el-Belhî Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullâh Mahmûd Şehhâze (Beyrut: y.y., 1423/2002), 5/8.

¹⁶⁹ Âlî b. el-Medînî, Ebû'l-Hasen Âlî b. 'Abdullah el-Basrî, *el-'İlel*, thk. Muhammed Mustafâ el-'Azamî (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1980), 44/21.

¹⁷⁰ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'levliyâ'*, 4/4.

¹⁷¹ Ebû Münzir et-Temîmî, *Cerh ve Ta'dîl*, 4/500-501.

¹⁷² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 13/360.

¹⁷³ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî, *Tehzîbü'l-a'sâr*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Kahire: y.y., ts.), 1/179.

Abbas'ın (r.a.) otoritesini vurgulamış, hem de onun meclisine katılma sebebini açıklamıştır. Zira Tâvûs, “İbn Abbas'tan daha bilgili bir adam görmedim.” demiştir.¹⁷⁴

Ebû Hüreyre (r.a.) (ö. 58/678)

Ebû Hüreyre (r.a.), Hz. Peygamber'den (s.a.v.) çokça hadis rivâyet eden sahâbîlerdendir.¹⁷⁵ Hadis ezberlerken yaşadığı zorluklar karşısında dua ettiğini ve Allah Resûlü'nun (s.a.v.) duasına amin dediği nakledilmektedir. Güçlü bir hafızaya sahip olan Ebû Hüreyre (r.a.) Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yanında kaldığı üç yıl boyunca hiçbir şeyle meşgul olmayarak kendini ilme vermiş¹⁷⁶ ve birçok sahâbenin vâkıf olmadığı hadisleri ezberleyip, onları yaymaya gayret etmiştir.¹⁷⁷

Ebû Hüreyre'nin (r.a.) bu ilmî mirasından faydalanan talebeleri arasında Tâvûs b. Keysân da yer almaktadır. Nitekim Ali el-Medenî Ebû Hüreyre'nin seçkin öğrencilerinin altı olduğunu belirtmekte ve bunlar arasında Tâvûs b. Keysân'ı da saymaktadır.¹⁷⁸

Abdullah b. Ömer (r.a.) (ö. 73/693)

Abdullah b. Ömer (r.a.), risâletin üçüncü yılı olan 613 senesinde dünyaya gelmiştir. Hz. Peygamberden (s.a.v.) çokça hadis rivâyet etmesi sebebiyle yedi müksirun sahâbenin ikincisi sayılmaktadır. İbn Ömer (r.a.), hadis rivâyetinde son derece titiz davranarak hadisleri Hz. Peygamber'den (s.a.v.) aldığı şekliyle lafzen aktarmış ve duyduğu her hadisi nakletmemiştir. Toplamda 2630 hadis nakleden İbn Ömer'in (r.a.) rivâyetleri başta Buhari ve Müslim olmak üzere çeşitli kaynaklarda yer almaktadır. Ayrıca o, fakih yönüyle de tanınan bir âlimdir. Özellikle hadislerden hüküm çıkarma konusundaki yetkinliği, birçok müşkilin giderilmesinde etkili olmuştur. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetine son derece bağlı olan İbn Ömer (r.a.), onun

¹⁷⁴ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd-Ahmed b. Hanbel* (Beyrut: y.y., 1420/1999), 157; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Verâ'-Rivâyetü'l-Mervezî*, thk. Semîr b. Emîn ez-Zuheyri (Riyad: y.y., 1418/1997), 75.

¹⁷⁵ Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-'Askalânî İbn Hacer el-'Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-Sahâbe*, thk. Âdil Ahmed 'Abdülmevcûd -Ali Muhammed Mu'avvad (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), 7/355.

¹⁷⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed 'Abdülkâdir 'Atâ (Beyrut: y.y., 1410/1990), 4/244.

¹⁷⁷ Müslim, “Fedâ'ilü's-Sahâbe”, 2492.

¹⁷⁸ Ebû'l-Hasen Ali b. Abdillâh el-Basrî Ali b. el-Medînî, *Su'âlâtü İbn Ebî Şeybe*, thk. Muvaffak Abdullâh 'Abdülkâdir (Riyad: y.y., 1404/1983), 82.

örnek yaşam tarzını kendine rehber edinmiştir. Nitekim Tâvûs, İbn Ömer'den (r.a.) daha müttaki olanı¹⁷⁹ ve onun gibi namaz kılan birini görmedim¹⁸⁰ demiştir.

Muâz b. Cebel (r.a.) (ö. 17/638)

Tâvûs b. Keysân'ın hocaları zikredilirken Muaz b. Cebel'in (r.a.) ismi de anılmaktadır. Ancak Tâvûs, ondan rivâyetlerde bulunsa da ders halkasına katılmadığına dair iddialar ağırlıktadır.¹⁸¹ İmam Şâfiî, "Tâvûs her ne kadar Muâz b. Cebel'le karşılaşmamış olsa bile bildiğim kadarıyla Muâz'ı (r.a.) gören birçok Yemenliden, onun durumunu çok daha iyi biliyor."¹⁸² demektedir. Ayrıca Tâvûs'un, Muâz'dan (r.a.) gelen bilgilere itiraz etmediği nakledilmektedir. Beyhakî, Tâvûs'un, her ne kadar Muaz (r.a.) ile karşılaşmadığına dair rivâyetlerin bulunduğunu söylese de onun Yemenli olduğunu ve Muaz ile (r.a.) aralarındaki diyalogun siyer kitaplarında meşhur olduğunu söylemiştir.¹⁸³

Hiz. Aişe (r.a.) (ö. 58/678)

Kaynaklardan edindiğimiz verilere göre Tâvûs'un Hiz. Aişe'den (r.a.) de rivâyette bulunduğu nakledilmektedir. Fakat Yahyâ b. Maîn onun Hiz. Aişe'den (r.a.) (ö. 53/673) hadis işitmediği görüşündedir.¹⁸⁴ Hatta Ebû Dâvûd da (ö. 275/889) Tâvûs'un Hiz. Aişe'den (r.a.) hadis aldığına dair bilgiye sahip olmadığını ifade etmektedir.¹⁸⁵

Tâvûs'un ders aldığı sahâbe ve tabiûn arasında şu isimleri de zikretmek mümkündür. Hucr el-Mederî, Zeyd b. Sabit (r.a.),¹⁸⁶ (ö. 45/665 [?]) Zeyd b. Erkâm (r.a.),¹⁸⁷ (ö. 68/688) Abdullah b. Amr b. Âs (r.a.)¹⁸⁸ (ö. 65/684-85), Câbir b. Abdullah (r.a.)¹⁸⁹ (ö. 78/697), Ebû Mûsâ el-Eş'arî,

¹⁷⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefayâtü'l-meşâhîri'l-a'lâm*, 5/457.

¹⁸⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/321.

¹⁸¹ Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-İlelû'l-vârîde fî'l-ehâdîsi'n-Nübüvve*, thk. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynullâh es-Selefî-Muhammed b. Sâlih ed-Debbâsî (Riyad: Dâru Taybe, 1405/1985), 6/66; Ebû Sa'îd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî b. Âbdillâh ed-Dimeşkî el-'Alâ'î, *Câmi'u't-tahsîl fî ahkâmî'l-merâsîl*, thk. Hamdî 'Abdumecîd es-Selefî (Beyrut: y.y., 1407/1986), 201.

¹⁸² Ebû 'Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. 'Abbâs eş-Şâfiî, *el-Ümm* (Beyrut: Dâru'l Fikr, 1410/1990), 2/9.

¹⁸³ Mansûr b. Yûnus b. Salâhuddîn b. Hasen el-Hanbelî el-Buhûtî, *er-Ravdu'l-murbi 'Şerhu Zâdi'l-mustakni*, thk. Hâlid b. Mustakni'-Enes b. 'Adil (Kuveyt: Rukaizi lin-Neşr, 1438), 1/521.

¹⁸⁴ Ebû Sa'îd el-'Alâ'î, *Câmi'u't-Tahsîl*, 201.

¹⁸⁵ Muhammed b. Tal'at, *Mu'cemü'l-müdelîsîn* (Saûdi Arabistan: Dâru Evzâi's-Selef, 1426/2005), 262.

¹⁸⁶ Ebû Muhammed et-Tayyib, *Kılâdetü'n-nahr fî Vefâyâtî a'yâni'd-dehr*, 2/29.

¹⁸⁷ Ebû'l-Haccâc Yûsuf b. 'Abdurrahmân b. Yûsuf el-Kelbî Cemâluddîn el-Mizzî, *Tuhfetü'l-eşrâf bi ma'rifeti'l-etrâf me'a en-Nuketü'l-ezrâf*, thk. 'Abdüssamed Şerefüddîn (Beyrut-Bombay: el-Mektebetü'l-İslâmî-ed-Dâru'l-Kayyime, 1403/1983), 3/194.

¹⁸⁸ el-Makdisî, *el-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, 6/25.

¹⁸⁹ Ebû Muhammed et-Tayyib, *Kılâdetü'n-nahr*, 2/29.

(r.a.) (ö. 42/662-63), Sürâka b. Mâlik (r.a.)¹⁹⁰ (ö. 24/645), Safvân b. Ümeyye (r.a.) (ö. 41/661 [?])¹⁹¹, Hasan el-Basrî (ö. 110/728).¹⁹²

2.5.2. Talebeleri

Daha önce de zikredildiği üzere Tâvûs, dinî eğitimini büyük ölçüde Mekke ve Medine bölgelerinde tamamlamıştır. Özellikle sık sık Mekke’de bulunması ve 40 defa hac¹⁹³ vazifesi için bu mekânda geçirdiği zaman dilimi göz önünde bulundurulduğunda ilmî meclislerinin genelde bu yerlerde kurulduğu ileri sürülebilir. Bu bağlamda Tâvûs’un eğitim verdiği halkaları genellikle Yemen’den ziyade, Mekke’de yoğunlaşmıştır. Yemen’de öne çıkan talebeleri arasında oğlu Abdullah b. Tâvûs ve Amr b. Müslim bulunurken Mekke’de ise Leys b. Ebî Süleym, (ö. 143/760-61) İbrahim b. Meysere (ö. 132/749-50), Amr b. Dînâr gibi pek çok isim sayılabilir.¹⁹⁴ Bu isimlerin kısaca tanıtılması Tâvûs’un tefsir ilmine katkısını tespit açısından faydalı görülmektedir.

Abdullah b. Tâvûs (ö.132/749-50)

Künyesi Ebû Muhammed olan Abdullah b. Tâvûs b. Keysân Yemen’in Cened şehrinde dünyaya gelmiştir. Doğum tarihiyle ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Abdullah’ın, babası Tâvûs ile birlikte sık sık Mekke’ye gitmeleri ve farklı ilim meclislerine katılmaları, ona çeşitli hocalardan ilim alma fırsatı sağlamıştır. Abdullah b. Tâvûs, “imam” ve “muhaddis” unvanlarıyla tanınan bir şahsiyettir. O, İbn Urve (ö. 146/763) tarafından döneminin en ahlâklısı ve Arapçayı en iyi bilen olarak tavsif edilmiştir.¹⁹⁵ Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749) ise eğer seyahat edilecekse Abdullah b. Tâvûs’un yanına yapılması gerektiğini söyleyerek onun ilmini övmüştür.¹⁹⁶ Abdullah, ilmî mirasının büyük bir kısmını babası Tâvûs’tan almış ve ondan en çok rivâyette bulunan isim olmuştur. O babasının bilgi birikiminin sonraki kuşaklara aktarılmasına katkı sağlayan önemli bir âlimdir.¹⁹⁷

¹⁹⁰ el-Hâris b. Ali el-Hasenî, *Münteka’l-elfâz bi takrîbi ‘ulûmil hadîsi li’l huffâz*, thk. Suphî Samrâî (Dimeşk: Mektebetü Dâru’l-Beyân, 1437/2016), 302.

¹⁹¹ Ebû Muhammed Cemâl ed-Dîn Abdullâh b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeyle’î, *Nasbü’r-râye li’ehâdîsi’l-hidâyeti me’a Hâşiyetihî buğyeti’l-elme’î fî Tahrîci’z-Zeyle’î*, thk. Muhammed ‘Avvâme (Beyrut; Cidde: Müessesetü’r-Reyyân li’t-Tibâ’ati ve’n-Neşri-Dâru’l-Kible li’s-Şekâfeti’l-İslâmiyyeti, 1418/1997), 3/369.

¹⁹² Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 4/587.

¹⁹³ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 5/45.

¹⁹⁴ Şemsüddîn ez-Zehebî, *Tezhibü Tehzîbi’l-kemâl fî esmâ’i’r-ricâl*, 4/358.

¹⁹⁵ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 6/103-104.

¹⁹⁶ Şemsüddîn ez-Zehebî, *Tehzîbü Tehzîbi’l-kemâl*, 5/185.

¹⁹⁷ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 6/104.

Abdullah'ın ders aldığı hocaları arasında başta babası Tâvûs olmak üzere İkrime, (ö.104/722), Vehb b. Münebbih (ö. 114/732), Atâ b. Ebî Rebâh, (ö. 114/732) Ali b. Abdullah b. Abbas (r.a.) (ö. 118/736-7) gibi âlimler yer almakta iken, kendisinden rivâyette bulunanlar arasında ise oğlu Muhammed (ö. ? , Tâvûs b. Abdullah (ö. ?),¹⁹⁸ Süfyân es-Sevrî, Ma'mer b. Râşid, (ö. 153/770) Vüheyb b. Hâlid (ö. 165/781-2), Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795), Zem'a b. Sâlih (ö. ?) ve Süfyân b. Uyeyne gibi isimler yer almaktadır.¹⁹⁹

Kaynaklara göre Abdullah b. Tâvûs, 132 yılında Abbasi halifesi Ebu'l Abbâs'ın hilafeti döneminde vefat etmiştir.²⁰⁰

Amr b Dînâr (ö.126/743)

Kaynaklara göre, Abdullah b. Abbas'ın (r.a.) yakın talebelerinden sayılan Tâvûs b. Keysân, Saîd b. Cübeyr, Atâ b. Ebî Rebâh, İkrime, Mücâhid ve Câbir b. Zeyd gibi isimler arasında en bilgili olanın Amr b. Dînâr olduğu bildirilmektedir.²⁰¹

Tâvûs, Amr b. Dînâr'ın bilgisi hakkında, “ Onun kulakları ulemânın sözlerini toplayan bir huni gibidir.”²⁰² diyerek, Amr b. Dînâr'ın döneminde geniş bir ilmî yelpazeye sahip olduğunu ve önceki bilgi birikimini bünyesinde topladığını ifade etmektedir. Bu nedenle, Tâvûs, oğlu Abdullah'a hitaben, “Mekke'ye geldiğinde, Amr b. Dînâr'dan istifade etmeye çalış çünkü o, bütün âlimlerin görüşünden haberdardır.”²⁰³ şeklinde söyleyerek onu övmüştür. Amr b. Dînâr'ın ders aldığı hocaları arasında Abdullah b. Abbas (r.a.), Abdullah b. Ömer (r.a.), Câbir b. Abdullah (ö.78/697), Sâlim b. Abdullah b. Ömer (ö. 106/725), Saîd b. Cübeyr Saîd b. Müseyyeb (ö.94/713), Süleyman b. Yesâr (ö. 107/725) gibi önemli isimler bulunmaktadır. Ayrıca kendisinden ders alan talebeler arasında Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Katâde b. Diâme (ö. 117/735) ve Mâlik b. Enes (ö. 179/795) gibi simalar yer almaktadır.²⁰⁴

¹⁹⁸ Ömer b. 'Ali b. Semire Ce'd, *Tabakâti'l-fukahâ el-Yemen*, thk. Fuât Seyyid (Beyrut: Dâru'l-Kalem, ts.), "el-Kitâb", 56.

¹⁹⁹ Zehebî, *Siyeru a 'lâmi'n-nübelâ'*, 6/105; Şemsüddîn ez-Zehebî, *Tehzîbü Tehzîbi'l-kemâl*, 5/131.

²⁰⁰ Şemsüddîn ez-Zehebî, *Tehzîbü Tehzîbi'l-kemâl*, 5/186.

²⁰¹ Ebû'l-Hasen Alî b. Abdillâh el-Basrî Alî b. el-Medîni, *el- 'Ilel*, thk. Muhammed Mustafâ el-A'zamî (Beyrut: y.y., 1980), 44.

²⁰² Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Câmi' li- 'ulûmi'l- 'Îmâm Ahmed-er-Ricâl*, thk. Hâlid er-Ribâd-Seyyid 'İzzet 'İyd (b.y: Dâru'l-Felâh, 14030/2009), 18/54.

²⁰³ Ahmed b. Hanbel, *el- 'Ilel*, 3/38; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, 6/29.

²⁰⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 22/8.

Ayrıca Amr b. Dînâr “fakih”, “hâfız ”ve “kesîru’l-hadîs” ünvanlarıyla anılmış ve âlimler tarafından sika olarak kabul edilmektedir.²⁰⁵ Öte yandan Amr b. Dînâr’ın Şîî olduğu yönünde iddialar bulunsa da bunun gerçek dışı olduğu belirtilmiştir.²⁰⁶ Onun eleştirilen diğer bir yönü ise tedlîsle²⁰⁷ suçlanmasıydı. Bununla birlikte rivâyetleri birçok muteber hadis kitaplarında yer almaktadır. Amr b. Dînâr’ın vefatı 126/743 yılına tekabül etmektedir.²⁰⁸

Muhammed b. Müslim (126/743)

Muhammed b. Müslim b. Tedrûs ismiyle bilinir²⁰⁹ ve künyesi Ebû Zübeyr’dır.²¹⁰ Muhammed b. Müslim’in Medine’de bir müddet kaldığı belirtilmekle birlikte genellikle Mekke’de bulunduğu rivâyetler arasında yer almaktadır.²¹¹ Mekke’de kaldığı sırada birçok sahâbeden ve tâbiûndan hadis dinlemiştir. Hocaları arasında Câbir b. Abdullah (r.a.) (78/697), Ebû Sâlih Zekvân (ö.101/719, Ebû’t Tufeyl (ö.100/718) ve Atâ b. Ebî Rebâh gibi isimler zikredilirken, ondan hadis dinleyenler arasında ise Zührî (ö.124/741), Hişâm b. Urve (ö.146/763) ve Mâlik b. Enes gibi önemli âlimler bulunmaktadır.²¹²

Muhammed b. Müslim “hâfız”²¹³, “kesîru’l hadîs”²¹⁴ ünvanlarına sahip olmasına rağmen hadis rivâyetindeki güvenilirliği konusunda tartışmalar bulunmaktadır. Kimileri onu sika kabul ederken²¹⁵ bazıları, özellikle sıklıkla tedlîs yapması gibi nedenlerden dolayı zayıf kabul etmişlerdir.²¹⁶ Bununla birlikte rivâyetleri başta *Kütüb-i Sitte* olmak üzere birçok hadis kitaplarında yer almaktadır.²¹⁷ Seksen sene bir ömür süren Muhammed b Müslim, Mervân b. Muhammed’in hilafeti döneminde 126/743 yılında vefat etmiştir.²¹⁸

²⁰⁵ Şemsüddîn ez-Zehebî, *Tezhibü Tehzîbi’l-kemâl*, 22/9.

²⁰⁶ Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 5/302.

²⁰⁷ Râvînin hocasından işitmediği bir hadisi ondan duymuş gibi nakletmesi alamında kullanılan bir terimdir.

²⁰⁸ Ebû ‘Amr Halîfe b. Hayyât el-‘Ufurî Halife, *Tabakâtü Halîfe b. Hayyât*, thk. Suheyl Zekkâr (b.y: y.y., 1414/1993), 494.

²⁰⁹ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 6/30.

²¹⁰ Şemsüddîn ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 11/234.

²¹¹ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Bustî İbn Hibbân, *Meşâhîru ‘ulemâi’l-emsâr ve a’lâmu fukahâi’l-‘aktâr*, thk. Merzûk Alî İbrâhîm (b.y: y.y., 1411/1991), 111.

²¹² Şemsüddîn ez-Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 5/380.

²¹³ İbn Hibbân, *Meşâhîru ‘ulemâi’l-emsâr ve a’lâmu fukahâi’l-‘aktâr*, 111.

²¹⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 8/42; Ebû Abdullâh el-Bekcerî, *İkmâl Tehzîbi’l-kemâl*, 6/60.

²¹⁵ Ebû Abdillâh el-Bekcerî, *İkmâl Tehzîbi’l-kemâl*, 6/60.

²¹⁶ Sa’îd b. Mansûr, *et-Tefsîr min Süneni Sa’îd b. Mansûr*, 4/1272; Ebû Amr Nûruddîn b. Ali b. Abdillâh, *Tuhfetü’l-lebîb bi men tekelleme fî-him el-Hâfız İbn Hacer mine’l-rivâyeti fî gayri el-takrîb*, thk. Muhammed b. Abdillâh b. el-İmâm (Mısır: Mektebetü İbn Abbâs, 1431/2010), 2/65.

²¹⁷ Abdü’l-Muhsin b. Hamid b Abdü’l-Muhsin b. Abdillâh b. Hamid Abbâdî’l-Bedr, *Şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*, (b.y: y.y., ts.), 4/7.

²¹⁸ Hayyât el-‘Ufurî, *Tabakâtü Halîfe b. Hayyât*, 494.

İbrahim b. Meysere (ö.132/749-50)

İbrahim b. Meysere, Tâifli olup Mekke'ye yerleşmiş bir âlimdir. “sika” ve “hâfız” ve “kesîru'l hadîs” ünvanlarına sahiptir. İbrahim, hadisleri duyduğu gibi aktaran bir âlimdir. Hıfz yeteneği bakımından Tâvûs'un oğlu Abdullah ile kıyaslanacak kadar iyi bir hafızaya sahip olduğu söylenmektedir.²¹⁹ Bu bağlamda Süfyân es-Sevri, “Ben İbrahim'i Abdullah'tan önde tutuyorum” derken,²²⁰ İbn Uyeyne ise, “Gördüğüm en güvenilir sika kişidir.” demiştir. Ancak kaynaklarda geçtiği şekliyle İbrahim b. Meysere, güvenilir olmakla birlikte Muhammed Müslim gibi tedlîs yapmakla itham edilmiştir.²²¹

Onun hadis rivâyet ettiği hocaları arasında Tâvûs b. Keysân başta olmak üzere Enes b. Mâlik,²²² Amr b. Şerîd,²²³ gibi pek çok âlim yer almaktadır. Kendisinden rivâyette bulunanlar arasında ise, Şu'be, İbn Cüreyc (ö. 150/767), Süfyân es-Sevri²²⁴ ve Süfyân b. 'Uyeyne gibi şahıslar bulunmaktadır.²²⁵ Altı büyük hadis kitabının müellifleri İbrahim b. Meysere'den hadis rivâyet etmiştir.²²⁶ Onun vefat tarihi, Mervân'ın hilafeti döneminde yaklaşık 132/749 yılı olarak belirtilmektedir.²²⁷

2.5.3. Hadis ilmindeki yeri

Tâbiûn döneminde Mekke ekolünün önde gelen simalarından sayılan Tâvûs b. Keysân, hadis ilmiyle de temayüz etmiş bir âlimdir.²²⁸ Daha önce de ifade edildiği gibi aslen Yemenli olan Tâvûs, hacetmek maksadıyla sık sık Hicaz topraklarında bulunmuş 50²²⁹ veya 70'den²³⁰ fazla farklı sahâbîlerin ilim meclislerine katılarak onlardan hadis dinleme fırsatını elde etmiştir.

²¹⁹ Şemsüddîn ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/123.

²²⁰ Şemsüddîn ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/124.

²²¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 1/328.

²²² Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 1/765.

²²³ Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Muhammed b. İbrâhîm b. Mencûyeh İbn Mencuyeh, *Ricâlü Sahîhi Müslim*, thk. Abdullah el-Leysî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407/1986), 1/46.

²²⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 1/328.

²²⁵ Şemsüddîn ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 6/123.

²²⁶ Abdü'l-Muhsin b. Hamid b. Abdu'l-Muhsin b. Abdullah b. Hamid Abbâdi'l-Bedr, *Şerhu Sünen- i Ebî Dâvûd*, (b.y: y.y., ts.), 242.

²²⁷ Ebû Abdillâh el-Bekcerî, *İkmâl Tehzîbi'l-kemâl*, 1/279.

²²⁸ Ebû Bekr b. Abdillâh b. Muhammed Ebû Bekr el-Mâlikî, *Riyâdü'n-nüfûs fî tabakâti 'ulemâi'l-Kayrevân*, thk. Beşîr el-Bekûş (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1414/1994), 1/61.

²²⁹ Şemsüddîn ez-Zehebî, *Tehzîbü Tehzîbi'l-Kemâl*, 4/386.

²³⁰ Ebû'l-Kâsım İsmâil b. Muhammed Kıvâmü's-Sünne et-Teymî, *Siyeru's-Selefi's-Sâlihîn-İsmâil b. Muhammed el-İsbahânî*, thk. Kerem b. Hilmi b. Ferhâd b. Ahmed (Riyad: y.y., ts.), 2/482.

Bunlar arasında başta Abdullah b. Abbas (r.a.) olmak üzere Ebû Hüreyre (r.a.), Abdullah b. Ömer (r.a.), Hz. Aişe (r.a.), Zeyd b. Sabit (r.a.) gibi pek çok önemli sahâbîler bulunmaktadır.²³¹

Tâvûs, hadis rivâyetlerinin çoğunu İbn Abbas'tan (r.a.) almıştır.²³² Bu onunla çokça vakit geçirmesinden kaynaklanmaktadır. Tâvûs'un, İbn Abbas'ın (r.a.) meclisine seçkin öğrencileriyle katılması,²³³ aynı şekilde Ebû Hüreyre'nin (r.a.) altı seçkin talebesi arasında Tâvûs'un da yer alması²³⁴ onun ilme olan bağlılığını ve bu alandaki saygın konumunu gösteren önemli karinelerdendir.

Yine, Tâvûs'un, Hasan el-Basrî, Büşeyr el-Adevî gibi farklı şehirlerden Mekke'ye gelen âlimlerin hadis meclislerine katılması dikkat çekicidir. Hasan el-Basrî, Mekke'ye geldiğinde bir ilim halkası oluşturarak hadis nakletmesi ve Tâvûs'un da bu meclise katılması,²³⁵ onun öğrenme isteğini ve ilmi paylaşma konusunda etkin rolünü göstermektedir. Kays b. Sa'd el-Mekkî'nin (ö 119/737) ifadesine göre, Tâvûs, Basra ehlinin İbn Sîrîn'i gibi önemli bir âlimdir.²³⁶

Tâvûs'un hadisleri sema yoluyla almak için Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ashabının bulunduğu mekânlara gitmesi sadece bilgi edinmeye değil, aynı zamanda bu malumatı en doğru kaynaktan elde etmek için gösterdiği çabayı da yansıtmaktadır. Çünkü o hadis rivâyet ederken çok titiz davranmış bir harfin dahi yanlış telaffuz edilmesine mahal vermeden hadisleri lafzen rivâyet etmiştir. Aynı zamanda hadis hafızı olarak da tanınan Tâvûs, bir öğrencisine şöyle demektedir: “Sana bir hadis aktardığım zaman, onu emin olarak aktarırım. Aktardığım hadis hakkında başkalarına bir şey sorma.”²³⁷ Bu ifade Tâvûs'un hadis rivâyet sürecinde gösterdiği özeni ve hassasiyeti yansıtmaktadır. Ayrıca “emin olarak aktarırım” şeklindeki söylemi, Tâvûs'un hadisleri naklederken kesinlikle güvenilir ve sağlam kaynaklardan beslendiğini ifade etmektedir. Bu durum, hadislerin sahihliğine vurgu yaparak, rivâyet zincirinin sağlamlığına ve

²³¹ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ*, thk. Muhammed Mustafâ el-A'zamî (Abu Dâbî: Müessesetü Zâ'id b. Sultân, 1425/2004), "Tercümetü ricâli'l Muvatta", 133 (6/59).

²³² Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-'Askalânî İbn Hacer el-'Askalânî, *Ta'rifü ehli't-takdîs bi merâtibi'l-mevsûfîn bi't-tedlîs*, thk. Âsım b. Abdillâh el-Karyûtî (Amman: y.y., 1403/1983), 21.

²³³ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 13/360.

²³⁴ Ali b. el-Medîni, *Suâlâtü İbn Ebî Şeybe*, 82.

²³⁵ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 13/357.

²³⁶ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târih*, 1/709; Mizzî, *Tehzîb*, 13/360.

²³⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/68.

içeriklerinin doğruluğuna dair güveni pekiştirmektedir. Nitekim İbn Abdilber²³⁸ ve Alâî'nin²³⁹ ifadesine göre, Tâvûs b. Keysân'ın hadis naklindeki hassasiyeti ve güvenilirliği, sadece rivâyet ettiği metni ezberleyen ve mânasını bilen kişilerle sınırlıdır. Bu durum onun güvenilir hadisleri aktarma konusundaki özel tercihinin ortaya koymaktadır.²⁴⁰ Ayrıca Tâvûs'un, hadisleri lafzen koruma noktasında gösterdiği titizlik yazıyla da desteklenerek, hadis geleneğinin hem sözlü hem de yazılı formda devam etmesine izin verdiğini göstermektedir. Bu konuda Tâvûs'un cariyesinin ifadesi dikkat çekicidir. O, Tâvûs'un yanında öğrencisinin büyük bir levhaya hadis yazdığını Tâvûs'un da onu imla ettiğini aktarmaktadır.²⁴¹ Ancak Tâvûs'un titizliği ve güvenilirliğine yönelik övgülerin yanı sıra, bazı eleştirmenler tarafından tedlîsle suçlanmış olması da dikkat çekicidir. Bu konuya Furkan Yüksel, "Tâvûs b. Keysân ve Hadis İlmindeki Yeri" adlı tez çalışmasında detaylı bir şekilde değinmektedir. Tezinde müfessirin tedlîsle itham edilmesine şüpheyile yaklaşıldığını ve İbn Hacer'in müdellis raviler taksiminde onu birinci grup müdellis arasında zikrettiğini belirtmektedir. Dolayısıyla İbn Hacer, bu gruptaki hadislerinin kabul edilebileceğini ifade etmektedir. Bu durum Tâvûs'un güvenilir bir ravi olduğuna delil teşkil etmektedir.²⁴²

Kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla müfessirin kendine ait yazılı bir nüshasının olduğu bilinmektedir. Ancak o, yazdığı veya yazdırdığı hadis malzemelerini yaktırmıştır.²⁴³ Bu nüshaların ehil olmayan kişilerin eline geçmesinden veya kendisine ulaşan hadisleri bilmeyen kimselerin, sadece hadisin zahirîne göre amel etme ve bu hadislere bir takım ekleme-çıkarma yapma durumundan ötürü söz konusu nüshaları imha ettirmiştir. Söz konusu eylem, Tâvûs'un sadece kendi uygulaması olmayıp, o dönemde pek çok âlimin benzer endişelerle yazdıkları bilgileri imha ettikleri bilinmekteydi. Örneğin, Ebû Kılâbe el-Cermî (ö.104/722) vefat ettikten sonra kitaplarının Eyyub b. Ebî Temîme'ye verilmesini emretmiş, şayet hayatta değilse

²³⁸ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed İbn 'Abdilber en-Nemerî, *et-Temhîd li mâ fî'l-Muvatta mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, thk. Mustafâ b. 'Ahmed el-'Alevî-Muhammed 'Abdülkebîr el- Bekrî (Mağrib: Vizâratü 'Umumi'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1387/1967), 1/39.

²³⁹ Ebû Sa'îd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî b. Âdillâh ed-Dimeşkî el-'Alâî, *Câmi 'u't-tahsîl fî 'ahkâmi'l-merâsîl*, thk. Hamdî 'Abdülmecîd es-Selefi (Beyrut: y.y., 1407/1986), 68-69.

²⁴⁰ Nemerî, *et-Temhîd li mâ fî'l-Muvatta mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, 1/39.

²⁴¹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Câmi li-'ulûmi'l-İmâm Ahmed-er-Ricâl*, thk. Hâlid er-Ribât-Seyyid 'İzzet 'İyd (b.y: Dâru'l-Felâh, 14030/2009), 18/522.

²⁴² Furkan Yüksel, *Tâvûs b. Keysân ve Hadis İlmindeki Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Lisans Tezi, 2017), 56.

²⁴³ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l- 'İlm* (Beyrut: y.y., ts.), 61; Kurtubî, *el-Câmi li-'ahkâmi'l-Kur'ân*, 1/54.

yakılmasını vasiyet etmiştir.²⁴⁴ Aynı şekilde Şu'be b. Haccâc, (ö. 160/776) oğluna, vefatından sonra kitaplarının silinip gömülmesini vasiyet ettiği belirtilmektedir.²⁴⁵ Görüldüğü gibi birçok ilim ehli gibi Tâvûs b. Keysân da duyduğu endişe ve sorumluluk anlayışıyla bu tür uygulamalara yönelmiştir.

Gerçekten de Hz. Osman'ın (r.a.) öldürülmesiyle ortaya çıkan fitne hareketi, fazlaca uydurma hadis türetilmesine sebep olmuş; Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ait olmayan birçok söze ve haksız uygulamalara meşruluk kazandırılmaya çalışılmıştır.²⁴⁶

2.5.4. Fıkıh ilmindeki yeri

Tâvûs b. Keysân, Mekke ve Yemen²⁴⁷ fıkıh geleneğinde önemli bir şahsiyettir. İslâm'ın erken dönemlerinde fıkıh ilminde öncü bir rol üstlenmiş ve San'a ile Cened şehrinde kadılık yapmıştır.²⁴⁸ Ayrıca Mekke'de ikamet ettiği dönemlerde bir süreliğine Mekke müftüsü olarak görev yapmış²⁴⁹ ve haram ve helali en iyi bilen²⁵⁰ âlim olarak nitelendirilmiştir. Bu durum, Tâvûs b. Keysân'ın, sadece ilmî müktesebata sahip olmakla kalmadığını aynı zamanda görüşlerini fikhî alanda da etkili bir şekilde kullandığını göstermektedir. Yani Tâvûs, sahip olduğu bilgileri sadece teorik düzeyde değil, aynı zamanda pratikte de aktif bir şekilde uygulamış bir şahsiyettir. Bu özellik, onun, İbn Abbâs'ın (r.a.) "hul"u talak saydığı görüşüne karşı çıkarken kendi derin bilgisini ve uzun süreli deneyimini öne sürmesinde görülmektedir. Sözelimi Tâvûs, bir görüşmede İbn Abbâs'ın "hul"u talak saydığını belirtmiş, buna itiraz eden Saîd b. Cübeyr'e, "Sen doğmadan önce de ben Kur'ân okuyordum. Sen daha çiğnenmiş ekmek yerken, ben onu dinliyordum." demişti.²⁵¹ Yine Tâvûs, İbn Ömer'in (r.a.) meclisinde otururken, kendilerine, vedâ tavafi yapamayan hayızlı kadının durumu sorulduğunda, "Sonuna kadar evinde oturur." cevabına binaen "Bilmiyorum, İbn Ömer unuttu mu yoksa işitmedi mi?

²⁴⁴ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-târîh*, 2/89.

²⁴⁵ Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-'ilm* (Beyrut: y.y., ts.), 62.

²⁴⁶ M. Yaşar Kandemir, "Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1997), 15/32.

²⁴⁷ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zür'aî ed-Dımaşkî el-Hanbelî İbn Kayyim el-Cevziyye, *I'lâmü'l-müvakkî 'in 'an Rabbi'l-'Âlemîn*, thk. Muhammed 'Abdüsselâm İbrahim (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411/1991), 1/18.

²⁴⁸ 'Ömer b. Ali b. Semire Ce'd, *Tabakâtü'l-fukahâ el-Yemen*, thk. Fuât Seyyid (Beyrut: Dâru'l Kalem, ts.), 56.

²⁴⁹ Ebû'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân el-Belhî Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâze (Beyrut: y.y., 1423/2002), 512.

²⁵⁰ Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali eş-Şîrâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: y.y., 1390/1970), 73; Ebû Bekir Ahmed b. Ebî Hayseme İbn Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr*, thk. Salâh b. Fethî (Kahire: el-Fârûkû'l-Hadîse, 1427/2006), 1/306.

²⁵¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübra*, 6/69.

İbn Ömer'i onlara ruhsat verildiği hususunda uyardım.”²⁵² demesi, kendi ilmî birikimine olan güvenini gösterdiği gibi görüşlerini özgün bir şekilde açıklamaktan çekinmediğini de ortaya koymaktadır.

Öte yandan ihtilâflı meselelerde bazen cumhura karşı farklı içtihatlarda bulunduğu görülmektedir. Örneğin, köpeğe kıyas ederek kedinin artığını necis sayması,²⁵³ cuma hutbesini dinlemenin ve hayatta bir defa umre yapmanın farz olduğuna hükmetmesi²⁵⁴ ve tavafın bir çeşit namaz olduğu yönünde görüş beyan etmesi²⁵⁵ onun fikhî konularda nasların açık hükümlerine dayanmak yerine re'ye dayalı bir yaklaşım ortaya koyduğunu göstermektedir. Ayrıca, Tâvûs'tan rivâyet edilen bilgiye göre ölümler, kabirlerinde ilk yedi gün imtihana çekilmekte ve bu günlerde kendileri adına yemek yedirilmesinden memnuniyet duymaktadırlar.²⁵⁶ Bu rivâyet, ölünün ardından üçüncü ve yedinci günlerde yemek yedirilmesi geleneğine dayanak teşkil etmiş olabilir. Görüldüğü üzere, Tâvûs, hüküm vermekte nasların açık hükümlerine olduğu kadar re'ye de başvurmuştur. Bu nedenle aklı ve nakli birleştiren bir yaklaşım sergilediğini söylemek mümkündür.

Ayrıca Tâvûs'un ehl-i re'y mi ehl-i hadis mi olduğu konusunda net bir şey söylenmemiştir. Kimileri onu ehl-i re'yden sayarken bazı âlimler onun ehl-i hadis olduğunu savunmuşlardır.²⁵⁷ Ayrıca Tâvûs'un öğrencileri arasında Leys b. Ebû Süleym'in ifadesine göre, müfessir sıkı davranılması gereken konularda ruhsat verirken, gevşek davranılması gereken yerlerde titizlik göstermekteydi.²⁵⁸ Bu da onun fikhî görüşlerinde farklı bir yaklaşım sergilediğini ve mevcut duruma uygun bir tutum takındığını göstermektedir.

²⁵² Ebû'l-Kâsım Abdülkerîm b. Muhammed el-Kazvînî, *Şerhu Müsnedi's- 'îmî*, thk. Ebû Bekir Vail Zehran, (Katar: Vizâratül-Evkâf ve's-Şüûnî'd-Dîniyye 1428-2007), 2/356.

²⁵³ İbn Kudâme el-Makdisî, *el-Muğnî*, 1/71.

²⁵⁴ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed el-Endelusî İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-âsâr*, thk. 'Abdülğaffâr Süleymân el-Bendârî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1431), 5/8.

²⁵⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *el-Ümm* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1410/1990), 2/189; İbn Hacer el-'Askalânî, *Tehzîbü't-tehzîb*, 12/371; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed 'Abdülkâdir, 4/101; Ebû'l-Kâsım Alî b. el-Hasen İbn 'Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, thk. 'Amr b. Ğurâme el-'Umrevî (b.y: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 6/68.

²⁵⁶ Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin, *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ*, 4/11.

²⁵⁷ İbrâhim Tâhâ İbrâhim Abdülkâdir, *Fikhü Tâvûs b. Keysân* (Riyad, 1424), 464.

²⁵⁸ Şemsüddîn ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, 5/43.

3. TÂVÛS B. KEYSÂN'IN TEFSİR METODU

Mekke ekolünün en meşhur tâbiûn müfessirlerinden biri olan Tâvûs b. Keysân'ın tefsir metodu, hem zahirî mânaya dayalı bir anlayışı yansıtması hem de dirâyet ve rivâyet yöntemlerini bir arada kullanmasıyla dikkat çekmektedir.²⁵⁹ Tâvûs, bu iki yöntemi birleştirerek âyetleri yorumlarken ilgili nassın zahirî mânasıyla birlikte dirâyet ve rivâyet kaynaklarını da dikkate almıştır. Bu şekilde, hem kelime anlamına dayalı bir yorum yapmış hem de Hz. Peygamber ve sahâbeden gelen haberleri değerlendirmiştir.

Tâvûs b. Keysân'ın tefsir metodu rivâyetin yanında kendi re'yini de kullanmaya dayanmaktadır. Kur'ân ve sünnette yeterli malzeme bulunmadığında veya bazı tartışmalı konularda içtihada başvurduğu görülmektedir. Öte yandan, Tâvûs b. Keysân'ın kıraat ilmine de vâkıf olduğu bilinmektedir. Bu nedenle, müfessir bazı âyetleri yorumlarken mütevâtir olmayan kıraatlere dayanmış ve bu kıraatlerin ışığında âyetlerin anlamını açıklamıştır. Diğer taraftan İmam Tâvûs, Kur'ân âyetlerini açıklarken ihtiyaç duyduğunda İsrâiliyat'a da başvurmuştur.

Tâvûs'un tefsire dair yaklaşımı ve görüşleri, özellikle klasik tefsir âlimlerince takip edilmiş ve aktarılmıştır. Ondan gelen rivâyetler, birçok tefsir eserinde yer almaktadır. Örneğin, Taberî (ö. 310) ve İbn Kesîr (ö. 774/1373) gibi önemli müfessirler, Tâvûs'un tefsirine atıfta bulunmuş ve onun görüşlerini değerlendirmişlerdir. Bu gibi tefsir âlimlerinin, Tâvûs'un, zahirî mânaya dayalı yaklaşımını ve içtihadını önemsediklerini göstermektedir. Bu durum, Tâvûs'un düşüncelerinin değerli olduğunu ve tefsir geleneğinde kabul gördüğü mânasına gelebilir.

Neticede Tâvûs b. Keysân, âyetleri tefsir ederken genellikle dirâyet metodunu kullanmış olsa da sık sık rivâyet yöntemine başvurmuş, Allah'ın (c.c.) muradını anlamaya ve açıklamaya çalışmıştır. Bu bölümde, Tâvûs b. Keysân'ın âyetleri tefsir ederken kullandığı metodlar kendi tefsirinden örneklerle değerlendirilmeye çalışılacaktır.

3.1. Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri

Rivâyet tefsirinin en önemli kaynaklarından birisi Kur'ân'ın kendi metniyle yapılan tefsirdir.²⁶⁰ İslâm âlimleri arasında, Kur'ân'ı en iyi anlama yöntemi olarak bilinen âyeti âyetle tefsir etme

²⁵⁹ Ömür Ceylan, "Tâvûs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2011), 40/185-186.

²⁶⁰ Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirinin, son zamanlarda yapılan çalışmalarda esas olarak bir dirâyet metodu olduğu iddia edilmektedir. Daha fazla bilgi için bk. Ahmet Abay-Yahya Yaşar, "Kur'ân'ın Kur'ân ile Tefsirine Yeni Yaklaşımlar", *Turkish Studies* 11/7 (2016), 5; Mustafa Öztürk, "Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri: Bir Mahiyet Soruşturması", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2008), 6.

prensibi oldukça yaygındır. Bu yaklaşım, Kur’ân’ın kendi içinde anlam bakımından alakalı olan âyetlerin birbirini açıkladığı ve tamamladığı düşüncesine dayanır.²⁶¹ İbn Teymiyye *Mukaddimetu’l-Tefsir* adlı eserinde, Kur’ân’ın tefsirinde en iyi metodun, Kur’ân’ın kendi lafızlarıyla tefsir edilmesini savunmaktadır. Zira ona göre bir âyetin açıklaması için başka âyetlerin kullanılması gerekmektedir.²⁶² Çünkü Kur’ân’ın sahibi Allah’tır (c.c.) ve hangi âyetle neyi murat ettiğini, ne maksatla söylediğini en iyi bilen hiç şüphesiz yine Cenab-ı Hak’tır. Kıyamet sûresinde Allah (c.c.), ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيِّنَاتِهِ “Sonra şüphen olmasın ki onu açıklamak da bize aittir.”²⁶³ buyurarak bu gerçeği vurgulamaktadır. Örneğin Bakara sûresindeki قَتَلْنَا آدَمَ مِنْ رَبِّهِ “Bu durum devam ederken Âdem, Rabbinden birtakım ilhamlar aldı ve derhal tövbe etti. Çünkü Allah tövbeleri kabul eden ve merhameti bol olandır.”²⁶⁴ âyetindeki “كَلِمَتٍ” mefhumuyla neyin kastedildiği tam net değildir. Ancak Araf sûresinde geçen²⁶⁵ قَالَ رَبَّنَا ظَلَمْنَا أَنْفُسَنَا وَإِنْ لَمْ تَغْفِرْ لَنَا وَتَرْحَمْنَا لَنَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ “(Âdem ile eşi) dediler ki: Ey Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz.”²⁶⁶ âyeti önceki âyetle müphem olarak geçen “كَلِمَتٍ” ifadesini tavih etmektedir. Bu misalde görüldüğü üzere âyetle mutlak olarak söylenen “كَلِمَتٍ” ifadesi başka bir sûrede açıklığa kavuşturulmakta ve Kur’ân’ın açıklayıcısı yine kendisi olmaktadır.

Âyeti âyetle ile tefsir etme yönteminin ilk örnekleri Hz. Peygamber’in (s.a.v.) tefsirinde görülmektedir. Örneğin, En’am sûresinde geçen الَّذِينَ ءَامَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَٰئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ “İnanıp da imanlarına herhangi bir haksızlık bulaştırmayanlar var ya, işte güven onlarındır ve onlar doğru yolu bulanlardır.”²⁶⁷ âyeti inzâl olunca ashâb-ı kirâm yaşamları boyunca zulümden kaçınmanın zor olduğu gerekçesiyle “Yâ Resûlallah hangimiz nefesine zulmetmez ki?” diyerek endişelerini dile getirdiklerinde Hz. Peygamber (s.a.v.), Âyetle zikredilen “ظلم” “zulüm” ifadesini şu şekilde izah etmiştir: “Bu sizin düşündüğünüz zulüm değildir. Burada Lokmân’ın oğluna hitaben söylediği إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ ‘Şirk elbette büyük bir

²⁶¹ Ebü’l-Fidâ’ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr, *Tefsiru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed Selâme (b.y: Dâru Taybe, 1420/1999), 1/7.

²⁶² Ebü’l-Abbâs Takıyyüddîn İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli’t-tefsîr* (Beyrut: Dâru Mektebeti’l-Hayât, 1980), 39.

²⁶³ Kıyamet 75/19.

²⁶⁴ Bakara 2/37.

²⁶⁵ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, 2/7.

²⁶⁶ A’râf 7/23.

²⁶⁷ En’âm, 6/82.

zulümdür.²⁶⁸ âyetinde geçen şirk kastedilmiştir.”²⁶⁹ Bu şekilde Allah Resûlü (s.a.v.) Kur’ân’ın kendi lafızlarıyla tefsir edilmesinin meşruiyetini göstermiş ve sahâbe ve tâbiûn dönemi başta olmak üzere sonraki birçok müfessir tarafından tercih edilen bir yöntemin temelini atmıştır.²⁷⁰

Bu bağlamda Mekke ekolünün önemli müfessirlerinden biri olan Tâvûs’un, âyetleri tefsir ederken tek bir usul değil de farklı yöntemler kullandığını daha önce belirtmiştik. Özellikle âyeti âyetle tefsir etme metodunu kullanarak naslar arasında anlam ilişkileri kurmuştur. Mesela, Hicr sûresinde geçen *وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِّنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ* “And olsun ki, biz sana tekrarlanan yedi âyeti ve Kur’ân’ı verdik.”²⁷¹ âyetindeki “مَثَانِي” “mesânî” kelimesiyle ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan, Abdullah b. Abbas (r.a.), Abdullah b. Mes’ûd (r.a.), (ö. 32/652-53) Abdullah b. Ömer (r.a.) ve diğer birçok müfessirin görüşüne göre “السَّبْعُ الْمَثَانِي” “es-sebu’l mesânî” ifadesi, Kur’ân’ın yedi uzun sûresi²⁷² olan Bakara, Al-i İmrân, Nisâ, Mâide, En’âm, A’râf ve Yûnus sûrelerini ifade etmektedir.²⁷³ Kaynaklara göre, bu görüş aynı zamanda Dahhâk (ö. 105/723) ve Ebû Mâlik’in de (ö. 131/748’den önce) görüşleridir. İkinci görüşe göre, “مَثَانِي” “mesânî” ifadesi Fatiha sûresini temsil etmektedir. Çünkü Fatiha sûresi besmele ile birlikte yedi âyettir. Bu görüşü benimseyenler arasında Hz. Ali (r.a.) Hz. Ömer (r.a.), İbn. Mes’ûd (r.a.) ve İbn. Abbas (r.a.) gibi önemli sahâbîler bulunmaktadır. Bu grup, delil olarak Resûlullah’ın (s.a.v.) {الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ} هي السبع المثاني، والقرآن العظيم الذي أوتيته “O sûre, Elhamdulillâhi

²⁶⁸ Lokmân, 31/13.

²⁶⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ‘îl b. İbrâhîm el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Mustafa Dîb el-Buğâ (Dimaşk: Dâru İbn Kesîr-Dâru'l-Yemâme, 1414/1993), 3/1226; “Kitâbü'l-Enbiyâ”, 11 (No: 3181), Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şu‘ayb el-‘Arna‘ût-‘Âdil Murşid v.dğr (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1421/2001), 6/68-69 (No: 3589); Ebû ‘Îsâ Muhammed b. ‘Îsâ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir-Fuâd ‘Abdülbâkî (Mısır: Şirketü Mustafâ'l-Bâbî'l- Halebî, 1395/1975), 5/262; “Ebvâbü't-Tefsîri'l Kur’ân” (No: 3068); Ebû ‘Abdirrahmân Ahmed b. Şu‘ayb el-Horâsânî en-Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Hasen ‘Abdûlmün‘im (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1421/2001), 10/212, “Sûretü Lokmân” 31 (No: 11326); Ebû Zeyd ‘Abdurrahmân b. Muhammed b. es-Se‘âlibî, *el-Cevâhiru'l-Hisân fî tefsîri'l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ali Mu‘avvid-‘Âdil Ahmed ‘Abdülmevcûd (Beyrut: y.y., 1418), 1/50.

²⁷⁰ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te’vilâtü ehli’s-Sünne*, thk. Mecdî Baslûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-‘İlmiyye, 1426/2005), 1/228.

²⁷¹ Hicr 15/87.

²⁷² Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî, *Câmi‘u'l-beyân ‘an te’vîli âyi'l-Kur’ân*, thk. ‘Abdullah b. ‘Abdülmuhsin et-Türkî (b.y: Dâru Hicr, 1422/2001), 14/107; Ebû'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Kureşî Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, thk. Muhammed Abdüsselâm Ebi’n-Nîl (Mısır: y.y., 1410/1989), 418.

²⁷³ Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ bulûği'n-nihâye fî ‘ilmi me‘âni'l-Kur’ân ve tefsîrihi ve ahkâmihi ve cümelin min fûnûni ‘ulûmih*, thk. eş-Şâhid el-Bûşîhî (Şârika: Mecmû‘atü Buhûsi'l-Kitâb ve’s-Sünne, 1429/2008), 6/3924.

Rabbilâlemdir. O bana verilen Seb'ul Mesanî (Tekrar edilen Yedi) ve Kur'ân-ı Azîmdir”²⁷⁴ şeklinde ifade ettiği hadisi kullanmışlardır.

Bazıları ise “سَبْعًا” “seven” kelimesini Fatiha sûresine, “مَثَانِي” “mesânî” ifadesini ise Allah (c.c.) Kelâmının tamamına işaret ettiği şeklinde görüş bildirmiştir. Daha önce belirtildiği gibi Fatiha sûresinin besmeleyle birlikte yedi âyet olduğu için “سَبْعًا” “seban” şeklinde bir isimlendirmenin uygun görüldüğü ifade edilmektedir. “مَثَانِي” “mesânî” kelimesinin ise Kur'ân'da tekrarların yer aldığı anlamına geldiği yorumu yapılmaktadır.²⁷⁵

Tâvûs b. Keysân ise bu âyetle ilgili diğer görüşlerden ayrı olarak “سَبْعُ الْمَثَانِي” “seb'un mesânî” kelimesini “Kur'ân'ın tamamı” şeklinde yorumlamıştır.²⁷⁶ Tâvûs bu görüşünü desteklemek için Zümer sûresindeki “اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِي” “Allah sözün en güzelini, birbiriyle uyumlu ve bıkılmadan tekrar tekrar okunan bir kitap olarak indirdi.”²⁷⁷ âyetini kullanmıştır.²⁷⁸ Onun bu görüşü, hocası İbn Abba'tan (r.a.) aktarılan ikinci bir görüşle desteklenmiştir.²⁷⁹

Tüm bu görüşlerden yola çıkarak Tâvûs, her ne kadar “سَبْعُ الْمَثَانِي” “mesânî” kelimesini “Kur'ân-ı Kerîm'in tamamı” şeklinde tefsir etse de Abdullah b. Abbas (r.a.) ve diğer bazı âlimlerin “مَثَانِي” “mesânî” kelimesini Fatiha sûresi olarak tefsir etmeleri, literal olarak, âyetin lafzına daha yakın bir ifade gibi görünmektedir.

Bununla birlikte Tâvûs'un Hicr sûresinin 87. ve Zümer sûresinin 23. âyeti arasında kurduğu anlam örgüsü, âyeti âyetle tefsir etmenin güzel bir örneğini sunmaktadır. Bu örnekte, Tâvûs'un, Kur'ân'daki âyetleri birbiriyle ilişkilendirerek bir âyeti diğeriyle irtibatlandırması, onun Kur'ân'ı bir bütünlük içinde yorumladığını göstermektedir.

Tâvûs b. Keysân'ın âyeti âyetle tefsir metoduyla ilgili başka bir örneği, Mâide sûresinin beşinci âyetidir. Bu âyette Allah (c.c.), “وَطَعَامُ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَلَّ لَكُمْ” “Kendilerine kitap verilenlerin (Yahudi, Hristiyan vb. nin) yiyeceği size helâldir”²⁸⁰ hükmünü vermektedir. İlim ehli, bu

²⁷⁴ Buhârî, “Kitâbü Fedâilî'l Kurân”, 9 (No: 4720); Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 24/506 (No: 15730).

²⁷⁵ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî, *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vili 'âyi'l- Kur'ân* (Dâru't Terbiye ve't Tûrâsi, ts.), 17/136.

²⁷⁶ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vili 'âyi'l-Kur'ân*, 17/137; Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed Ebû'l- Leys es-Semerkindî, *Bahrü'l- 'ulûm* (b.y: y.y., ts.), 2/262; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, thk. Heyet (Cidde: y.y., 1436/2015), 15/515.

²⁷⁷ Zümer 39/23.

²⁷⁸ Ebû 'Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Tûrâsi'l- 'Arabî, 1420), 19/160.

²⁷⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 19/160.

²⁸⁰ el-Mâide 5/5.

hükümle ilgili farklı beyanlarda bulunmuştur. Bunlardan biri Tâvûs'un, Allah'ın (c.c.) ismi anılmadan Yahudi ve Hristiyanların kestiklerinin müslümanlar tarafından yenilmesinin helal olmayacağı görüşüdür. Zira Tâvûs, bu hükümle ilgili ²⁸¹ وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ وَإِنَّهُ لَفِشَقٌ ²⁸² “Üzerine Allah'ın (c.c.) adı anılmadan kesilen hayvanlardan yemeyin. Kuşkusuz bu büyük günahdır.”²⁸¹ âyetini delil olarak gösterir.²⁸² Şevkânî de (ö. 1250/1834) *Fethu'l-Kadîr* adlı kitabında sahâbeden Hz. Ali'nin (r.a.), Hz. Aişe'nin (r.a.) ve İbn. Ömer'in (r.a) aynı yönde görüş belirttiklerini ifade etmektedir.²⁸³ Bu görüşlere göre, Allah'ın (c.c.) ismi anılmadan kesilen hayvanlar müslümanlar tarafından yenilmemesi gerekmektedir.

Yine Tâvûs b. Keysân'ın yorumuna göre, müslümanlar ve Ehl-i kitabın, hayvanları keserken besmele çekmeyi unuttuklarında, Allah'ın (c.c.) adını söylemeleri halinde boğazladıkları hayvanların yenilebileceğidir.²⁸⁴ Zira müslümanlar bir emri yerine getirmeyi unutmaları nedeniyle sorumlu tutulmazlar ve her zaman Allah'ın (c.c.) emirlerine uyan kimseler olarak kabul edilirler.

Tâvûs, Mecûsilerin Allah'ın (c.c.) ismini anmış olsalar bile kestikleri hayvanların yenilmeyeceği hükmüne varmıştır.²⁸⁵ İkrime'den gelen bir rivâyete göre, En'âm sûresinin 121. âyetinde zikredilen ifade de Farslı Mecûsi serkeşlerinin kestikleri hayvanlar kastedilmektedir.²⁸⁶ Dolayısıyla bu âyet, Mecûsilerin kestiklerinin yenilmesinin helal olmadığı şeklinde yorumlanmıştır.

Ancak Abdürrezzâk San'ânî'nin (ö. 211/826-27), *el-Musannef* adlı eserinde yer alan rivâyete göre, Tâvûs, Abdullah b. Abbas'tan (r.a.) aktardığı bir görüşe yer vermektedir. Buna göre İbn. Abbas (r.a.), Ehl-i kitabın, Allah'ın (c.c.) adını zikretmeden, başkaları adına boğazlasalar dahi kestiklerinin yenilebileceğini ifade etmektedir. Fakat bu görüş zayıftır.²⁸⁷ Çünkü İbn Cerîr, *Câmi'ul-beyân* adlı eserinde İbn Abbas'ın (r.a.) Hristiyanların ve Ermenilerin kestikleri

²⁸¹ En'âm 6/121.

²⁸² Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim İtfeyyîş (Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1384/1964), 6/76; Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Yemenî eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr* (Dımaşk: y.y., 1414), 2/18; Ebû 'Osmân Sa'id b. Mansûr el-Horâsânî Sa'id b. Mansûr, *et-Tefsîr min Süneni Sa'id b. Mansûr*, thk. Sa'd b. Abdullâh b. Abdülâzîz Âl-i Hamîd (b.y: Dâru's-Samî'î, 1417/1997), 4/1440 (No:715).

²⁸³ Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 2/18.

²⁸⁴ Ebû Bekr 'Abdürrezzâk b. Hemâm es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habîburrahmân el-'Azamî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403), 5/177.

²⁸⁵ Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, 6/207.

²⁸⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 7/77.

²⁸⁷ Muhammed b. Mübârek Hâkîmî, *el-'Atîk Musannef câmiu' li-fetâvâ ashâbi'n Nebiyyi Sallallahu 'Aleyhi ve Sellem*, ts., 26/238.

hayvanların etinin yenmesini hoş karşıladığına dair herhangi bir bilgiye rastlanmadığını bildirmektedir.²⁸⁸

Görüldüğü üzere Tâvûs b. Keysân'ın, bir âyeti başka bir âyetle tefsir ederek söz konusu hükmün sınırlarını belirlemesi, Kur'ân'ın kendi içindeki tefsirine güzel bir örnek olabilir. Ayrıca Tâvûs, hocası İbn Abbas'a (r.a.), karşı görüş beyan ederek kendi tercihini kullanmıştır.

Tâvûs'un, âyeti âyetle tefsir ettiğinin örneklerinden biri de Nisâ sûresinin 43. âyetinde yer almaktadır. Âyet şu şekildedir. *وَأِنْ كُنْتُمْ مَرْضَىٰ أَوْ عَلَىٰ سَفَرٍ أَوْ جَاءَ أَحَدٌ مِنْكُم مِّنَ الْغَائِطِ أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ فَلَمْ يَجِدُوا مَاءً فَتَيَمَّمُوا صَعِيدًا طَيِّبًا* “Eğer hasta olur veya bir yolculuk üzerinde bulunursanız yahut sizden biriniz ayakyolundan gelirse yahut kadınlara dokunup da su bulamamışsanız o zaman temiz bir toprakla teyemmüm edin...”²⁸⁹ Bu âyette geçen *لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ* “Kadınlara dokunmayın.” ifadesini Tâvûs, “cinsî temas” olarak yorumlamış²⁹⁰ ve bu görüşü desteklemek için Bakara sûresinin 237. âyetiyle Ahzâb sûresinin 49. âyetini örnek olarak göstermiştir.²⁹¹ Bakara sûresinin 237. âyetinde *وَأِنْ طَلَقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَتَمَسُّوهُنَّ* “...temas etmeden boşarsanız...”²⁹² ifadeleri yer alırken Ahzâb sûresinin 49. âyetinde ise *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا إِذَا نَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ طَلَقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَتَمَسُّوهُنَّ* “Ey iman edenler! Mümin kadınları nikâhlayıp da henüz zifafa girmeden onları boşarsanız...”²⁹³ denilmektedir. Dolayısıyla âyetlerde yer alan “*الْمَسَّ*” “el-messe” kelimesi mecaz bir ifade olup cinsî beraberlik anlamına gelmektedir.

İbn Kesîr, tefsirinde İbn Abbas'ın (r.a.) şu görüşüne yer vermektedir. Rivâyete göre, bir topluluk arasında (bahsi geçen âyetteki) “kadınlara dokunma” konusu açılır. Arap topluluğu “dokunmanın” cimâ olduğunu söylerken, Mevâlî'den olanlar ise “dokunmanın” cinsel temas olmadığını iddia etmiştir. Tartışma uzayıp gidince, Saîd b. Cübeyr, (ö. 94/713 [?]) Abdullah b. Abbas'a (r.a.) mezkûr âyetteki ifadenin Kur'ân'da hangi anlamda kullanıldığını sormuştur. İbn Abbas (r.a.), Cübeyr'e hangi grupta yer aldığını sual etmiş ve Cübeyr'in Mevâlî yönünde bir görüş bildirdiğini söylemesi üzerine İbn Abbas (r.a.), “Mevâlîler grubu yenildi. Muhakkak ki dokunma, cimâdır, fakat Allah (c.c.) dilediği şeyi dilediği ile kinaye olarak zikreder.” buyurmuştur.²⁹⁴

²⁸⁸ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 8/134.

²⁸⁹ Nisâ 4/43.

²⁹⁰ Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemâm es-San'ânî, *el-Musannef*, 1/479.

²⁹¹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 2/314.

²⁹² Bakara 2/237.

²⁹³ Ahzâb 33/49.

²⁹⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 2/314.

Sonuç olarak âyetin zahirî mânasına göre “لمس” ifadesi elle dokunma mânasına gelirken konuyla ilgili diğer âyetler incelendiğinde söz konusu mefhumun cinsî temas şeklinde ifade edildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Tâvûs b. Keysân, Kur’ân’ı Kur’ân’la tefsirinde farklı âyetler arasındaki anlam örgüsünü birleştirerek ibarede anlatılmak istenen ana gayeyi ortaya koyma eğiliminde bir çaba sarf ettiği söylenebilir. Bunun temelinde onun Mekke Medresesi’nde Abdullah b. Abbas’tan (r.a.) aldığı eğitimin önemli bir etkisi olduğu ifade edilebilir. Ayrıca Tâvûs’un, tefsir çalışmalarında âyetleri birbiriyle tefsir etmesi, onun Kur’ân’a olan derin hâkimiyetini göstermektedir.

3.2. Âyetlerin Sünnet ile Tefsiri

Sünnet genelde “Allah Resûlü’nün (s.a.v.) söz, fiil ve takrirleri” olarak tanımlanır.²⁹⁵ İslâm’ın temel kaynaklarından biri olan Kur’ân, pek çok konuda genel prensipler ve hükümler içermektedir. Her konuda ayrıntılı bilgiler veya özel hükümler sunmaz.²⁹⁶ Söz konusu bu alanlarda sünnet devreye girer ve Kur’ân’ın açık bıraktığı alanları tamamlar.²⁹⁷ Bu nedenle sünnetin iki önemli fonksiyonu vardır. Birincisi, Kur’ân’ın açıklanması gereken yerlerini izah etmesidir.²⁹⁸ Örneğin, namazın nasıl kılınacağı, orucun nasıl tutulacağı gibi ibadetlerin detayları sünnet aracılığıyla aktarılmıştır. İkinci olarak “teşrî” yani Kur’ân’da yer almayan meseleler hakkında hüküm koyma yetkisine sahiptir.²⁹⁹

Allah Teâlâ, sünnetin Kur’ân’ı açıklama fonksiyonuyla alakalı şöyle buyurmaktadır:

يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنْزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ
“Ey Resûl! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan Onun elçiliğini yapmamış olursun. Allah (c.c.) seni insanlardan koruyacaktır. Doğrusu Allah, kâfirler topluluğuna rehberlik etmez.”³⁰⁰ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ
“İnsanlara, kendilerine indirileni açıklamak için ve düşünüp anlasınlar diye sana da bu Kur’ân’ı indirdik.”³⁰¹

²⁹⁵ Mes’ûd b. Ömer b. Abdillâh et-Taftâzânî, *Telvîh ‘ale’t-tavdîh li Metni’t-Tenkîh* (Mısır: Mektebetü Sabîh, 1377/1957.), 2/3.

²⁹⁶ Muhammed Hüseyin Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru’l-Erkâm, ts.), 1/44.

²⁹⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. ‘Abbâs eş-Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Şâkir (Mısır: y.y., 1358/1940), 31-32.

²⁹⁸ Kurtubî, *el-Câmi ‘li-ahkâmi’l-Kur’ân*, 1/39.

²⁹⁹ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelûsî İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru’l-Âfâki’l-Cedîde, ts.), 1/114.

³⁰⁰ Mâide 5/67.

³⁰¹ Nahl 16/44.

Bu âyetlerin gereği olarak Resûlullah (s.a.v.), Kur'ân-ı Kerîm'in buyruklarını sadece anlatmakla kalmamış, aynı zamanda söz ve uygulamalarıyla nasları tefsir etmiş, mücmel âyetleri detaylandırarak açıklığa kavuşturmuş, mutlak ifadeleri sınırlandırmış, müphem olanları izah etmiş, çelişkili gibi görünen ifadeleri anlaşılır kılmış, genel ifadeleri özel bir duruma uyarlamış ve anlaşılması zor olan nasları detaylı bir şekilde ele alarak onları tefsir etmiştir.³⁰²

Bu nedenle ashâb-ı kirâm, Kur'ân'dan anlamadıkları âyetleri doğrudan Resûlullah'a (s.a.v.) sorarak öğrenirlerdi. Örneğin, oruca başlama zamanıyla ilgili âyette geçen *وَكُلُوا وَاشْرَبُوا حَتَّى يَتَبَيَّنَ* "Lَكُمْ الْخَيْطُ الْأَبْيَضُ مِنَ الْخَيْطِ الْأَسْوَدِ مِنَ الْفَجْرِ" ... Sabahın beyaz ipliği, siyah ipliğinden ayırt edilinceye kadar yiyin, için..."³⁰³ ifadesini Adiy b. Hâtim (r.a.) (ö.67/686) tam anlayamamış eline beyaz ve siyah iplik alarak Hz. Peygamber'e (s.a.v.) başvurmuş ve söz konusu ibârede bahsedilen beyaz ve siyah iplikten kastedilen mânanın ne olduğunu sorup öğrenmiştir.³⁰⁴ Yine Peygamber (s.a.v.) bir defasında şöyle buyurmuştur. *لَيْسَ أَحَدٌ يُحَاسَبُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِلَّا هَلَكَ* "Kıyamet gününde hesaba çekilip te helak olmayan hiç kimse yoktur." Hz. Aîşe (r.a.) bu sözün üzerine, "Yâ Resûlallah Yüce Allah (c.c.) Kur'ân-ı Kerîm'de (c.c.) *فَأَمَّا مَنْ أُوْتِيَ كِتَابَهُ بِيَمِينِهِ فَسَوْفَ يُحَاسَبُ حِسَابًا يَسِيرًا* "Kimin kitabı sağından verilirse, kolay bir hesapla hesaba çekilecek."³⁰⁵ diye buyurmaktadır" dedi. Bunun üzerine Resûl-i Ekrem de (s.a.v.), "Âyette belirtilen durum, *وَلَيْسَ أَحَدٌ يُنَاقَشُ*, *إِنَّمَا ذَلِكَ الْعَرْضُ*, *وَلَيْسَ أَحَدٌ يُنَاقَشُ* (kulun hesaba çekilmesi değil, amellerin) Allah'a sunulmasıdır. Kıyamet gününde hesaba çekilip de azap görmeyen hiç kimse yoktur."³⁰⁶ şeklinde açıklama yaparak asıl anlatılmak istenenin bu olduğunu ifade etmiştir.

Verilen bilgilerden hareketle denilebilir ki sahâbe, anlamadıkları âyetleri Hz. Peygamber'e (s.a.v.) sorarak idrak etmeye çalışmış ve aynı şekilde vefatından sonra da Kur'ân'ın metinlerini anlamak için gereken çabayı göstererek âyetleri tefsir etmiştir.

Bu bağlamda daha önce hatırlanacağı gibi Allah Resûlü'nün (s.a.v.) Hz. Muaz b. Cebel'i (r.a.) Yemen'e vali olarak göndereceği vakit, hüküm verirken hangi kaynaklara dayanacağını sormuş, Muaz b. Cebel (r.a.), öncelikle Allah'ın (c.c.) kitabına yani Kur'ân'a başvuracağını ifade etmiştir. Eğer Kur'ân'da bir konuda açık bir hüküm bulamazsa, Hz. Peygamber'in (s.a.v.)

³⁰² Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/43.

³⁰³ Bakara 2/187

³⁰⁴ Ahmed b. Hanbel, *"el-Müsne'd"*, 32/113 (No: 19370).

³⁰⁵ İnşikâk 8-9.

³⁰⁶ Buhârî, "Rikâk ", 49 (No: 6172).

sünnetine uymayı tercih edeceğini belirtmiştir. Son olarak, eğer sünnette de bir hüküm bulamazsa kendi içtihadına başvuracağını ifade etmiştir.³⁰⁷

Aynı şekilde, Hz. Ömer'in (r.a.) halifeliği döneminde Kûfe'ye tayin ettiği Kâdî Şüreyh'e (ö. 80/699 [?]) hüküm kaynaklarını sıralayarak Kur'ân'da yer alan emirler doğrultusunda karar vermesini, eğer Kur'ân'da bulamazsa Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetine başvurmasını, sünnette de bulamazsa ilim ehlinin verdiği kararları uygulanmasını³⁰⁸ tembih etmiştir. Sünnetin, sahâbe nezdinde, Kur'ân'ın anlaşılması ve hükümlerin çıkarılmasında önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Bu örneklerden de anlaşıldığı üzere sahâbe arasında sünnetin önemi ve önceliği konusunda genel bir mutabakat olduğu görülmektedir.

Sonra gelen tâbiûn âlimleri ise sahâbe neslinden aldıkları tefsir mirasını aynı şekilde devam ettirerek Kur'ân'ın tefsirinde ve yorumlanmasında öncelikle bahsi geçen iki temel kaynağı esas almışlardır. Daha sonra İslâm coğrafyasının genişlemesiyle birlikte ortaya çıkan problemlere dinî çözümler üretmek amacıyla tefsirde bir hareketlilik yaşanmıştır. Hz. Peygamber (s.a.v.) ve ashabının herhangi bir konuda detaylı açıklamalarının bulunmadığı noktalarda, tâbiûn âlimleri kendi re'yelerini kullanmışlardır.

Aynı gelenekten gelen ve bir tâbiûn müfessiri olan Tâvûs b. Keysân da tefsir çalışmalarında Resûl-i Ekrem'in (s.a.v.) sözlerini bir kaynak olarak kullanmış ve Kur'ân âyetlerinin daha iyi anlaşılmasına ve yorumlanmasına katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda Tâvûs'un Kur'ân-ı Kerîm'i sünnetle tefsir etme metodunu ortaya koymak için bazı örnekler verilecektir.

إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيعًا لَّسَتْ مِنْهُمْ فِي شَيْءٍ إِنَّمَا أَمْرُهُمْ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ يُنَبِّئُهُم بِمَا كَانُوا يَفْعَلُونَ

“Dinlerini parça parça edip gruplara ayrılanlar var ya senin onlarla hiçbir ilişkin yoktur. Onların işi ancak Allah'a kalmıştır. Sonra Allah onlara yaptıklarını bildirecektir.”³⁰⁹

Âyetinde geçen فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيعًا “Dinlerini parça parça edip gruplara ayrılanlar.” ibâresinden kimlerin kastedildiği konusunda müfessirler iki farklı görüş belirtmişlerdir.³¹⁰ Bu görüşlerden ilki Abdullah b. Abbas'a (r.a.) ait olup, “Dinlerini paramparça edip gruplara ayrılanlardan”

³⁰⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/300.

³⁰⁸ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. 'Abdillâh b. Muhammed İbn Abdilber en-Nemerî, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fadlih*, thk. Ebû'l-'Eşbâl ez-Zehirî (Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1415/1994), 2/846; Muhammed b. el-Huseyn İbnü'l-Ferrâ Ebû Ya'la el-Ferrâ, *el-Iddetü fi usûli'l-fikh*, thk. Ahmed b. Ali b. Seyr el-Mübârekî vd. (b.y: y.y., 1410/1990), 4/1164.

³⁰⁹ En'âm 6/159.

³¹⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. 'Abdülmuhsin et-Türkî (b.y: Dâru Hicr, 1422/2001), 10/33.

maksat Hristiyanlar ve Yahudiler gibi dinlerini tahrif etmiş olan topluluklardır. Zira bu topluluklar, Allah Resûlü (s.a.v.) gelmeden önce de dinlerini değiştirmişlerdir.³¹¹ Örneğin, Hristiyanlar Hz. İsa'nın (a.s.) tanrılaştırılması gibi inançları benimsemişlerdir. Yahudiler de Tevrat'taki hükümleri değiştirerek orijinal din anlayışından sapmışlardır.

Diğer görüş ise Tâvûs b. Keysân'a aittir. Tâvûs, âyette geçen *إِنَّ الَّذِينَ فَرَّقُوا دِينَهُمْ وَكَانُوا شِيْعًا* “Dinlerini parça parça edip gruplara ayrılanlar” terkinbini Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şu sözlerine dayandırarak tefsir etmiştir. *هَذِهِ الصَّلَاةُ مِنْ هَذِهِ الْأُمَّةِ* “Sen onlardan değilsin, onlar da senden değildir. Onlar, bu ümmetin bidat, şüphe ve sapıklık yolunda olanlarıdır.”³¹² Benzer bir hadiste yine Hz. Peygamber (s.a.v.), dinlerini parça parça edenlerin fırkalara ayrıldığını kendisinin onlarla hiçbir ilgisinin olmadığını belirttiikten sonra şöyle buyurmuştur: *هَذِهِ الْأُمَّةُ* “Onlar bu ümmetin bidat ve hevasına düşkün olanlarıdır.”³¹³ Görüldüğü üzere Tâvûs b. Keysân, söz konusu âyette geçen “Dinlerini parça parça edenler.” ifadesini, yukarıda zikredilen hadislere dayandırarak, “Ümmet içindeki bidat ehli ve sapkın gruplar.” olarak tefsir etmiştir.

Taberî, tefsirinde yukarıdaki paragrafta bahsi geçen bilgileri aktardıktan sonra kendi görüşüne yer vermektedir. Bu görüşe göre, “Dinlerini parçalayıp ayrılığa düşenler.” ifadesi daha genel bir anlam taşımakta olup Allah'ın (c.c.) dinini bozarak kendilerine göre bir din ihdas eden ve tefrikaya düşen bütün insanları kapsamaktadır.³¹⁴ Bu durumda, Hanif dininden ayrılan Kureyşliler, Hristiyanlar ve Yahudiler gibi topluluklarla tevhit dinindenmiş gibi görünüp, insanları bidatlarla doğru yoldan saptıranların bu ayrılığa düşen gruplar arasında yer aldığını söylemektedir.³¹⁵

Dolayısıyla, Taberî bu ifadesiyle hem Tâvûs b. Keysân'ın hem de Abdullah b. Abbas'ın (r.a.) görüşünü mezcetmiştir. Her iki görüşte de dinlerini değiştirerek ayrılığa düşen gruplar eleştirilmekte ve doğru yolun takip edilmesi gerektiği söylenmektedir. Sonuç olarak, İbn Abbas

³¹¹ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, 10/32.

³¹² Taberî, *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, 10/33.

³¹³ Ebû'l-Kâsım Müsnidüddünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsât*, thk. Târik b. 'İvadullâh b. Muhammed-Abdülmuhsin b. İbrâhim el-Huseynî (Kahire: Dâru'l-Harameyn, ts.), 1/207; el-Huseyn b. Mes'ûd b. Muhammed b. el-Ferrâ Ebû Muhammed el-Begavî, *Şerhu's-Sünne*, thk. Şu'ayb el-'Arna'ût-Muhammed Zuheyr eş-Şâvîş (Dimaşk-Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1403/1983), 1/210; Ebû'l-Hasen Nûruddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mecma'u'z- zevâid ve menba'u'l-fevâid*, thk. Husâmeddîn el-Kudsî (Kahire: Mektebetü'l-Kudsî, 1414/1994), 7/23.

³¹⁴ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, 10/33.

³¹⁵ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*, 10/33.

(r.a.) ve Tâvûs'un görüşleri arasında bazı farklılıklar olmasına rağmen, söz konusu tefsirler arasında benzerlikler bulunduğu söylenebilir.

Yine müfessirin, Bakara sûresinin 213. âyetinde geçen **فَهَدَىٰ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ بِإِذْنِهِ** “Bunun üzerine Allah iman edenlere, üzerinde ihtilafa düştükleri gerçeği izniyle gösterdi. Allah dilediğini doğru yola iletir.”³¹⁶ ifadesiyle ilgili Resûlullah'ın (s.a.v.) şu sözüne yer verir:³¹⁷ **نَحْنُ الْآخِرُونَ الْأَوَّلُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ نَحْنُ أَوَّلُ النَّاسِ دُخُولًا الْجَنَّةَ بَيِّنَاتٌ أَنَّهُمْ أُوتُوا الْكِتَابَ** ³¹⁷ **مِنْ قَبْلِنَا، وَأَوْتَيْنَاهُ مِنْ بَعْدِهِمْ فَهَدَانَا اللَّهُ لِمَا اخْتَلَفُوا فِيهِ مِنَ الْحَقِّ فَهَذَا الْيَوْمَ الَّذِي اخْتَلَفُوا فِيهِ، النَّاسُ لَنَا فِيهِ تَبَعٌ، غَدًا لِلْيَهُودِ، وَلِلنَّصَارَى بَعْدَ غَدٍ**

Sonuncu olup da kıyamet günü ilk olan biziz. İlk cennete bizler gireceğiz. Hâlbuki onlara Kitap bizden önce verildi. Bize ise onlardan sonra verilmiştir. Onlar ihtilafa düştüler de Allah (c.c.) bizi, onların üzerinde ihtilafa düştükleri konuda gerçeğe ilettiler. Bugün onların hakkında ihtilafa düştükleri gündür. Böylece tüm insanlar bize uymuş oldular. Bugün bizimdir. Yarın Yahudilerin ertesi gün de Hristiyanlarındır.³¹⁸

Bu hadisin bir benzeri yine Tâvûs tarafından *Sahî-i Müslim* ve *Buhârî*'de merfû olarak zikredilmektedir.³¹⁹

İbn Kesîr, tefsirinde mezkûr âyeti tefsir ederken ilgili hadisi Tâvûs'tan³²⁰ aktardıktan sonra İbn Vehb kanalıyla gelen bir rivâyete yer verir. Buna göre insanlar cuma günü konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Yahudiler cumartesi gününü, Hristiyanlar ise pazar gününü mukaddes kabul etmişlerdir. Ancak Allah (c.c.), Ümmet-i Muhammed'e cuma gününün önemini bildirmiştir. Ayrıca Ehl-i kitap, kible, ibadet şekilleri, oruç, İbrahim (a.s.) ve İsa (a.s.) gibi peygamberler (a.s.) hakkında da ihtilaflar yaşamış, müslümanlar ise Allah'ın (c.c.) rehberliğiyle doğru yolu bulmuşlardır.³²¹

İmam Tâvûs. zikri geçen hadisi Âl-i İmrân sûresindeki **كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّةٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ** “...Siz, insanların iyiliği için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz...”³²² âyetiyle ilişkilendirerek tekrar ele alır.³²³ Müfessir, âyette geçen “En hayırlı ümmet” olma özelliğini, Hz. Peygamber'in (s.a.v.), söz konusu hadisinde yer alan müslümanların son ümmet olmaları, cennete ilk girecek kişiler

³¹⁶ Bakara 2/213.

³¹⁷ Ebû Bekr 'Abdürrezzâk b. Hemâm es-San'ânî, *Tefsîru 'Abdürrezzâk*, thk. Mahmûd Muhammed 'Abduh (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1999), 1/332.

³¹⁸ Nesâî, "Kitâbü'l-Cum'a", 2 (No: 1665).

³¹⁹ Buhârî, "Kitâbü'l-Cum'a", (No: 876); Ebû'l-Hasen Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en- Nîsâbü'rî Müslim, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l- 'Arabî, 1374/1955), "Kitâbü'l-Cum'a", 855; Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 12/361 (No: 7399).

³²⁰ Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer b. Kesîr ed-Dimeşkî İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l- 'Azîm*, thk. Muhammed Huseyn Şemsüddîn (Beyrut: y.y., 1419), 2/88.

³²¹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l- 'Azîm*, 1/426.

³²² Âl-i İmrân 3/110.

³²³ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l- 'Azîm*, 2/102.

olmaları ve Allah (c.c.) tarafından doğru yola iletilmiş kimseler olmalarına dayandırmış olabilir. İlgili hadis ve Bakara sûresi 213 ve Âl-i İmrân sûresi 110. âyetleri birlikte ele alındığında aralarındaki ortak mesajlardan hareketle şu sonuçların çıkarılması mümkündür.

- Son olma: İslâm, Hz. Âdemden beri gelen ilâhî dinin son halkası ve evrensel bir din olma iddiasındadır. İslâm'a göre, Allah Tealâ'nın son mesajı Hz. Peygamber (s.a.v.) ile gelmiştir ve bu nedenle İslâm, önceki ilâhî dinleri tamamlar ve evrensel bir mesaj sunar.
- Gerçeği iletme: Âyetlerde ifade edildiği gibi, Allah (c.c.) önceki toplumların din konusundaki ihtilaflarını ortadan kaldırmak için hakikati Hz. Peygamber (s.a.v.) aracılığıyla iletmiştir. Bu da İslâm'ın doğru yolu ve gerçeği temsil ettiğini gösterir.

Yine Tâvûs b. Keysân'ın Kur'ân'ı sünnetle tefsir ettiği bir başka yer, A'râf sûresinin 6. âyetidir. Âyet şu şekildedir: فَلَنَسْأَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ وَلَنَسْأَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ “Elbette kendilerine peygamber gönderilen kimseleri de gönderilen peygamberleri de mutlaka sorguya çekeceğiz!”³²⁴ Tâvûs, mezkûr âyetin tefsirini, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) aktarılan şu hadisin bir benzeri ile yapmıştır. كُلُّكُمْ رَاعٍ وَمَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ، فَالْإِمَامُ الَّذِي عَلَى النَّاسِ رَاعٍ وَمَسْئُولٌ عَنْ رَعِيَّتِهِ، وَالرَّجُلُ رَاعٍ عَلَى أَهْلِ بَيْتِهِ وَمَسْئُولٌ عَنْهُمْ، وَالْمَرْأَةُ رَاعِيَةٌ عَلَى مَالِ زَوْجِهَا، وَالْعَبْدُ رَاعٍ عَلَى مَالِ سَيِّدِهِ وَمَسْئُولٌ عَنْهُ

Hepiniz çobansınız; güttüğünüz sürüden sorumlusunuz. Devlet reisi de bir çobandır ve sürüsünden sorumludur. Erkek, ailesinin çobanıdır ve sürüsünden sorumludur. Kadın, kocasının evinin çobanıdır ve sürüsünden sorumludur. Hizmetkâr, efendisinin malının çobanıdır; o da sürüsünden sorumludur.³²⁵

Leys, (ö. 175/791) Tâvûs'un zikredilen hadisle beraber فَلَنَسْأَلَنَّ الَّذِينَ أُرْسِلَ إِلَيْهِمْ وَلَنَسْأَلَنَّ الْمُرْسَلِينَ “Elbette kendilerine peygamber gönderilen kimseleri de gönderilen peygamberleri de mutlaka sorguya çekeceğiz.” âyetini de okuduğunu ifade etmektedir.³²⁶ Ayrıca Ebû Abdurrahman'dan (ö. 174/790) gelen bir rivâyete göre Tâvûs b. Keysân bahsi geçen âyeti okuduktan sonra Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadisinde yer alan ifadeye atıf yaparak, kıyamet gününde kulun dört şeyden sorguya çekileceğini söylediği belirtilmektedir. Bunlar; ömrünü nerede geçirdiği, malını nasıl harcadığı, ilmiyle amel edip etmediği ve gençliğini nerede tükettiği sorularıdır.³²⁷ Bu minvalde Tâvûs, söz konusu hadisle insanın yönetimi altında bulunanların Allah'ın (c.c.) bir

³²⁴ A'râf 7/6.

³²⁵ Buhârî, “Kitâbü'l 'Atik”, 19 (No: 2419); Müslim, “İmâret”, 1829; Ebû Dâvûd, “Kitâbü'l-Harac-İmare ve Fey”, (No: 2928).

³²⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 3/349; Saîd Havvâ, *el-Esâs fi't-tefsîr* (Kâhire: Dâru's Selâm, 1424), 4/1848.

³²⁷ Mahmûd b. Abdillâh el-Huseynî el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîr el-Kur'âni'l-'Azîm ve's-Seb'u'l-mesânî*, thk. Ali 'Abdubârî 'Atiyye (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415), 4/323.

emaneti olduğunu ve bu emanete ihanet etmeden Allah'ın (c.c.) rızası doğrultusunda verdiği nimetleri kullanma bilinciyle hareket etmesi gerektiği gibi bir düşünceye işaret etmiş olabilir.

Abdullah b. Abbas (r.a.) bu âyeti tefsir ederken Allah Teâlâ'nın, insanları, gönderilen peygamberlere nasıl cevap verdikleri; peygamberleri ise ne gibi mesajlar ilettikleri konusunda sorguya çekeceğini belirtir.³²⁸ Neticede İbn Abbas (r.a.), Kur'ân'da bahsedilen peygamberlerin görevlerine dikkat çekerek insanların, peygamberlerin ilettikleri mesajlara karşı nasıl tepki verdikleri konusunda Cenâb-ı Hakk'ın değerlendirmesine tabi tutulacağını ifade etmektedir. İbn Abbas (r.a.) âyeti, insanların inanç ve amel açısından nasıl bir davranış sergilediklerini ve peygamberlerin, mesajlarını nasıl tebliğ ettikleri hakkında hesaba çekileceği şeklinde yorumlar. Tâvûs b. Keysân ise söz konusu âyeti okuduktan sonra, âyeti hadisle irtibatlandırarak insanın dünya hayatında sahip olduğu sorumluluklardan kıyamet gününde hesaba çekileceğini belirtir. Tâvûs b. Keysân'ın âyetleri hadisle tefsir etmesine diğer bir örnek, Zâriyât sûresinin 18. âyeti verilebilir.

وَبِالْأَسْحَارِ هُمْ يَسْتَغْفِرُونَ

“Seher vakitlerinde de istiğfar ederler.”³²⁹

Bu âyette geçen “السّر” “saher” kelimesi gecenin son kısmı veya sabaha yakın vakitler anlamına gelmektedir.³³⁰ Bazı âlimler şöyle demiştir: “Hz. Yakûb (a.s), oğullarına سوف أستغفر لكم ربي سوف أستغفر لكم ربي “...ben rabbime istiğfar edeceğim.”³³¹ dediğinde, aslında gece yarısında beklediği bir anı ifade etmek istemiştir. Çünkü bu saat, duaların kabul edilme ihtimalinin en yüksek olduğu zamandır.”³³² Söz konusu âyetle ilgi Tâvûs b. Keysân'dan şu menkıbe aktarılır. Müfessir, gece vaktinde, yani sabaha yakın saatlerde uyumazdı. Bir gün seher vaktiyle ilgili soru sormak için bir zatın yanına gider. Kapıyı çaldığında, hizmetçisi uyuduğunu söyler. Bunun üzerine Tâvûs şaşkınlıkla şöyle der: “Subhanallah! mümin birinin gece yarısı uykuda olduğunu düşünmezdim. Zira bu saat, büyük bir zaman dilimidir ve bu saatte salihler, rablerine yakınlaşır.”³³³ Ardından Tâvûs, Allah Resûlü (s.a.v.) Muaz b. Cebel'e (r.a.) en faziletli amelin gecenin yarısında yapılan

³²⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 3/349.

³²⁹ Zâriyât 52/18.

³³⁰ Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed Bedruddîn el-'Aynî, *Şerhu Ebî Dâvûd*, thk. Ebü'l-Münzir Hâlid b. İbrâhîm el-Mısırî (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1420/1999), 6/482.

³³¹ Yunus 12/98.

³³² Ebû Hâşim Sâlih b. 'Avvâd b. Sâlih el-Meğâmisî, *Teemmülâtü Kur'âniyye*, ts., 13/12.

³³³ Ebû Hâşim Sâlih b. 'Avvâd b. Sâlih el-Meğâmisî, *Teemmülâtü Kur'âniyye*, ts., 13/12.

dua olduğu yönündeki hadisini aktarır ve sonrasında Resül-i Ekrem'in الْمَضَاجِعِ عَنْ جُنُوبِهِمْ "Korkuyla ve umutla rablerine yalvarmak üzere (ibadet ettikleri için), vücutları yataklardan uzak kalır ve kendilerine verdiğimiz rızıktan Allah yolunda harcarlar."³³⁴ âyetini okuduğunu söyler.³³⁵

Yine Tâvûs, bahsi geçen âyetin tefsirinde Allah Resûlü'nün (s.a.v.) teheccüde kalktığında şu duayı okuduğunu nakleder.³³⁶

اللَّهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ. أَنْتَ نَوْرُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَنْ فِيهِنَّ. وَلَكَ الْحَمْدُ. أَنْتَ قِيَامُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَنْ فِيهِنَّ. وَلَكَ الْحَمْدُ. أَنْتَ مَالِكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَنْ فِيهِنَّ. وَلَكَ الْحَمْدُ. أَنْتَ الْحَقُّ، وَوَعْدُكَ حَقٌّ، وَلِقَاؤُكَ حَقٌّ، وَقَوْلُكَ حَقٌّ، وَالْجَنَّةُ حَقٌّ، وَالنَّارُ حَقٌّ، وَالسَّاعَةُ حَقٌّ، وَالنَّبِيُّونَ حَقٌّ، وَمُحَمَّدٌ حَقٌّ. اللَّهُمَّ لَكَ أَسْلَمْتُ، وَبِكَ آمَنْتُ، وَعَلَيْكَ تَوَكَّلْتُ، وَإِلَيْكَ أُنَبِّتُ، وَبِكَ خَاصَمْتُ، وَإِلَيْكَ حَاكَمْتُ. فَاعْفُ عَنِّي مَا قَدَّمْتُ وَمَا أَخَّرْتُ. وَمَا أَسْرَرْتُ وَمَا أَعْلَنْتُ. أَنْتَ الْمَقْدَمُ وَأَنْتَ الْمَوْخِرُ. لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ

Allah'ım! Hamd senin içindir. Sen göklerin, yerin ve bunlardakilerin nurusun. (Bunları aydınlatırsın.) Hamd senin içindir sen göklerin yerin ve bunlardakilerin yöneticisisin. Hamd sana mahsustur. Sen göklerin, yerin ve bunlardakilerin sahibisin. Hamd sana mahsustur. Sen haksın. Senin vadin haktır. Seni görmek haktır. Sözün haktır. Cennet haktır. Cehennem haktır. Kıyamet günü haktır. Nebi haktır. Muhammed (s.a.v.) haktır. Allah'ım! Sana itaat ettim. Sana inandım. Sana tevekkül ettim. Sana yöneldim. Senin kuvvetine dayanarak mücadele ettim. Aramızda yalnız seni hakem kıldım. Artık evvelce işlediğim ve sonra işleyeceğimi sandığım, gizli yaptığım ve açıktan işlediğim günahlarımı bağışla. Öne alan sonraya bırakan ancak sensin, senden başka layık ilah yoktur.³³⁷

Görüldüğü gibi, Tâvûs b. Keysân, gecenin son vakitlerinde uyanık olmanın ve bu zamanı tefekkür ve ibadetle değerlendirmenin önemini vurgulamak için Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadislerinden faydalandığı görülmektedir.

Aynı şekilde, İmam Tâvûs , Al-i İmran sûresindeki يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ "Ey iman edenler! Allah'tan, o'na yaraşır şekilde korkun ve ancak müslümanlar olarak can verin."³³⁸ âyetinde geçen "Allah'tan hakkıyla korkmayı" Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şu sözlerine yer vererek açıklar. "Allah'ın (c.c.) emirlerine boyun eğip isyan

³³⁴ Secde 32/16.

³³⁵ Bedruddîn el-'Aynî, *Şerhu Ebî Dâvûd*, 6/482.

³³⁶ Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ el-Begâvî, *Me'âlimü't-tenzil*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabiyye, 1420), 4/283.

³³⁷ Ebû 'Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî, *el-Muvattâ (Rivâyetü Ebî Mus'ab)*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf-Mahmûd Halîl (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412), "Kitâbü'l-Cum'a", (No: 623); Ebû 'Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd 'Abdülbâkî (b.y: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, ts.), "Namaz Kılma Kitabı ve İçindeki Sünnetler", 180 (No: 1355); Nesâî, "Kitâbü'n-Nu'ût", (No: 7656).

³³⁸ Âl-i İmrân 3/102.

etmemek.”³³⁹ Bu âyet iman edenlerin Allah’tan (c.c.) hakkıyla korkmaları gerektiğini vurgulamaktadır. Ancak âyette korkunun nasıl olması gerektiğiyle ilgili detaylı bir açıklama yapılmamıştır. Bu noktada, bahsi geçen hadis, âyette “hakkıyla korkmanın” nasıl olması gerektiğini daha açık bir şekilde ifade etmiş ve kastedilen mânâyı anlaşılır kılmıştır.

3.3. Âyetlerin Sahâbe Kavliyle Tefsiri

Sahâbe kelimesi “sahâbî”nin çoğulu olup Hz. Muhammed’in (s.a.v.) hayatta olduğu dönemde onunla görüşmüş, sohbet etmiş ve mümin olarak ölen müslümanları tanımlar.³⁴⁰ Sahâbe, Kur’ân’ı en iyi anlayan ve yorumlayan nesil olarak kabul edilmektedir.³⁴¹ Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.), Kur’ân’ın hükümlerini ashabına günlük hayatta bizzat göstermiştir. Ayrıca, ashâb-ı kirâm vahyin indirilme sürecine tanıklık etmiş ve hangi âyetin ne sebeple inzâl edildiğini bizzat müşahade etmiştir.³⁴² Bu nedenle, onlar, âyetler ile olaylar arasında bağlantı kurarak Allah’ın (c.c.) maksudını daha isabetli bir şekilde anlayabilmiş ve Kur’ân’ın tefsirini yapabilmişlerdir.³⁴³ Çünkü Kur’ân o toplumun konuştuğu dilde (Arapça) indirilmiştir.³⁴⁴ Nitekim Allah Teâlâ, وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ رَّسُولٍ إِلَّا بِلِسَانٍ قَوْمِهِ لِيُبَيِّنَ لَهُمْ “Onlara (Allah’ın (c.c.) emirlerini) iyice açıklasın diye her peygamberi yalnız kendi kavminin diliyle gönderdik.”³⁴⁵ buyurmaktadır. Bu âyet, peygamberlerin insanlara Allah’ın (c.c.) emirlerini anlamaları için kendi dillerinde gönderildiğini ifade etmektedir. Her ne kadar vahyin nüzûlüyle beraber bazı kelimelere dinî anlamların yüklenmesiyle mâna bakımından bir değişim olmuşsa da Kur’ân’ın maksudını anlama açısından büyük bir sorun oluşturmamıştır.³⁴⁶ Söz konusu değişim, sahâbe tefsirinde az da olsa bazı ihtilafların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ancak bu ihtilaflar genellikle küçük ölçüdedir.³⁴⁷ Ashab, Allah Resûlü’nün (s.a.v.) hayatta olduğu süre boyunca olaylara ve vahyin gelişine tanıklık etmişlerdir. Bu süre zarfında, söz konusu zevatlar ilmî yönden belli bir birikime ulaşmış ve iman açısından gerekli kemalata erişmişlerdir.³⁴⁸ Bu

³³⁹ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, thk. Ebû Muhammed b. ‘Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1422/2002), 3/161.

³⁴⁰ Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021), 73.

³⁴¹ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/67.

³⁴² Ebû’l-Fadl Celâlüddîn ‘Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Ebû’l-Fadl İbrâhîm (b.y: el-Hey’etü’l-Mısriyyeti’l-‘Amme li’l- Küttâb, 1394/1974), 4/200.

³⁴³ Koç, *Tefsir El Kitabı*, 127.

³⁴⁴ Zehebî, *et-Tefsir ve’l-müfessirûn*, 1/28.

³⁴⁵ İbrahim 14/4.

³⁴⁶ Koç, *Tefsir El Kitabı*, 127.

³⁴⁷ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/69.

³⁴⁸ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 73.

sebeple sahâbe tefsiri, sonraki tefsirlere göre daha öncelikli bir konuma yükselmiştir.³⁴⁹ Çünkü ashâb-ı kirâm, Kur'ân'ın anlamını daha doğru bir şekilde kavramış ve onun ruhuna daha yakın bir yorum yapabirmiştir. Bu özellikleri nedeniyle sahâbe tefsiri kaynak değeri bakımından büyük öneme sahiptir.

Ashâb-ı kirâmın tefsiri, sünnetten sonra başvurulacak ikinci bir kaynak olmakla birlikte, âlimler arasında bağlayıcılığı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Sahâbe sözü, üzerinde ihtihat etme ve fikir yürütmenin mümkün olmadığı alanlarda hükmen merfû kabul edilmektedir. Ancak Ebû Hanîfe (ö. 150/767) gibi bazı âlimler, sahâbenin kendi re'yi ile yaptığı âyet yorumunu tercih etse de bu yorumun delil olarak kabul edilemeyeceğini ileri sürmüşlerdir.³⁵⁰ Öte yandan Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İtkân* adlı eserinde, Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 405/1014) şu sözüne yer verilir: "Vahyin nüzûlüne şahit olan sahâbenin tefsiri, merfû haber hükmündedir."³⁵¹ Bu ifade, sahâbe tefsirinin önemini vurgulamaktadır. Yani ashâb-ı kirâmın vahyin indirilmesine tanıklık etmesi, tefsirlerinin güvenilirliğini ve bağlayıcılığını artırmaktadır.

Tâbiûn âlimleri, ashabdan gelen ilmî mirası sürdürme ve genişletme amacıyla büyük bir gayret içinde olmuşlar ve toplumun sorunlarıyla baş edebilme amacıyla tefsir faaliyetlerine önem vermişlerdir. Onlar, bu hususta, öncelikli olarak Kur'ân-ı Kerîm'i, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) hadislerini ve sahâbenin sözlerini referans almışlardır. Bu, onların sadece rivâyetlere dayanma eğiliminde oldukları anlamına gelmemektedir. Tâbiûn âlimleri gerektiğinde dönemlerinin sosyal, kültürel ve siyasi sorunlarını re'ye başvurarak çözümlemeye de çalışmışlardır.³⁵² Özellikle Abdullah b. Abbas (r.a.) ve talebelerinin bu noktada diğerlerinden daha ileri bir seviyede olduğu gözlemlenmektedir.

Kaynaklardan yaptığımız taramalar neticesinde bir tâbiûn âlimi olan Tâvûs b. Keysân'ın da sahâbe sözünü, Kur'ân'ı tefsir etmek için kullanmış olduğu görülmektedir. O, bahsi geçen tefsiri, Kur'ân'ın anlamının kavranması ve yorumlanması konusunda önemli bir kaynak olarak görmüştür. Özellikle, Abdullah b. Abbas (r.a.) gibi sahabîlerin açıkladığı âyetlere dikkatle odaklanmış ve yorumlarını tefsirinde kullanmıştır. Tâvûs'un tefsir çalışmalarında sahâbe tefsiri önemli bir yer tutmuş ve onların tefsir geleneğini devam ettirmiştir. Nitekim daha önce Tâvûs'un, 50 veya 70'e yakın sahâbîyle görüşüp onlardan ders aldığı zikredilmiştir. Bu bölümde

³⁴⁹ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 73.

³⁵⁰ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 80.

³⁵¹ Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmî'l Kur'ân*, 4/200.

³⁵² Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et Tefsir ve'l-müfessirûn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1396/1976), 112.

Tâvûs b. Keysân'ın Kur'ân'ı tefsir ederken sahâbe sözünden yararlandığını gösteren bazı örnekler verilmeye çalışılacaktır.

Bakara sûresinin 197. âyetinde yer alan *فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ* “Kim o aylarda hacca niyet ederse (ihramını giyerse), hac esnasında kadına yaklaşmak, günah sayılan davranışlara yönelmek, kavga etmek yoktur.”³⁵³ ifadesi, Tâvûs b. Keysân ve diğer bazı âlimler tarafından “رَفَثٌ” “refese” ifadesi “kadına yaklaşmak” şeklinde yorumlanmıştır. Müfessir, bahsi geçen ifadenin mânasını hocası İbn Abbas’a (r.a.) sormuş ve İbn Abbas’da (r.a.) oruç gecesinde kadınlarla cinsel ilişkiye izin veren Bakara sûresinin 187.âyetinde geçen *أَجَلٌ لَكُمْ لَيْلَةَ الصَّيَّامِ الرَّفَثُ* “Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helâl kılındı.”³⁵⁴ ibâresini örnek göstererek, her iki kelimenin aynı kökten gelmesine rağmen; oruçtan bahseden “الرَّفَثُ” “er-refesu” kelimesinin cinsel ilişkiyi ifade ettiğini, hac ile ilgili âyette geçen “رَفَثٌ” “refese” tabirinin ise “irâbe” denilen edep dışı ifadeleri içine alan cinsel içerikli sözlerle atıfta bulunulduğunu belirtmiştir.³⁵⁵ Ayrıca Tâvûs, bahsi geçen konuyla ilgili Abdullah b. Zübeyr’in (r.a.) “Sakın kadınları dilinize dolamayın!” sözünü İbn Abbas’a (r.a.) sormuş ve İbn Abbas da (r.a.), Zübeyr’in (r.a.) doğru söylediğini ifade etmiştir.³⁵⁶ İbn Ebî Şeybe ise (ö. 239/853) Tâvûs b. Keysân’ın ihramlı bir kişinin bu tür çirkin sözleri kullanmasını hoş karşılamadığını söylemektedir.³⁵⁷ Çünkü Allah Resûlü (s.a.v.), *مَنْ حَجَّ هَذَا الْبَيْتَ، فَلَمْ يَرْفُثْ، وَلَمْ يَفْسُقْ، رَجَعَ كَمَا وَلَدَتْهُ أُمُّهُ* “Allah için hacceden kimse, çirkin söz ve davranışlardan kaçınır ve günahlara sapmazsa -kul hakkı hariç- annesinin onu doğurduğu günkü gibi günahlardan arınmış olur.” buyurmuştur.³⁵⁸

³⁵³ Bakara 2/197.

³⁵⁴ Bakara 2/187.

³⁵⁵ Sa’îd b. Mansûr, *et-Tefsîr min Süneni Sa’îd b. Mansûr*, 3/798; Ebû'l-Kâsım Müsnidüddünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu‘cemü'l-kebîr-et-Taberânî*, thk. Hamdî b. ‘Abdülmeccid es-Selefi (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, ts.), 11/22; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Hüsevcirdî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed ‘Abdulkâdir ‘Atâ (Beyrut: y.y., 1424/2003), 5/107; Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur’âni'l-‘Azîz*, thk. Huseyn b. ‘Ukkâşe-Muhammed b. Mustafâ el-Kenz (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1423/2002), 1/209; Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed İbn ‘Abdilber en-Nemerî, *el-İstizkâr*, thk. Sâlim Muhammed ‘Atâ- Muhammed Ali Mu‘avvid (Beyrut: Dâru'l- Kütübi'l-‘İlmiyye, 1421/2000), 4/276; Taberî, *Câmi‘u'l-beyân ‘an te‘vîli ‘âyi'l-Kur’ân*, 3/458; Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed el-Mısri et-Tahâvî, *Ahkâmü'l-Kur’ân*, thk. Sadettin Ünal (İstanbul: İSAM, 1995/1416-1998/1418), 2/32; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l Kur’âni'l-‘Azîm*, 1/346; İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur’âni'l-‘Azîm*, 1420/1999, 1/544.

³⁵⁶ Süyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*, 1/529.

³⁵⁷ Süyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr*, 1/529.

³⁵⁸ Buhârî, "Ebvabü'l-Muhsar ve Cezâi's Sayd", (No: 1819); Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi‘u's-sahîh* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabiyye, 1955), “Kitâbü'l-Hac”, 1350; Alî b. el-Ca‘d b. ‘Ubeyd el-Cevherî Alî b. el-Ca‘d, *Müsnedü İbni'l-Ca‘d*, thk. ‘Âmir Ahmed Haydar (Beyrut: y.y., 1410/1990), 141; Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 12/38 (No: 7116).

Görüldüğü üzere Tâvûs b. Keysân, Bakara sûresinin 187 ve 197. âyetlerinde geçen “رَفَتْ” “refese” kelimesinin hangi anlama geldiğini İbn Abbas’a (r.a.) sormuş ve İbn Abbas (r.a.) âyeti cinsel içerikli sözler olarak tefsir etmiştir. Ayrıca Tâvûs’un, Abdullah b. Zübeyr’in (r.a.) uyarısını hocasına sorması ve İbn Abbas’ın (r.a.) Zübeyr’in (r.a.) doğru söylediğini ifade etmesi, Tâvûs’un bilgi alırken özenli davrandığını ve güvenilir kaynaklara başvurduğunu göstermektedir.

Diğer yandan İmam Tâvûs’un sahâbe sözlerine başvurarak tefsir ettiği bir diğer âyet ise Şûrâ sûresinin 23. âyetiyle ilgilidir. Yüce Allah (c.c.), قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ وَمَن يَقْتَرِفْ حَسَنَةً نَّرِدْ لَهُ فِيهَا حُسْنًا “De ki: Ben buna karşılık sizden akrabalık sevgisinden başka bir ücret istemiyorum. Kim bir iyilik işlerse onun sevabını fazlasıyla veririz...”³⁵⁹ buyurmuştur. Söz konusu âyette geçen “Ben buna karşılık sizden akrabalık sevgisinden başka bir ücret istemiyorum.” ifadesiyle ilgili âlimler farklı görüşlerde bulunmuşlardır. Bunlardan Ali b. Husayn, Amr b. Şuayb (ö. 118/736) ve es-Süddî’nin (ö. 127/745) bildirdiği görüşe göre, إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ ifadesi, Allah Resûlü’nün (s.a.v.) Ehl-i beytini ve yakınlarını kastetmektedir.³⁶⁰ Bu yoruma göre, âyetin anlamı, “Yakın akrabalarımı ve Ehl-i beytimi sevmenizi³⁶¹ ve onlara tazim göstermenizi istiyorum.”³⁶² şeklindedir. Saîd b. Cübeyr’in Abdullah b. Abbas’tan (r.a.) aktardığı rivâyet, bu görüşü destekler niteliktedir. Rivâyete göre, ashap, söz konusu âyet nâzil olduğunda, “Ey Allah’ın Resûlü, bunlar kimlerdir?” diye sormuşlardır. Resûlullah (s.a.v.) ise, “Bunlar Hz. Ali, (r.a.) Hz. Fâtıma (r.a.) ve onların çocuklarıdır.”³⁶³ buyurmuştur.

İbn Kesîr’in tefsirinde ise bu sûrenin Mekke’de indirildiği belirtilir. Mekke döneminde Hz. Hasan (r.a.) ve Hz. Hüseyin (r.a.) henüz hayatta değillerdi. Zira Hz. Fâtıma (r.a.) ile Hz. Ali (r.a.) hicretin ikinci senesinde evlenmişlerdir. Dolayısıyla, bu yorum âyetin vermek istediği mesajı tam olarak karşılamamaktadır.³⁶⁴

³⁵⁹ Şûrâ 42/23.

³⁶⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, 1419, 7/183.

³⁶¹ Hâkim, *el-Müstedrek ‘ale’s-Sahîhayn*, 3/188.

³⁶² Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 16/21.

³⁶³ Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 16/22; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l Kur’âni’l-‘Azîm*, 10/3276; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Fedâilü’s-Sahâbe*, thk. Vasiyyullâh Muhammed Abbas (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1404/1983), 2/669; Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebir-et-Taberânî*, 3/47; Ebû’l-Hasen Alî b. Muhammed b. Muhammed b. et- Tayyib el-Vâstî İbnü’l-Megâzî, *Menâkibü Alî*, thk. Ebû ‘Abdirrahmân Türkî b. ‘Abdillâh el- Vâdî’î (Sana: y.y., 1424/2003), 374; Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîf fi’t-tefsîr*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: y.y., 1420), 9/335.

³⁶⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, 7/184.

İkinci görüşte olan Hasan-ı Basrî (ö.110/728) ve Katâde (ö. 117/735) إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى ifadesinin “Allah Teâlâ’ya yakınlık” anlamına geldiğini belirtmişlerdir.³⁶⁵ Onlara göre bu âyetin anlamı, Allah’ın (c.c.) emirlerine itaat ederek onu sevmek ve ona yakınlaşmaktır.³⁶⁶ Zira Abdullah b. Abbas’ın (r.a) Resûl-i Ekrem’den (s.a.v.) naklettiği bir hadis, yukarıda bahsedilen âlimlerin görüşlerini desteklemektedir. Hadise göre, Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَى مَا أَتَيْتُكُمْ بِهِ مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَى أَجْرًا، إِلَّا أَنْ تَوَادُّوا اللَّهَ، وَأَنْ تَقَرَّبُوا إِلَيْهِ بِطَاعَتِهِ “Size getirdiğim apaçık deliller ve hidâyet sonucunda sizden herhangi bir ücret istemiyorum. Ben sizden Allah’ı (c.c.) sevmenizi ve onun emirlerine uyarak ona yakınlaşmanızı istiyorum.”³⁶⁷ Ahmed b. Hanbel *Müsned*’inde söz konusu hadisin isnadının zayıf olduğunu söylemektedir.³⁶⁸

Elmalılı Hamdi Yazır, tefsirinde, Allah’a (c.c.) yakınlığı ifade eden görüşün dikkate değer olduğunu belirtir ve iddiasını delillendirmek için Alûsî’nin bu konuyla ilgili şu rivâyetine yer verir. Buna göre Alûsî, söz konusu ifadenin nesep yakınlığı değil, sâlih amel işleyerek Allah’a (c.c.) yakınlaşma anlamında bir kurbiyet ifade ettiğini belirtmektedir.³⁶⁹ Hamdi Yazır’a göre bu yorum, âyetin bağlamı ve akışı göz önüne alındığında daha doğru bir ifade gibi görünmektedir. Bu minvalde, إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى ifadesi, Allah’a (c.c.) kulluk noktasında yakınlık ifade etmektedir.³⁷⁰

Üçüncü görüş ise Tâvûs b. Keysân’a ait olup, bu görüş birçok ulemâ tarafından benimsenmiştir. Tâvûs’a göre إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى lafzından maksat Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Kureyş’le olan akrabalık bağıdır.³⁷¹ Bu yönüyle müfessir, söz konusu âyete şu şekilde mâna vermiştir. “Size tebliğ ettiğim Allah’ın (c.c.) emirlerine karşı sizden herhangi bir ücret istemiyorum, sizden istediğim aramızdaki akrabalık bağını gözetmenizdir.” Tâvûs, bu iddiasını delillendirmek için hocası İbn Abbas’tan (r.a.) şu rivâyeti aktarmaktadır:

İbn Abbas (r.a.), “Ben, sizden buna karşılık; akrabalık sevgisinden başka hiçbir mükafat istemiyorum.” kavli hakkında tahdîs etti. Tâvûs dedi ki: “Hemen Saîd İbn Cübeyr: ‘Bu Muhammed’in en yakın hısımlarıdır.’ dedi. Bunun üzerine İbn Abbas, Saîd İbn Cübeyr’e

³⁶⁵ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ânî’l-‘Azîm*, 7/183.

³⁶⁶ Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 21/529; Mâturîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-sünne*, 9/122.

³⁶⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 4/238 (No: 2415).

³⁶⁸ Ebû Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Dâru’l-Hadîs, 1416/1995), 3/102 (No: 2415).

³⁶⁹ Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî fî tefsîr el-Kur’ânî’l-‘Azîm ve’s-Seb’i’l-mesânî*, 13/33.

³⁷⁰ Muhammed Hamdi Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili* (b.y: Zehrayeyn, ts.), 7 /25.

³⁷¹ Begavî, *Me’âlimü’t-tenzîl*, 4/144.

şöyle dedi: “Kureyş kabilesinden hiçbir batın yoktur ki onda Hz. Peygamber(S)’e bir karâbet (soyca bir yakınlık) olmasın.”³⁷²

Yukarıdaki paragraflarda zikredildiği üzere, Tâvûs b. Keysân’ın, إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ âyetini “Kureyş ile olan akrabalık bağı” şeklinde tefsir etmesi, -sûrenin Mekke’de nâzil olduğu göz önünde bulundurulursa- o zamanki konjonktürde daha tercih edilen bir görüş olduğu söylenebilir. Zira Hz. Peygamber (s.a.v.) Allah Teâlâ’dan aldığı ilâhî emirleri Kureyşlilere tebliğ ederken, söz konusu topluluk kendisini yalanlamış ve çeşitli eziyetlere maruz bırakmışlardı. Bu nedenle Allah Teâlâ, müşriklere Hz. Peygamber (s.a.v.) ile aralarındaki kan bağına hatırlatarak, Allah’ın (c.c.) elçisini tasdik etmeseler bile hısım olmaları nedeniyle onu sevmelerini ve Allah’ın (c.c.) ona tevdi ettiği Peygamberlik vazifesini ifâ ederken Resûlü’ne (s.a.v.) mâni olmamalarını ve ona eziyet etmemelerini istemiştir.³⁷³ Bu bağlamda, önceden değinilen bir konuya dikkat çekmek, konunun anlaşılması açısından yararlı olacaktır. Daha önce zikredildiği üzere Tâvûs Şîilikle itam edilmişti. Şîa müfessirler bu âyette geçen إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ ifadesini “Ehl-i beyt sevgisi”³⁷⁴ olarak tefsir etmelerine rağmen; Tâvûs, buradaki ifadeyi “Kureyş akrabalığı” şeklinde yorumlaması hakkındaki “Şîilik” ithamının pek de haklı olmadığını göstermektedir.

Sonuç olarak Tâvûs, farklı yorumlara konu olan إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَىٰ âyetini tefsir ederken Mekke’nin sosyal yapısını göz önünde bulundurarak, Abdullah b. Abbas’ın (r.a.) görüşleri arasından birini tercih etmiş ve gerektiğinde Kur’ân’ın, sahâbe kavliyle tefsirinin mümkün olabileceğini göstermiştir

Yine Tâvûs, إِنَّ تَجْتَنُّوا كَبَائِرَ مَا تُنْهَوْنَ “Eğer yasaklandığınız büyük günahlardan kaçınırsanız...”³⁷⁵ âyetindeki “الكَبَائِرَ” ifadesini tefsir ederken, Abdullah b. Abbas’la (r.a.) aralarına geçen bir

³⁷² Buhârî, "Kitâbü'l-Menâkıb", 1 (No: 3306); Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 3/169 (No: 2597); Tirmizî, *Ebvâbü Tefsîri'l-Kurân*, (No: 3251); İshâk b. Râheveyh Ebû Ya'kûb b. İbrâhim b. Muhalled b. İbrâhim, *Müsnedü İbn Abbâs*, thk. Muhammed Muhtâr Dırâr el-Müftî, (b.y: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1423), 757 (No: 759); Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili 'âyi'l-Kur'ân*, 21/525; *Mevsû'atü't-tefsîri'l-me'sûr* (Cidde-Beyrut: Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Ma'lûmâtü'l-Kur'âniyye, Dâru İbn Hazm, 1439/2017), 24/552; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim es- Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân* (Cidde: Dâru't-Tefsîr, 2015), 23/347; Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali en- Nisâbü'rî el-Vâhidî, *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Heyet (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994), 4/50; Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzî, *Nevâsihu'l-Kur'ân-Nâsihu'l-Kur'ân ve Mensûhuh*, thk. Muhammed Eşref Ali el-Milbârî (Medine: y.y., 1423/2003), 2/566.

³⁷³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili 'âyi'l-Kur'ân*, 21/525; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 1420/1999, 7/199.

³⁷⁴ Nizâmüddîn el-Hasen b. Muhammed b. Huseyn el-Kummî en-Nisâbü'rî, *Ğarâibü'l-Kur'ân ve reğâibü'l-Furkân*, thk. Zekeriyâ 'Umeyrât (Beyrut: y.y., 1416), 6/74.

³⁷⁵ Nisâ 4/31.

diyaloga yer verir: “İbn Abbas’a (r.a.) yedi büyük günah nedir?” diye sordurdum. O da ‘Büyük günahların yediden daha fazla, yaklaşık yetmiş kadar.’ olduğunu söyledi.”³⁷⁶ Yine Tâvûs’dan gelen başka bir rivâyete göre İbn Abbas’ın (r.a.) yanında, büyük günahların kaç olduğu tartışılır ve yedi olduğu söylenir. İbn Abbas (r.a.), yedi büyük günah ifadesini duyunca, “Daha fazladır, yediden daha fazladır.”³⁷⁷ diyerek onlara karşı çıkar.

Sonuç olarak, Tâvûs, Nisâ sûresinin 31. âyetinde geçen *إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبَائِرَ* ifadesini tefsir ederken, Abdullah b. Abbas’ın (r.a.) görüşünü benimsemiştir. Bu minvalde Tâvûs, büyük günahların sayısını daha geniş bir çerçevede ele almayı tercih etmiştir. Tâvûs’un bu görüşü, söz konusu günahların çeşitlilik gösterebileceği ve sayılarının kesin olarak belirlenmesinin zor olduğu fikrini yansıtmaktadır. Bu nedenle Allah Resûlü’nün (s.a.v.) büyük günahlar konusundaki hadisleri, önemli bir rehberlik kaynağı olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda Resûl-i Ekrem’in (s.a.v.) konuyla ilgili bazı hadislerini aktarmak konuyu daha iyi anlamak adına faydalı olacaktır.

I. «أَلَا أُنبِّئُكُمْ بِكَبَائِرِ الْكَبَائِرِ، ثَلَاثًا، قَالُوا: بَلَى يَا رَسُولَ اللَّهِ، قَالَ: الْإِشْرَاكُ بِاللَّهِ، وَعُقُوقُ الْوَالِدَيْنِ وَجَلَسَ وَكَانَ مُتَكِنًا، فَقَالَ أَلَا وَقَوْلُ الزُّورِ

Dikkat edin! Size büyük günahların en büyüğünü haber vereyim mi? diyerek üç kere sordular. Ashâb, “Evet, ey Allah’ın Resûlü” dediler. Allah Resûlü (s.a.v.), “Allah’a şirk koşturmak, Anne babaya âsi olmak.” dedikten sonra yaslandığı yerden doğrularak oturdu ve “Dikkat edin bir de yalan söylemektir.”³⁷⁸

II. (اجْتَنِبُوا السَّبْعَ الْمُفْسِدَاتِ). قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ: وَمَا هُنَّ؟ قَالَ: (الشِّرْكُ بِاللَّهِ، وَالسَّحَرُ، وَقَتْلُ النَّفْسِ الَّتِي حَرَّمَ اللَّهُ إِلَّا بِالْحَقِّ، وَأَكْلُ الرِّبَا، وَأَكْلُ مَالِ الْيَتِيمِ، وَالنَّوْلِيُّ يَوْمَ الزَّحْفِ، وَقَذْفُ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ الْغَافِلَاتِ

Allah’ın (c.c.) yedi büyük kınamasından sakının. (Ashab), “Yâ Resûlallah onlar nedir?” diye sorduklarında Hz. Peygamber (s.a.v.), “Allah’a şirk koşturmak, büyü yapmak, haksız yere Allah’ın haram kıldığı bir canı öldürmek, faiz yemek, yetim malı yemek, savaş anında meydanı terk etmek ve namuslu kadınlara haberleri olmadan zina iftirasında bulunmaktır.”³⁷⁹

من الكبائر شتم الرجل والديه قالوا يا رسول الله هل يشتم الرجل والديه قال يسب ابا الرجل فيسب اياه ويسب امه فيسب امه

Bir adamın anne babasına küfretmesi büyük günahlardandır. (Sahâbe-i kirâm) “Yâ Resûlallah, adam, anne babasına küfreder mi?” Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

³⁷⁶ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, 3/934; Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân ve i-râbühu*, thk. Abdulcelîl ‘Abduh Şelebî (Beyrut: ‘Âlemü’l-Kütüb, 1408/1988), 2/45.

³⁷⁷ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, 1420/1999, 2/282.

³⁷⁸ Buhârî, “Kitâbü’ş-Şehâdât”, 10 (No: 2511); Müslim, “Kitâbü’l-Îmân”, 87.

³⁷⁹ Buhârî, “Kitâbü’l-Vesâyâ”, 24 (No: 2615).

“Bir adamın babasına küfreder, o da onun babasına küfreder; adamın annesine küfreder oda onun annesine küfreder.”³⁸⁰

Tâvûs b. Keysân’ın âyetleri tefsir ederken ashâb-ı kirâmın sözlerine müracaat etmesine verilecek diğer bir örnek Mâide sûresinin 44 âyetinin tefsiridir.

وَمَنْ لَّمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ

“...Kim Allah’ın (c.c.) indirdiği ile hükmetmezse işte onlar kâfirlerin ta kendileridir.”³⁸¹

Tâvûs, bu âyeti tefsir ederken “الْكَافِرُونَ” ifadesinin kişiyi dinden çıkaran kâfirlik olmadığını belirtmiştir. Bu bağlamda Tâvûs, İbn Abbas’a (r.a.) benzer bir soru sormuş ve İbn Abbas (r.a.) şöyle cevap vermiştir: “Allah’a (c.c.), meleklerle, elçilere ve ahiret gününe inanmayan bir kişi gibi insanı dinden çıkaran bir küfür değildir. Ancak, bu fiil küfürden daha düşük bir seviyededir.”³⁸² Yine Tâvûs, İbn Abbas’tan (r.a.) şu rivâyeti aktarır: “Bir adam İbn Abbas’a (r.a.), ‘Kim Allah’ın indirdiği ile hükmetmezse’ âyeti hakkında sorar ve şöyle der: ‘Kim böyle yaparsa kâfir mi olur?’ İbn Abbas (r.a.): ‘Onun bunu yapması kâfirlîktir. Fakat Allah’ı (c.c.), âhiret gününü ve şunu şunu inkâr eden kimse gibi değildir’ şeklinde cevap verir.”³⁸³

Görüldüğü üzere Tâvûs, “الْكَافِرُونَ” “kâfirler” ifadesinden kimlerin kastedildiği konusundaki görüşünü desteklemek ve kendi yorumunu güçlendirmek amacıyla, Abdullah b. Abbas’ın (r.a.) görüşlerine başvurmuş ve âyeti sahâbe kavline dayanarak tefsir etmiştir.

3.4. Sebeb-i Nüzûl ile Tefsir

Esbab-ı nüzûl, Arapça kökenli bir terkip olup “inzâl sebepleri” anlamına gelmektedir. Kur’ân-ı Kerîm’in indirildiği zaman, mekân veya olaylarla ilgili arka planı ortaya koymak için kullanılan bir ilimdir.³⁸⁴ Nüzûl sebepleri, âyetlerin inzâl edildiği bağlamı, olayları veya soruları anlayıp, âyetlerin doğru bir şekilde yorumlanmasını sağlamak açısından önemlidir. Nasların belirli bir sebebe dayandığını göz önünde bulundurarak âyetlerin bu bağlamda ele alınmasının, nasların içeriğinin ve mesajının daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacağı kanaatindeyiz. Ancak Kur’ân-ı Kerîm’in yirmi üç senelik nüzûl sürecinde inen her âyet belli bir olay, tartışma, soru

³⁸⁰ Ebû’l-Hasen Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî Müslim, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Zuheyr en-Nâsır (Cidde-Beyrut: Dâru’l-Minhâc-Dâru Tavki’n-Necât, 1433), “Kitâbü’l-Îmân”, 90; Beyhakî, *es-Sünenü’l-Kubrâ*, 10/379 (No: 21086).

³⁸¹ Mâide 5/44.

³⁸² *Mevsû’atü’t-tefsîri’l-me’sûr*, 7/607.

³⁸³ Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 10/356.

³⁸⁴ Muhsin Demirci, “Esbâb-ı Nüzûl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1995), 11/360.

veya toplumsal durum gibi nedenlerden dolayı indirilmemiştir. Aksine çoğu âyet herhangi bir nedene bağlı olmadan âhirete dair haberleri ve peygamber kıssaları gibi³⁸⁵ insanlara öğüt vermek, aydınlatmak, yönlendirmek veya uyarmak gibi hedeflere ulaşmayı amaçlamıştır.³⁸⁶ Nitekim bir kıraat âlimi, aynı zamanda hadis bilgini ve fıkıhçı olan Burhânuddîn Ebû İshâk el-Ca'berî de (ö. 732/1332) Kur'ân'ın nüzûlünü iki kısma ayırır. İlk kısımda âyetlerin inmesini belli bir sebebe dayandırmazken, ikinci kısımdaki âyetlerin bir olayın gerçekleşmesi veya yöneltilen bazı sorular üzerine nâzil olduğunu belirtir.³⁸⁷ Nitekim âlimler de bir sebebe dayalı olarak inen âyetlerin sayısının beş yüz civarında olduğunu zikretmektedirler.³⁸⁸

Kur'ân'ın nüzûl sebepleriyle ilgili çalışmalar, Kur'ân tefsiri alanında önemli bir bileşen olmuştur. Söz konusu çalışmalar, Kur'ân'ın anlaşılmasına derinlik katmış ve farklı tefsir geleneği içinde çeşitli yaklaşımların gelişmesine olanak sağlamıştır. Bu çabalar sonucunda, ikinci yüzyıldan itibaren bu konuyla ilgili çalışmalar ve eserler ortaya çıkmıştır. İbn Teymiyye gibi âlimler de nüzûl sebepleriyle ilgili önemli açıklamalarda bulunmuşlardır. Örneğin İbn Teymiyye, bir âyetin inzâl sebebini bilmenin, o âyeti anlamaya yardımcı olacağını ifade etmektedir.³⁸⁹ Bu bağlamda, Kur'ân'ın anlaşılmasında nüzûl sebeplerini bilmenin önemini kavrayan âlimler, rivâyet yoluyla gelen bu bilgi malzemesinin sahih bir senetle aktarılmasına önem vermişlerdir.³⁹⁰ Âyet ve sûrelerin nüzûl sebebi hakkında birden fazla rivâyet olması durumunda şöyle bir çözüm ortaya konulmuştur. Öncelikle, çelişkili rivâyetler arasından sahih olanı tercih edilir. Eğer her iki rivâyette sahih ise, olaya bizzat şahitlik etmiş olan sahâbeden gelen rivâyet esas alınır. Her iki rivâyet de sahih olduğunda, olayların zaman bakımından birbirine ne kadar yakın olduğuna dikkat edilir. Eğer zaman bakımından bir yakınlık varsa âyetler cem edilir.

Eğer bir âyetin nüzûl sebepleriyle ilgili bilgiler sahâbeden geliyorsa, bu bilgi kabul edilir ve o habere itibar olunur. Çünkü ashab vahyin nüzûlüne bizzat şahitlik etmiş ve olayları yerinde müşahade etme imkânı bulmuştur. Şayet ashâb-ı kirâma öğrenci olmuş bir tabîden gelen bilgi, sahâbeden alındığı şekilde ifade ediliyorsa, bu habere de itibar edilir. Eğer nüzûl sebebini aktaran bir haberin senedinde olayı rivâyet eden sahâbenin ismi geçmiyorsa, bu tür bir haberin

³⁸⁵ Ebû'l-'Abbâs Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn Abdisselâm el-Harrânî İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr* (Beyrut: y.y., 1490/1980), 10.

³⁸⁶ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 224.

³⁸⁷ Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 1/107.

³⁸⁸ Demirci, "Esbâb-ı Nüzûl", 11/360.

³⁸⁹ Ebû'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl* (Beyrut: y.y., ts.), 3; Süyûtî, *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, 108.

³⁹⁰ el-Kattân Mennâ' Halîl, *el-Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân* (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1421), 76.

kabul edilebilir olması için sahâbeden rivâyet etmekle meşhur olan bir tâbiûn âliminden gelmesi gerekir.

Bir tâbiûn âlimi olan Tâvûs b. Keysân da pek çok müfessir gibi Kur'ân'ı tefsir ederken sebep-i nüzûlü zaman zaman kullanmıştır. Bu bölümde, Tâvûs'un Kur'ân tefsirinde bahsedilen metoduna örnekler verilerek, bu alandaki katkıları sunulmaya çalışılacaktır.

Mâide sûresinin 101. âyetinde geçen *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَسْأَلُوا عَنْ أَشْيَاءَ إِنْ تُبْدَ لَكُمْ تَسْأَلُونَ* “Ey iman edenler! Açıklanırsa hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın.”³⁹¹ âyetinin nüzûl sebebiyle ilgili farklı rivâyetler bulunmaktadır. Bunlardan Abdullah b. Abbas’a (r.a.) göre bahsi geçen âyetin indirilme nedeni, bir kişinin Hz. Peygamber’e (s.a.v.) babasının nerede olduğunu sorması³⁹² ve başka birinin ise her yıl hac yapıp yapılmayacağını³⁹³ sorulmasıdır. Şöyle ki; Hz. Peygamber (s.a.v.) hac ibadetinin farziyetini bildirmek amacıyla şöyle buyurmuştur: “Ey kavmim! Size hac farz kılındı.” Bir kişinin “Her yıl mı?” şeklindeki sorusu üzerine Allah Resûlü (s.a.v.) kızarak, “Her yıl hac farz olsaydı buna güç yetiremeyecektiniz ve eğer bu görevi terk etseydiniz küfre girmiş olacaktınız.”³⁹⁴ buyurmuştur. Başka birisinin Hz. Peygamber’e (s.a.v.) “Benim babam kimdir?” şeklinde soru sorması ve Resûl-i Ekrem’in (s.a.v.) “Senin baban Huzâfe’dir.”³⁹⁵ diye cevap vermesi üzerine Yüce Allah (c.c.), “Ey iman edenler! Size açıklanınca hoşunuza gitmeyecek olan şeyleri sormayın.” âyetini inzâl etmiştir.

Tâvûs da âyeti Abdullah b. Abbas’la (r.a.) benzer şekilde tefsir etmiştir. Müfessir, bu âyetin, Allah Resûlü’ne (s.a.v.) “Benim babam kimdir?”³⁹⁶ şeklinde soru sorması ve Hz. Peygamber’in de (s.a.v.) “Senin baban filandır.”³⁹⁷ diye cevap vermesi üzerine nâzil olduğunu belirtmiştir.³⁹⁸ İmam Tâvûs der ki, bu âyet nâzil olduktan sonra Hz. Ömer(r.a.), Allah’ın (c.c.) bildirmediği şeyler hakkında soru sorulmasından hoşlanmazdı.³⁹⁹

³⁹¹ Mâide 5/101.

³⁹² Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 11/101; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 1419, 3/184; Ebû’l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed b. Alî en-Nisâbûrî el-Vâhidî, *et-Tefsîru’l-Basît* (b.y: y.y., 1430), 7/541; Vâhidî, *el-Vasît fî tefsîri’l-Kur’âni’l-Mecîd*, 2/234.

³⁹³ Ebû’l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dîmeşkî İbn Receb, *et-Tefsîr*, thk. Târik b. ‘Avadillâh b. Muhammed (Suudi Arabistan: Dâru’l-Âsime, 1422/2001), 1/449.

³⁹⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 1420/1999, 3/207.

³⁹⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 9/15.

³⁹⁶ Buhârî, “Kitâbü’l-İtisâm bi’l-Kitâbi ve’s-Sünne”, 3 (No: 2066).

³⁹⁷ Müslim, “Kitâbü Fedâil”, (No: 2359); Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 6 (No: 3058).

³⁹⁸ Ebû Bekr ‘Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San’ânî, *Tefsîru ‘Abdürrezzâk*, 2/30; Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 9/16.

³⁹⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Muflih b. Muhammed er-Râmîni el-Hanbelî Şemsüddîn İbn Muflih, *el-Âdâbü’s-şer’iyye ve’l-minehi’l-mer’iyye* (b.y: ‘Âlemü’l-Kütüb, ts.), 2/70.

Yine müfessir, Kehf sûresinin 110. âyetinin nüzûlüyle ilgili şu hadiseyi aktarır. Bir adam Allah Resûlü'ne (s.a.v.) gelerek, “Ey Allah Resûlü (s.a.v.) ben bazı yerlerde duruyorum ve Allah'ın (c.c.) rızasını diliyorum. Ancak benim bulunduğum yerin görülmesini istiyorum.” dediğinde Allah Resûlü (s.a.v.) adama cevap vermemiş ve şu âyet nâzil olmuştur. *فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ* “Artık her kim rabbine kavuşmayı umuyorsa, iyi iş yapsın ve rabbine ibadette hiçbir şeyi ortak koşmasın.”⁴⁰⁰

Bu âyet, Cenab-ı Hakk'a (c.c.) ulaşmayı uman bir kişinin yapması gerektiği şeyleri vurgulamaktadır. Önemli olan iyi işler yapmak ve ibadette Allah'a (c.c.) hiçbir şeyi ortak koşmamaktır. Âyette, açık şirkin yanı sıra, gizli şirk kavramına da değinilmekte ve Allah Teâlâ'ya itaat ederken gösteriş yapmanın da gizli bir şirk olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla Tâvûs bu âyeti, esbâb-ı nüzûlü göz önünde bulundurarak tefsir etmiştir.

3.5. Kıraat Farklılıkları ile Tefsir

Kıraat, sözlükte okumak, tilâvet etmek, telaffuz etmek anlamında kullanılan bir masdar olup⁴⁰¹ aynı kökün “Kur'ân” şeklinde gelen masdarı da kıraât ile eş anlamlıdır.⁴⁰² Kıraat kelimesinin ıstilahta birçok tarifi yapılmakla birlikte en yaygın olanı şu şekildedir: “Kur'ân kelimelerinin nasıl okunacağını râvilerine nisbet etmek suretiyle bu kelimeler üzerindeki farklı okuyuşları konu edinen bir ilimdir.”⁴⁰³

Hiz. Peygamber'in (s.a.v.) 23 senelik risalet görevi süresince temel vazifesi, Kur'ân'ı insanlara tebliğ etmektir. Vahye muhatap olan tüm insanlara Kur'ân'ın mesajları anlatılırken kullanılan dil, özellikle Mekke yıllarında, onun bu görevinde bir engel oluşturmamaktaydı.

Kur'ân'ı farklı lehçelerde okuma izni olarak da bilinen “yedi harf” ruhsatı Resûlüllah (s.a.v.) tarafından müslümanlara verilen bir izindir.⁴⁰⁴ Bu sayede değişik kabilelerden İslâm'a katılan insanlar, kendi dillerindeki okuma ve anlama kolaylığıyla, Kur'ân'ı daha etkin bir şekilde öğrenebilmişlerdir.⁴⁰⁵ Kur'ân eğitimini Resûl-i Ekrem'den alan sahâbe, söz konusu kıraatleri

⁴⁰⁰ Kehf 18/110.

⁴⁰¹ Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, “k-r-e”, 1/128.

⁴⁰² Rağîb el-isfahânî, *Müfredât*, çev. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), “k-r-e”, 842.

⁴⁰³ Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf el-Cezerî, *Müncidü'l-mukri'în ve mürşidü't-tâlibîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 9.

⁴⁰⁴ Ebû'l-Hasen Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî Müslim, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fuâd 'Abdûlbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1374/1955), “Zikir”, 39.

⁴⁰⁵ Ebû Abdillâh el-Huseyn b. Ahmed b. Hâleveyh İbn Hâleveyh, *el-Hucetü fi'l-kırâ'âti's-seb'a*, thk. Abdülâl Sâlim Mekrem (Beyrut: y.y., 1401), 212.

önemsemiş ve ilgili rivâyetleri muhafaza edip, özel nüshalar oluşturmuştur. Şartlar gereği uzak bölgelere giden ashab, bu okuyuş vecihlerini devam ettirmiştir.⁴⁰⁶ Söz konusu kıraat farklılıkları, tefsir geleneğinde çeşitli yorumların ortaya çıkmasına yol açmış ve birçok fikhî ve kelâmî tartışmada kıraatlere başvurulmuştur.⁴⁰⁷ Bu bağlamda, Mekke, Medine ve Kûfe gibi ilim merkezlerindeki çalışmaların birçoğu kıraatlerle ilişkilidir.⁴⁰⁸ Bu çalışmalar, sahâbenin tedrisatında yetişen tabiûn âlimleri tarafından devam ettirilmiş ve Kur’ân’ın anlaşılmasına katkı sağlamıştır.

Bir tabiûn âlimi olan Tâvûs b. Keysân da kıraat ilmini hocası Abdullah b. Abbas’tan (r.a.) almış ve tefsir çalışmalarında Kur’ân’ın okunuşuyla anlamı arasındaki ilişkiye önem vermiştir. Bu minvalde Tâvûs’un tercih ettiği kıraat vecihlerinden biri Bakara sûresinin 184. âyetiyle ilgilidir.

وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامُ مَسْكِينٍ

“... (oruç tutmaya) güçleri yetmeyenlere bir fakiri doyuracak fidiye gerekir...”⁴⁰⁹

Bu âyette âlimlerin üzerinde durduğu kelime, “يُطِيقُونَهُ” “yutîkûnehû” ifadesidir. İbn Abbas (r.a.), “طَوَّقَ” kökünden türemiş olan bu ifadeyi “يُطَوَّقُونَهُ” “yutavvekûnehû” şeklinde okumuş olup, âyetin mânası “zorlukla oruca güç yetirenler” şeklindedir.⁴¹⁰ Ayrıca İbn Abbas’ın (r.a.), aynı ifadeyi “يُطَيِّقُونَهُ” “yetayyekûnehû” şeklinde telaffuz ettiği de kaynaklarda geçmektedir.⁴¹¹

Mücâhid ise söz konusu kelimeyi, “يُطِيقُونَهُ” “yetîkûnehû” şeklinde telaffuz etmiştir. Ancak Mücâhid’in okuyuşu yanlış olarak kabul edilmektedir. Çünkü kelimenin aslı, “الطوق” kökünden gelir ve “و” “vav” harfi kelimenin aslındandır. Bu nedenle “ي” “ye” harfi kelimenin kökünden kabul edilmemektedir.⁴¹² Zira Ebu Bekr el-Enbârî’nin (ö. 328/940) aktardığı bilgiye göre, Ahmed b. Yahyâ en- Nahv Ebu Zübeyde’ye ait olduğu söylenen şu beyit, âlimlerin iddiasını doğrulamaktadır.

فَقِيلَ تَحْمَلُ فَوْقَ طَوْقِكَ إِنَّهَا مُطَبَّعَةٌ مَنْ يَأْتِيهَا لَا يَضِيرُهَا

⁴⁰⁶ Mehmet Ünal, “Bir Kıraat Terimi Olarak Hüccet’in Kavramsal Alanı ve Tarihsel Gelişimi”, *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 17/1 (2004), 72.

⁴⁰⁷ Abdurrahman Çetin, *Kur’ân İlimleri ve Kur’ân-I Kerîm Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 205.

⁴⁰⁸ Aydın Kudat, *Kıraatları Hüccetlendirmede Dilbilim Olgusu* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2016), 85.

⁴⁰⁹ Bakara 2/184.

⁴¹⁰ Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm es-San’ânî, *el-Musannef*, thk. Habîburrahmân el-A’zamî (Beyrut: el-Mektebu’l-İslâmî, 1403/1983), 4/515.

⁴¹¹ Abdullah Hadar Hamad, *el - Kifâye fi’t - Tefsir bi’l Me’sûr ve’d Dirâye* (Beyrût: Dâru’l Kalem, 2017), 4/109.

⁴¹² Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmî’l-Kur’ân*, 2/286.

“Takatinin fevkinde katlan denildi, çünkü o dopdoludur.

Ona gelen (ve ondan alan) ın ona zararı olmaz.”⁴¹³

Yukarıdaki mısralarda “طَوَّقَ” kelimesi söz konusu âyetteki kelimenin köküyle aynı olan bir ifadedir. Dolayısıyla Mücâhid’in “يُطِيقُونَهُ” “yetîkûnehû” şeklindeki okuması, kelimenin kökü ve dilbilgisi açısından doğru bir ifade gibi görünmemektedir. Tâvûs ise “يُطِيقُونَهُ” “yutîkûnehû” kelimesini tefa“ul babında “يَطَوَّقُونَهُ” “yettavvekûnehû” şeklinde okumuş⁴¹⁴ “ي” “ye” harfini fetha ile “ط” “tı” harfini ise şeddeli olarak telaffuz etmiştir. Aslında bahsi geçen ifadenin aslı “يَتَوَقَّوْنَهُ” “yetetavvekûnehû” iken, “ت” “te” harfi mahreç bakımından yakın olan olan “ط” “tı” harfiyle birleşerek güçlü bir “ط” “tı” ye dönüşmekte ve “يَطَوَّقُونَهُ” “yettavvekûnehû” şeklinde okunmaktadır. Bu şekilde kelimenin mânası “onu üstlenenler” veya “boyunlarına alıp yüklenenler” anlamında “oruca güç bela zorlukla katlananlar” şeklinde ifade edilmektedir. Ancak bu okuma sahih 10 kıraat içinde yer almamaktadır.⁴¹⁵ Tâvûs’un, “يُطِيقُونَهُ” lafzını, “يَطَوَّقُونَهُ” şeklinde okuduğu da gelen bilgiler arasında yer almaktadır.⁴¹⁶

Ayrıca kıraat farklılıkları, İslâm âlimleri için, hüküm çıkarma sürecinde önemli bir role sahiptir. Farklı kıraatlerin varlığı, değişik yorumların ve hükümlerin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştur. Örneğin, yemin kefâretinden bahseden Mâide sûresinin 89. âyeti, Hz. Osman Mushaf’ına göre اَيَّامٍ ثَلَاثَةٍ اَيَّامٍ “Bunları bulamayan üç gün oruç tutsun.” şeklinde okunurken,⁴¹⁷ Abdullah b. Mes’ûd (r.a.) mushafında bu ibâre اَيَّامٍ ثَلَاثَةٍ اَيَّامٍ متتابعات şeklinde “متتابعات” “peş peşe/ardı ardına” eklemesiyle yer almaktadır.⁴¹⁸ Abdullah b. Abbas (r.a.) ise, söz konusu âyeti اَيَّامٍ ثَلَاثَةٍ اَيَّامٍ şeklinde okumuş, ancak yemin kefâreti orucunun fetvasını verirken İbn Mes’ud’un (r.a.) kıraatini referans almıştır.⁴¹⁹ İbn Necih’in Tâvûs’tan, aktardığı rivâyete göre, bir kişi yemin kefâreti için tutulan üç gün oruç hakkında Tâvûs’a sormuş, Tâvûs bu soruya “Nasıl dersen öyle tutabilirsin, ister peşi sıra istersen aralık şeklinde.” cevap vermiştir.⁴²⁰ Ancak Mücâhid, Tâvûs’a, Abdullah b. Mes’ûd’un (r.a.) kıraatinde “متتابعات” “mütetâbiât” ifadesinin geçtiğini hatırlatınca İmam Tâvûs, soran kişinin, bu yeni

⁴¹³ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Abdîrahmân b. Temmâm el-Endelûsî İbn Atiyye, *el-Muharreru’l-vecîz fî tefsîri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, thk. ‘Abdüsselâm ‘Abdüşşâfiî Muhammed (Beyrut: y.y., 1422), 1/499.

⁴¹⁴ Abdürrezzâk es-San’ânî, *el-Musannef*, 4/517.

⁴¹⁵ Kurtubî, *el-Câmi’ li-Âhkâmi’l-Kur’ân*, 2/287.

⁴¹⁶ Hadar Hamad, *el-Kifâye fi’t - Tefsir bi’l Me’sûr ve’d Dirâye*, 4/109.

⁴¹⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 8/654.

⁴¹⁸ Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 8/654.

⁴¹⁹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 8/653.

⁴²⁰ Abdürrezzâk es-San’ânî, *el-Musannef*, 8/330.

bilgiyle haberdar edilmesini istemiştir.⁴²¹ Söz konusu rivâyetin bir benzerini Saîd b. Mansûr (ö. 227/842) İbn Necih aracılığıyla Tâvûs b. Keysân'dan aktarmıştır.⁴²² Görüldüğü gibi müfessir, kıraat farklılıkları karşısında esnek bir tutum sergilemiştir.

Tâvûs b. Keysân, hocası İbn Abbas'tan (r.a.), Kur'ân'ın farklı kıraatleri hakkında bilgi edinmiş ve onun öğretilerini takip etmiştir. Meselâ Bakara sûresinde geçen وَالرَّاسِخُونَ إِلَّا اللَّهُ وَتَأْوِيلُهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ “Hâlbuki Onun tevilini ancak Allah bilir. İlimde yüksek payeye erişenler ise: ‘Ona inandık; hepsi Rabbimiz tarafındandır.’ derler.”⁴²³ âyetini Tâvûs b. Keysân, İbn Abbas'ın (r.a.) اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ “Hâlbuki onun tevilini ancak Allah (c.c.) bilir” kısmında vakıf yaparak okuduğunu aktarmaktadır.”

Yine Tâvûs, Bakara sûresinin 220. âyetinde yer alan قُلْ إِصْلَاحٌ لَهُمْ خَيْرٌ “De ki: Onları iyi yetiştirmek (yüz üstü bırakmaktan) daha hayırlıdır...”⁴²⁴ ifadesini قُلْ إِصْلَاحٌ إِلَيْهِمْ خَيْرٌ şeklinde okumuştur.⁴²⁵

Görüldüğü üzere, kıraat ilmi, tefsir çalışmalarına zenginlik katmakta, müphem ifadelerin anlamının daha açık bir şekilde anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Bu Kur'ân ilmi, bir kelimenin veya ifadenin farklı okuma biçimleri arasında seçim yapma imkânını sağlayarak, tefsir âlimlerine, söz konusu kelimenin muhtemel farklı anlamlarını değerlendirme imkanı vermektedir. Bu nedenle, kıraat ilminin tefsirdeki önemli rolü göz önüne alındığında, bu iki ilmi birbirinden ayırmak pek de mümkün değildir.

3.6. İsrâîliyat Rivâyetleri ile Tefsir

Ehl-i kitap terkibi, “ilâhî kitaba inananlar” anlamına gelip, genellikle İslâm'da Yahudilik ve Hristiyanlık gibi semavî dinlerin mensuplarını ifade etmek için kullanılmıştır. Ancak, Ehl-i kitap ibaresinin kullanımı ve kapsamı konusunda bazı yorum farklılıkları bulunmaktadır. Kimi kaynaklarda söz konusu ifadenin diğer semavî dinleri de kapsadığının belirtilmesi bu duruma örnek teşkil etmektedir.⁴²⁶

⁴²¹ Sa'îd b. Mansûr, *et-Tefsîr min Süneni Sa'îd b. Mansûr*, 4/1565.

⁴²² Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 1424/2003, 10/103.

⁴²³ Âl-i İmrân 3/7.

⁴²⁴ Bakara 2/220.

⁴²⁵ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-beyân*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1422/2002), 2/154.

⁴²⁶ Remzi Kaya, “Ehl-i Kitap”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/516.

Eğer Ehl-i kitap terimiyle Yahudilik ve Hristiyanlık kastedildiği görüşü benimsenirse, bu ifadenin İsrâiliyyat terimiyle örtüşebileceği söylenebilir. Çünkü İsrâiliyyat kültürü denildiğinde, Yahudi ve Hristiyan kültürlerinden İslâm kaynaklarına aktarıldığı kabul edilen bilgiler anlaşılmaktadır.⁴²⁷

Söz konusu rivâyetlerin Müslümanlar arasında kullanılmaya başlanması sahâbe dönemine rastlamaktadır. Zira ashab, Kur'ân'da ayrıntılı olarak yer almayan ancak Tevrat ve İncil'de daha detaylı bir şekilde anlatılan konular hakkında Ehl-i kitaptan Müslüman olanlara danışmış ve onlardan aldıkları bilgileri tefsirlerinde kullanmışlardır. Ancak bu, ashabın, her duyduğu İsrâiliyyat'ı kaynak olarak kullandıkları anlamına gelmemektedir. Tam tersine onlar, söz konusu rivâyetlerin Kur'ân-ı Kerîm'le uyumlu olması halinde, belirli sınırlar içinde Ehl-i kitapla bilgi alışverişinde bulunmuşlardır.⁴²⁸

Örneğin, Ebû Hüreyre (r.a.) tarafından aktarılan bir rivâyete göre, Hz. Peygamber (s.a.v.) her cuma günü içinde özel bir vaktin olduğuna işaret etmiştir. Allah Resûlü (s.a.v.) bu vakitte, ibadet ve taatle meşgul olan bir kişinin, dualarının ve ibadetlerinin Allah (c.c.) tarafından kabul edileceğini ifade etmiştir.⁴²⁹ Bu hadise dayanarak, Ebû Hüreyre (r.a.), bahsi geçen makbul vaktin ne zaman olduğunu Ka'b bin Ahbâr'a (ö.32/652-653) sorduğunda Ka'b, bu vaktin yılda sadece bir cuma gününe denk geldiğini söylemiştir. Ancak Ebû Hüreyre (r.a.), Ka'b'ın açıklamasına itiraz etmiş ve onun yanıldığını söylemiştir.⁴³⁰ Bu itiraz üzerine, Ka'b b. Ahbâr Tevrat'a başvurarak Ebû Hüreyre'nin (r.a.) belirttiği bilgiyi teyit etmiş ve hatasını anlamıştır.⁴³¹

Bu anlatımda görülüyor ki, ashâb-ı kirâm Kur'ân-ı Kerîm'le çelişen İsrâiliyyat rivâyetlerine inanmamışlardır.⁴³² Bunu yaparken de Allah Resûlü'nün (s.a.v.) şu hadisini kendilerine referans almışlardır: لا تصدقوا أهل الكتاب ولا تكذبوهم، وقولوا آمنا بالله وما أنزل إلينا

·
·

⁴²⁷ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/42; Muhammed Ebû Şehbe, *el-İsrâiliyyât ve'l-mevdûât fî kütübî't-tefsîr* (b.y: Mektebetü's-sünne, ts.), 12; İbrahim Hatiboğlu, "İsrâiliyyât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001) 23/195.

⁴²⁸ Zehebî, *et Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/123-124.

⁴²⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *Müsnedü'l-İmâm eş-Şâfiî*, thk. Mâhir Yâsîn el-Fahl (Kuveyt: Şirketu Ğarrâs, 1425/2004), 2/36; Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 16/203.

⁴³⁰ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî, *el-Muvattâ'* (Rivâyetü Ebî Mus'ab), thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf-Mahmûd Halîl (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412), 1/178; Ebû Bekr Muhammed b. İshâk b. Huzeyme en-Nisâbü'rî İbn Huzeyme, Sahîhu İbni Huzeyme, thk. Muhammed Mustafâ el-A'zamî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, ts.), 3/120.

⁴³¹ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Kastalânî, *İrşâdû's-sârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (Mısır: el-Matba'atü'l-Kübrâ'l-Emîrîyye, 1323), 2/190 (No: 935).

⁴³² Zehebî, *et Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/134.

doğrulayın ne de yalanlayın! Ama Allah’a (c.c.) ve bize indirilene iman ettik, deyin.”⁴³³ Diğer taraftan Abdullah b. Abbas (r.a.) ve Ebû Hüreyre (r.a.) gibi âlimler İsrâîlî rivâyetlere sıkça başvuran isimler arasında yer almaktadır.

Bununla birlikte ulemâ arasında, İsrâîlî rivâyetlerin güvenirliliği hakkında ihtilaf bulunmaktadır. Bir kısım âlimler İsrâîliyat içerikli rivâyetlere itibar etmezken kimileri de bazı âyet ve hadisleri⁴³⁴ delil göstererek Ehl-i kitaptan gelen rivâyetlerin dikkate alınmasının caiz olduğu yönünde görüş bildirmişlerdir.⁴³⁵

Ancak, tâbiûn döneminde, tefsir çalışmaları hız kazanmış tefsirde İsrâîliyat yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle Yahudi kökenli olan ve sonradan İslâm’a giren Kâ’b el-Ahbâr, (32/652-652) Vehb b. Münebbih (ö. 114/732) gibi âlimlerin Kur’ân’da müphem olarak geçen Yahudilik ve Hıristiyanlıkla ilgili bir kısım kıssa ve haberleri ayrıntılı bir şekilde anlatmaları bazı müfessirlerin dikkatini çekmiş ve söz konusu bilgileri tefsirlerde kullanmaya başlamışlardır. Böylece birbiriyle çelişen birçok kıssa ve haber tefsirlere girmiştir.⁴³⁶ Nitekim İbn Teymiyye’nin, tâbiûn tefsirinin İsrâîliyat rivâyetler bakımından pek de güvenilir bir kaynak olmadığı yönünde, “Sahâbenin Ehl-i Kitap’tan nakli, tâbiûnun Ehl-i Kitap’tan naklinden daha azdır. (Çünkü sahâbe) rivâyet ettiğini kesin hükümle söyler.”⁴³⁷ şeklinde ifadesi bulunmaktadır. Ayrıca Kâ’b el-Ahbâr’ın Mekke ekolü müfessirleriyle yakın ilişkiler kurması ve bu müfessirlerin ona sorular sorması, İsrâîliyat rivâyetlerin daha çok Mekke ekolü tarafından tefsire girmesine yol açmıştır.⁴³⁸ Meselâ Mekke Medresesi’nin öğrencilerinden biri sayılan Tâvûs b. Keysân Kur’ân kültürüne hâkim olduğu gibi aynı zamanda Tevrat ve İncil’i de iyi bildiği söylenir. Ancak Tâvûs, Ehl-i kitaptan nadiren rivâyetler nakleden bir tâbiûn âlimidir. Onun oğlundan nakledilen bir rivâyete göre, kendisine soru sormak için gelen birine “Eğer istersen sana bu mecliste Kur’ân, Tevrat ve İncil’i öğretirim.” şeklinde bir ifade kullandığı bilinmektedir.⁴³⁹ Tâvûs b. Keysân’ın İsrâîliyat rivâyetlerine şu örnek verilebilir.

⁴³³ Buhârî, “Kitâbü’t-Tefsîr”, 13 (No: 4215).

⁴³⁴ بلغوا عني ولو آية، وحدثوا عن بني إسرائيل ولا حرج، ومن كذب علي متعمداً فليتبوأ مقعده من النار *Benden bir âyet de olsa insanlara ulaştırın. İsrâîloğulları’ndan rivâyette bulunun, bunda bir sakınca yoktur. Ama kim bile bile benim adıma yalan söylerse cehennemdeki yerini hazırlasın.* Buhârî, “Kitâbü’l-Enbiyâ”, 51 (No: 3274). لا تصدقوا أهل الكتاب *Ehl-i kitabı ne doğrulayın ne de yalanlayın! Ama Allah’a ve bize indirilene iman ettik deyin.* Buhârî, “Kitâbü’t-Tefsîr”, 13 (No: 4215).

⁴³⁵ Semih Atıf el-Zeyn, *es-Sekâfetü ve’s-Sekâfetü’l-İslâmiyye* (Beyrût: 1973), 53.

⁴³⁶ Zehebi, *et-Tefsîr ve’l-müfessirîn*, 1/97.

⁴³⁷ İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli’t-tefsîr*, 22.

⁴³⁸ Muhammed b. Ali el-Hudayrî, *Tefsîru’t-tâbiîn*, (Riyâd: Dâru’l-Vatan, 1420/1999), 2/886.

⁴³⁹ Mizzî, *Tehzîbü’l-kemâl*, 13/361.

İsrâiloğullarından güzel bir kadına cin musallat olur. Bu kadın bir âbide götürülür ve onun yanına bırakılır. Kadının güzelliği, yanındaki adamı etkiler ve kadınla zina eder. O sırada şeytan hemen ortaya çıkar ve âbidle konuşur. Şeytan, âbide, bu olayın halk arasında itibarını zedeleyeceğini söyleyerek, kadını hemen öldürüp evin içine gömmesini önerir. Âbid, kadını öldürür ve cesedini gömer.⁴⁴⁰

Bir süre sonra, kadının ailesi onun durumunu sormaya gelir. Âbid, kadının öldüğünü ve onu gömdüğünü söyler. Kadının ailesi, adama olan güvenleri nedeniyle onun söylediklerine inanır. Ancak şeytan, kadının ailesine giderek, kadının aslında ölmediğini, kadınla adamın zina yaptığını, adamın onu öldürdüğünü ve cesedini evin belirli bir yerine gömdüğünü söyler. Kadının ailesi âbide gidip durumu sorar ve kadının nereye gömüldüğünü, defin sırasında kimlerin yanında olduğunu öğrenmek istediklerini belirtirler. Sonunda kadının ailesi adamın evini arar ve ölüyü gömüldüğü yerde bulurlar ve âbidi tutuklatıp hapse atırırlar.⁴⁴¹ Şeytan, âbidle konuşarak ona yardım teklif eder ve bulunduğu yerden kurtulması için Allah’a (c.c.) küfretmesi gerektiğini söyler. Böylece adam şeytana uyar ve Allah’a (c.c.) küfreder. Bunun üzerine şeytan hemen uzaklaşır.⁴⁴²

تَٰوُصُ، كَمَثَلِ الشَّيْطَانِ إِذْ قَالَ لِلْإِنْسَانِ اكْفُرْ فَلَمَّا كَفَرَ قَالَ إِنِّي بَرِيءٌ مِّنْكَ إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ رَبَّ الْعَالَمِينَ Tâvûs, söz konusu menkıbeyi anlattıktan sonra “Münafıkların durumu tıpkı şeytanın durumu gibidir. Çünkü şeytan الْعَالَمِينَ insana ‘İnkâr et’ der. İnsan inkâr edince de: Ben senden uzağım çünkü ben âlemlerin Rabbi olan Allah’tan korkarım.”⁴⁴³ âyetini okuyarak “Ben bu âyetin bu olay dışında başka bir şey hakkında indiğini bilmiyorum.” demiştir.⁴⁴⁴

Görüldüğü gibi Tâvûs, söz konusu âyeti İsrâiliyat haberiyle yorumlamıştır.

Aynı şekilde Tefsir kaynaklarına bakıldığında Hz. Âdem (a.s.) kıssasının konu edildiği وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ “Hani biz meleklerle, Âdem’e secde edin, demiştik. İblîs hariç hepsi secde ettiler. O yüz çevirdi ve büyüklük tasladı, böylece kâfirlerden oldu.”⁴⁴⁵ âyetiyle ilgili Tâvûs b. Keysân şu rivâyeti nakletmektedir. İblîs isyan etmeden önce melekler topluluğundandı ve “cin” olarak adlandırılan bir kabileyi temsil etmekteydi. İsmi Azâzîl idi. O,

⁴⁴⁰ Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ*, 4/7.

⁴⁴¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemî el-Vâkıdî, *el-Meğâzî*, thk. Marsden Jones (Beyrut: Dâru'l-İlmî, 1409/1989), 3/299.

⁴⁴² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9/268.

⁴⁴³ Haşr 59/16.

⁴⁴⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 22/544.

⁴⁴⁵ Bakara 2/34.

yeryüzü sakinlerinden biri olup, melekler arasında en çalışkan ve en bilgili olanıydı. Bu özellik İblîs'i kibirlenme ve kendini beğenmeye sürüklemiştir.⁴⁴⁶

Yine İblîs'in, Hz. Âdem (a.s.) ve Havva'yı Cenab-ı Hakk'ın yasakladığı ağacın meyvesini yemeye onları nasıl kandırdığını anlatan *فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا فَأَخْرَجَهُمَا مِمَّا كَانَا فِيهِ وَقُلْنَا اهْبِطُوا بَعْضُكُمْ لِبَعْضٍ عَدُوٌّ وَلَكُمْ فِي الْأَرْضِ مُسْتَقَرٌّ وَمَتَاعٌ إِلَىٰ حِينٍ* "Şeytan onların ayaklarını kaydırıp haddi tecavüz ettirdi ve içinde bulundukları (cennetten) onları çıkardı. Bunun üzerine: Bir kısmınız diğerine düşman olarak ininiz, sizin için yeryüzünde barınak ve belli bir zamâna dek yaşamak vardır, dedik."⁴⁴⁷ âyetiyle ilgili Tâvûs b. Keysân Abdullah b. Abbas'tan (r.a.) şu menkıbeyi aktarır. Allah'ın (c.c.) düşmanı İblîs, Hz. Âdem (a.s.) ile iletişim kurabilmek için bütün hayvanlara kendisini cennete sokmaları teklifinde bulunur; ancak tüm hayvanlar bu teklifi reddeder. Sonunda İblîs, yılanla konuşup, "Âdem'e (a.s.) karşı seni korurum. Eğer beni cennete sokarsan, korumam altında olursun." der.⁴⁴⁸ Yılan, onu iki azı dişi arasına alarak cennete sokar. Böylece İblîs, Hz. Âdem (a.s.) ile yılanın ağzındayken konuşur. Daha önce yılan, kıyafetli olup, dört ayaklıydı. Ancak söz konusu olaydan sonra Allah (c.c.), yilandan giysilerini çıkartır ve yüzüstü yürütür.⁴⁴⁹ Bunun üzerine Tâvûs, İbn Abbas'ın (r.a.) şöyle dediğini nakleder: "Yılanı gördüğünüzde onu öldürün, çünkü Allah'ın (c.c.) düşmanı, verdiği koruma sözünü bozdu."⁴⁵⁰ Bu kıssaya benzer rivâyetleri Abdullah b. Mes'ud (r.a.), Vehb b. Münebbih ve Rebi' b. Enes gibi müfessirler de nakletmişlerdir.⁴⁵¹ Ancak İbn İshâk Âdem kıssasıyla ilgili farklı açıklamada bulunur. Ona göre İblîs'in cennete girmesi Allah'ın (c.c.) verdiği bir yetki ile olmuştur. Zira İblîs insanlara nasıl yaklaşıp vesvese verdiyse Âdem'e de (a.s.) aynı şekilde yaklaşıp vesvese vermiştir. Dolayısıyla Allah'ın (c.c.) ona tevdi ettiği bu güçle o, insanoğluna uykusunda gelebildiği gibi uyanık olduğunda da gelebilir ve istediği zaman insana yaklaşır ve onu aldatabilir.⁴⁵² Nitekim bu

⁴⁴⁶ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 18/39; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 1/59; Abdülazîz b. Abdillâh b. Abdîrrahmân er-Râcihî, *Şerhu İbn Kesîr*, (b.y: y.y., ts.), 59/2.

⁴⁴⁷ Bakara 2/36.

⁴⁴⁸ Sirâcüddîn Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Ahmed el-Ensârî's-Şâfiî, *et-Tavzîh li-Şerhi'l-Câmi 'i's-sahîh*, thk. Dâru'l-Felah li'l-Bahsi el-İlmî ve Tahkîki et-Türâsi (Dimeşk: Dâru'n-Nevâdir, 1429/2008), 19/233.

⁴⁴⁹ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 1/566; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk ve sîlatu târîh et-Taberî*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhim (Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387/1967), 1/107.

⁴⁵⁰ Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh ed-Dîmeşkî eş-Şiblî, *Ahkâmü'l-mercân fî ahkâmi'l-cân*, thk. İbrâhim Muhammed el-Cemal (Kahire: Mektebetü'l-Kur'ân, ts.), 263.

⁴⁵¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî, *Taberî Tefsiri*, çev. Hasan Karakaya- Kerim Aytekin (İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996), 1/187.

⁴⁵² Taberî, *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 1/569; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Basît*, 2/394.

konuyla ilgili Resûl-i Ekrem (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *إن الشيطان يجري من الإنسان مجرى الدم* “Şüphesiz ki şeytan Âdemoğlu’nda kanının dolaştığı gibi dolaşır.”⁴⁵³

Yine Tâvûs, *وَإِنَّ يُوسُفَ لَمِنَ الْمُرْسَلِينَ* “Şüphesiz Yunus’da peygamberlerdendi.”⁴⁵⁴ âyetiyle ilgili şunları anlatmıştır. Hikâyeye göre Yunus’a (a.s.), “Falan gün kavmine azap gelecek denir.” Sözü edilen gün gelince, Yunus (a.s), kavmini terk eder. Bunun üzerine kavmi, her şeylerini alarak çıkarlar ve sonra hayvanları, yavrularından ayırarak yalnız bırakırlar. Bunun sonucunda bir feryat sesi işitilir ve azap onlara gelir ve gözleri önünde belirir. Fakat Allah (c.c.) gelen azabı onlardan uzaklaştırır. Bu olayın ardından Yunus (a.s.) öfkeli bir şekilde bir gemiye biner ve insanlarla birlikte denizde seyahat etmeye başlar. Ancak gemi hareket etmeyip, yerinde durunca, geminin sahibi, “Geminin ilerlemesine engel olan içinizdeki uğursuz bir kişiden başkası değildir.” der.⁴⁵⁵ Onlara göre, geminin hareket etmesine engel olan biri vardı ve bunun denize atılması gerekiyordurdu. Kura çekerler ve kura Yunus’a (a.s.) çıkar. Fakat insanlar Yunus’u (a.s.) denize atmaktan çekinirler ve tekrar kura çekerler. Sonuçta çekilen her üç kurada Hz. Yunus’un (a.s.) adı çıkar ve nihâyet onu (a.s.) denize atarlar. Bu sırada bir balık gelip onu yutar.⁴⁵⁶

Tâvûs’un anlattığına göre, hikâyenin devamında balık Yunus peygamberi (a.s.) hasta bir halde sahile bırakır ve o sırada yanında geniş yapraklı bir ağaç yetişir. Söz konusu ağaç bir kabak ağacıydı ve Hz. Yunus (a.s) iyileşinceye kadar sahil kenarında kalır ve sonra kurur. Bu nedenle Yunus peygamber (a.s.), kuruyan ağacın durumuna üzüldüğü ağlar. Bunun üzerine Allah (c.c.) ona şu şekilde vahyeder: “Yüz bin insanın helak oluşuna değil de bir ağacın yok oluşuna mı ağlıyorsun?”⁴⁵⁷

Görüldüğü gibi Tâvûs b. Keysân, Kur’ân’da geçen tarihi olayların daha derinlemesine anlaşılmasına katkıda bulunmak amacıyla İsrâiliyat rivâyetlerine başvurduğu ileri sürülebilir.

⁴⁵³ Buhârî, “Kitâbü’l-İtikâf”, 11 (No: 1933); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 20/47 (No: 12592); Müslim, “Kitâbü’s-Selam”, 2175; Süleymân b. el-Eş’as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Beyrut: el-Mektebetü’l-‘Asriyye, ts;), “Kitâbü’s-Savm”, 14 (No: 2470).

⁴⁵⁴ Sâffât 37/139.

⁴⁵⁵ Ebû’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü’l-Cevzî, *Zâdü’l-mesîr fi ‘ilmi’t-tefsîr*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî (Beyrut: y.y., 1422/2001), 3/552.

⁴⁵⁶ ‘Abdurrezzâk, *Tefsîru ‘Abdurrezzâk*, 3/110; Süyûtî, *ed-Dürü’l-mensûr*, 7/121; Muhammed Senâullâh el-Mazharî *et-Tefsîru’l-Mazharî*, thk. Gülâm Nebî et-Tûnisî (b.y: y.y., 1412), 8/143.

⁴⁵⁷ Süyûtî, *ed-Dürü’l-mensûr*, 7/121.

3.7. Nâsîh-Mensûhu Kullanması

“Nesh” kelimesi, sözlükte değiştirmek, iptal etmek, gidermek, yok etmek, nakletmek gibi anlamlara gelmektedir.⁴⁵⁸ Dinî bir terim olarak bir hükümün daha sonra gelen bir hükümle kaldırılması⁴⁵⁹ anlamına gelmektedir. Nesih kavramı, emir ve yasaklarla ilgili hükümleri içermektedir.⁴⁶⁰ Kaldırılan hükme “mensûh” denirken, yeni hükme de “nâsîh” denilmektedir.

Temel olarak, nesih konusunda aklen mümkün olduğu ve önceki dinlerde fiilen meydana geldiği konusunda görüş birliği bulunmaktadır. Örneğin, Tevrat’taki bazı hükümler İncil’de kaldırılmış⁴⁶¹ ve Tevrat ile İncil’deki hükümler, Kur’ân-ı Kerîm ile neshedilmiştir.⁴⁶² Ancak, Kur’ân’ın kendi içinde neshin var olup olmadığı tartışmalı bir konudur.⁴⁶³ Âlimlerin çoğu nüzûl sürecinden, önce getirilen bazı hükümlerin daha sonraki âyet⁴⁶⁴ ve hadislerle⁴⁶⁵ neshedildiğini ileri sürerken, diğer bazı âlimler böyle bir durumun anlamsız olduğunu ve Kur’ân’da neshedilmiş bir âyetin bulunmadığını savunmuşlardır. Kur’ân’da neshi kabul eden âlimler arasında, neshin mahiyeti ve mensûh âyetlerin sayısı konusunda bir görüş birliği bulunmamaktadır.⁴⁶⁶

Nesih olayının temelinde, bazı amelî hükümlerin kolaylaştırılması ve toplumun yaşam tarzının yavaş yavaş değiştirilmesi gibi birçok hikmet bulunmaktadır. Bu çerçevede, nesih kavramının özünde “kolaylık” ilkesi önemli bir yer tutmaktadır. Kaynaklarda, neshin üç çeşidi olduğu

⁴⁵⁸ İbn Manzûr, “Ne-se-ha”, 3/61.

⁴⁵⁹ Ebû'l-Hattâb Katâde b. Di'âme es-Sedûsî el-Basrî Katâde b. Di'âme, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (b.y: y.y., 1418/1998), 6; Zûrkânî, *Menâhilü'l-'urfân fi'ulûmi'l-Kur'ân*, 2/176.

⁴⁶⁰ Katâde, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, 6.

⁴⁶¹ Yahudilik’te bir kişinin karısını boşamasının mübah olduğuna vurgu yapılırken (Tesniye, 24/1-3); Hristiyanlık’ta bu durumun genellikle kadının zina suçu işlemesi dışında haram olduğu belirtilmektedir. (Matta, 5/31-32).

⁴⁶² Hicretinden sonra Medine-i Münevvere’de Müslümanların kiblesi Beyt-i Makdis (Kudüs) idi. Bu dönemde Müslümanlar, namazlarını Kudüs’e yönelerek kılmaktaydılar. Ancak, bu uygulama Bakara sûresinde geçen “Yüzünü göğe çevirip durduğunu görüyoruz. Hoşnud olacağın kibleye seni elbette çevireceğiz. Artık yüzünü Mescid-i Haram’a çevir; bulunduğunuz yerde yüzlerinizi o yöne çevirin. Doğrusu Kitap verilenler, bunun Rab’lerinden bir gerçek olduğunu bilirler. Allah (c.c.) onların yaptıklarından gafil değildir” âyetiyle nesh edilmiştir. (Bakara 2/144).

⁴⁶³ İsmâil Cerrahoğlu Cerrahoğlu, *Tefsîr Usûlü* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1973), 124; Mehmet Sofuoğlu, *Tefsîr Giriş* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), 204.

⁴⁶⁴ *Biz herhangi bir âyeti bir başka âyetle değiştirdiğimiz zaman, kâfirler sana ‘bunu uyduruyorsun’ derler. Oysa Allah kullarına ne indireceğini herkesten iyi bilir. Ashında onların çoğu gerçekten habersizdir* (Nahl 16/101).

⁴⁶⁵ Hz. Âişe’den (r.a.) gelen bir rivâyete göre süt kardeşliğine ve evlenme engeli oluşmasına sebep olan on emzirme hakkındaki âyet daha sonra beş emzirme hükmü ile neshedilmiştir (Müslim, “Radâ”, 24).

⁴⁶⁶ Abdurrahman Çetin, “Nesih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: 2006), 32/580.

belirtilmektedir. Hükümü mensûh, metni bâkî âyetler; metni mensûh, hükümü bâkî âyetler hem hükümü hem de metni mensûh âyetler.⁴⁶⁷

Tâvûs b. Keysân, âyetleri tefsir ederken nesih olgusunu dikkate alan bir müfessirdir. O, Kur’ân’ın içindeki bazı hükümlerin ve mesajların zamanla değiştiğini veya belli durumlar için özel hükümler getirdiğine dair açıklamalarda bulunmuştur. Bu konuda, Bakara 180. âyetle Nisâ 7. âyet örnek verilebilir.

كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِن تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ

“Birinize ölüm geldiği zaman, eğer bir mal bırakacaksa anaya, babaya, yakınlar uygun bir biçimde vasiyet etmek Allah’tan korkanlar üzerine bir borçtur.”⁴⁶⁸

لِلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا تَرَكَ الْوَالِدَانِ وَالْأَقْرَبُونَ مِمَّا قَلَّ مِنْهُ أَوْ كَثُرَ نَصِيبًا مَفْرُوضًا

“Ana-babanın ve yakınların bıraktıklarından erkeklere bir pay vardır; ana-babanın ve yakınların bıraktıklarından kadınlara da bir pay vardır. Gerek azından gerek çoğundan belli bir hisse ayrılmıştır.”⁴⁶⁹

Bakara sûresinin 180. âyeti bağlamında vasiyet öncelikle anne babaya ve mirasçı olan akrabalara yapıldığı ifade edilmekteydi. Ancak, Tâvûs’a göre, daha sonra inen Nisâ sûresinin 7. âyetleriyle birlikte mirasçı olanlara vasiyette bulunma hükmü iptal edilmiş⁴⁷⁰ ve sadece mirasçı olmayanlara vasiyette bulunma zorunluluğunun devam ettiği belirtilmiştir.⁴⁷¹ İmam Tâvûs, bu âyetin kâfir anne baba gibi mirasçı olmayan, miras alamayan köleleri ve ayrıca mirasçı olmayan diğer akrabaları özel bir hükme bağladığını söylemiştir.⁴⁷² Taberî de *Câmi ‘u’l-beyân* adlı tefsirinde, Tâvûs’un görüşü doğrultusunda tercihte bulunmuştur. Râzî (ö. 606/1210) tefsirinde Tâvûs’un, söz konusu âyetle ilgili, varis olanlar hakkında mensuh, varis olmayanlar hakkında sabit olduğu yönünde görüş bildirdiğini ve ayı zamanda İbn Abbas’ın (r.a.), Hasan-ı Basrî, Dahhâk, Mesrûk gibi bazı ilim ehlinin de bu görüşü savunduğunu ifade etmiştir.⁴⁷³ İbn Kesîr ise tefsirinde, İbn Ebû Hâtim’in Hasan b. Muhammed’den naklettiği bir rivâyete göre Tâvûs’un, bu âyeti mensuh saydığını ve Nisâ sûresinin 7. âyetiyle nesh edildiğini

⁴⁶⁷ Şemsettin Işık, “Nesh Anlayışına Genel Bir Bakış”, *Din ve İnsan Dergisi* 1 (Haziran-2021), 20.

⁴⁶⁸ Bakara 2/180.

⁴⁶⁹ Nisâ 4/7.

⁴⁷⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 1/361.

⁴⁷¹ Beğavî, *Me’âlimü’t-tenzîl*, 1/192; *Mevsû’atu’t-tefsîri’l-me’sûr*, 3/312.

⁴⁷² Kurtubî, *el-Câmi ‘li ahkâmi’l-Kur’ân*, 2/262-263.

⁴⁷³ Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 5/233.

söylemektedir.⁴⁷⁴ Ayrıca İbn Kesîr, *فَلَا وَصِيَّةَ لِرَارِثٍ*, “Allah her hak sahibine hakkını vermiştir. Artık bu vakitten sonra vâris için vasiyet yoktur.”⁴⁷⁵ hadisini de zikrederek artık mirastan pay düşen kimseler için vasiyetin geçerli olmayacağını zira bu kişilerin mirastan alacakları payın âyetle sabit olduğunu belirtmektedir.⁴⁷⁶

Anne ve babalara vasiyetin farziyeti konusu âlimer arasında icma ile nesh edildiği yönündedir. Yakınlarına iyi davranma ve ihsanda bulunma hem âyetlerde hem de hadislerde vurgulanmaktadır. Bu da müslümanların sosyal sorumluluklarını yerine getirmesi gerektiğini gösterir. Paragrafta belirtildiğine göre, vasiyetin malın üçte biri kadar bir kısmından yapılması önerilmiştir.

Tâvûs bazı mensûh kabul edilen âyetlerin nesh edilmediği yönünde görüş belirttiği de olmuştur. Mesela Bakara sûresinin 191. âyetinde geçen. *وَلَا تُقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يُقَاتِلُوكُمْ فِيهِ فَإِنْ قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ كَذَلِكَ جَزَاءُ الْكُفْرِينَ* “Orada sizinle savaşmadıkları sürece onlarla Mescidi Haram etrafında savaşmayın. Eğer savaşılırsa o zaman onları öldürün. Kâfirlerin cezası işte böyledir.” terkinde yer alan emir, bazı âlimlere göre İslâm’ın ilk dönemlerinde geçerliydi. Ancak daha sonra söz konusu ibârenin Bakara sûresinin 193.⁴⁷⁷ ve Tevbe sûresinin 5.⁴⁷⁸ âyetleriyle nesh edildiği söylenmektedir.⁴⁷⁹

Lâkin Tâvûs b. Keysân ve Mücâhid gibi müfessirler ise Bakara sûresinin 191. âyetinin nesh edilmediğini iddia ederler.⁴⁸⁰ Onlara göre söz konusu âyet, savunma hakkı ve zulme karşı tepki gösterme durumuyla ilgili hükümleri içermektedir.⁴⁸¹ Tâvûs, bu âyetin hâlâ geçerli olduğunu ve amel edilmesi gerektiğini savunmaktadır.⁴⁸² Kurtubî ise doğru olan görüşün bu olduğunu söyledikten sonra Ebû Hanîfe ve arkadaşlarının da Tâvûs’un görüşünü desteklediğine dikkat

⁴⁷⁴ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, 1/492.

⁴⁷⁵ Tirmizî, “Vesâyâ”, 5 (No: 2120).

⁴⁷⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm*, 1/361.

⁴⁷⁷ Fitne ortadan kalkıp din yalnız Allah’ın oluncaya kadar onlarla savaşın (Bakara 2/193).

⁴⁷⁸ “Müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün; onları yakalayın, hapsedin ve her gözetleme yerinde oturup bekleyin”, (Tevbe 9/5).

⁴⁷⁹ Kurtubî, *el-Câmî li ahkâmi’l-Kur’ân*, 2/351; Muhammed Ebû Zehra, *Zehratü’t-tefâsîr* (Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî, ts.), 2/581; Abdullah Hadar Hamad, *el-Kifâye fi’t-tefsîr bi’l-me’sûr ve’d-dirâye* (Beyrût: Dâru’l Kalem, 2017), 4/216.

⁴⁸⁰ Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed el-Murâdî en-Nehhâs, *en-Nâsih ve’l-mensûh*, thk. Muhammed Abdüsselâm Muhammed (Kuveyt: Mektebetü’l-Fellâh, 1408), 109.

⁴⁸¹ Ebû’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Abdüssamed el-Hemedânî ‘Alemü’d-Dîn es-Sehâvî, *Cemâlü’l-kurrâ ve kemâlü’l-ikrâ* (Beyrut: Müessesetü’l-Kutubi’s-Sekâfiyye, 1419/1999), 2/610.

⁴⁸² Muhammed Ebû Zehra, *Zehratü’t-tefâsîr* (Dâru’l-Fikri’l-‘Arabî, ts.), 2/581.

çekmektedir.⁴⁸³ Ancak Tâberî, tefsirinde her iki görüşü aktardıktan sonra tercih edilen görüşün âyetin nesh edildiği yönünde olduğunu ifade etmektedir.⁴⁸⁴

Tâvûs b. Keysân'ın nâsîh ve mensûh konusundaki görüşünü ifade ettiği başka bir âyet ise daha önce “Âyetler’in Sünnet ile Tefsir Edilmesi” başlığı altında geçen Al-i İmran sûresi’nin 102. âyeti olan *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ* “Ey iman edenler! Allah’tan, O’na yaraşır şekilde korkun...”⁴⁸⁵ ifadesidir. Bu âyetin mensûh olup olmadığı konusunda ulemâ iki farklı görüş bildirmiştir. Birinci görüşe göre, bahsi geçen âyet nâzil olduğunda hükmü müslümanlara ağır gelmiş ve Hz. Peygamber’e (s.a.v.) gelip söz konusu emre tam anlamıyla güç yetiremeyeceklerini ifade etmişlerdir. Neticede âyet Teğâbun sûresindeki *فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ* “O halde gücünüz yettiğince Allah’a (c.c.) isyandan kaçın...”⁴⁸⁶ âyetiyle nesh edilmiştir.⁴⁸⁷ Zira bu fikri savunanların nezdinde ilgili emir, müslümanların Allah’a (c.c.) karşı tüm yükümlülüklerini tam olarak yerine getirmesi gerektiğini ifade etmektedir. Oysaki bir kulun Allah’a (c.c.) karşı görevlerini tam anlamıyla yerine getirmesi zor olan bir sorumluluktur. Bu nedenle kulun hakkıyla itaat etme çabasını emreden âyetin hükmü nesh edilmiştir.⁴⁸⁸ Bu görüşü savunanlar arasında Abdullah b. Abbas (r.a.), Saîd b. Cübeyr, Katâde ve Süddî gibi âlimler yer almaktadır.⁴⁸⁹

Ancak Ali b. Ebû Talha, Abdullah b. Abbas’tan (r.a.) bahsi geçen âyetin muhkem olduğu yönünde bir rivâyet aktarmaktadır.⁴⁹⁰ Bu rivâyete göre âyet nesh edilmemiş olup, “Ona yaraşır şekilde” kavlinin anlamı, bu mücadeleyle ayıplayanların eleştirilerinin engel olmaması, kişinin kendi nefsi, babası ve çocuklarına bile karşı adaletten sapmaması şeklindedir.⁴⁹¹ Dolayısıyla bu rivâyete göre âyet nesh edilmemiştir.

⁴⁸³ Kurtubî, *el-Câmî’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 2/351.

⁴⁸⁴ Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 3/568.

⁴⁸⁵ Âl-i İmrân 3/102.

⁴⁸⁶ Teğâbûn 64/16.

⁴⁸⁷ Ebû’l-Hattâb Katâde b. Di’âme es-Sedûsî el-Basrî Katâde b. Di’âme, *en-Nâsîh ve’l-mensûh*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (b.y: y.y., 1418/1998), 38.

⁴⁸⁸ Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, 1/422.

⁴⁸⁹ Ebû’l-Hasen Alâüddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin el-Bağdâdî el-Hâzin, *Lübâbü’t-te’vîl fi me’âni’t-tenzîl* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1415), 1/276; Muhammed Ali Taha ed-Dürre, *Tefsiru’l-Kur’ânî’l-Kerîm ve i’râbuhû ve beyânühû* (Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 1430), 2/188.

⁴⁹⁰ Ebû’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü’l-Cevzî, *Nevâsihu’l-Kur’ân/Nâsihu’l-Kur’ân ve mensûhuh*, thk. Muhammed Eşref Ali el-Mîlbârî (Medine: y.y., 1423/2003), 100.

⁴⁹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmî’ li ahkâmi’l-Kur’ân* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1414), 1/422.

Tâvûs b. Keysân'ın da aralarında bulunduğu bazı âlimler ise Abdullah b. Abbas'ın (r.a.) ikinci görüşünü benimsemekte ve âyetin hükmünün hala bağlayıcı olduğunu savunmaktadırlar.⁴⁹² Müfessir'e göre, "Allah'tan layıkıyla (c.c.) korkmanın" mânası, kişinin kendi imkânları ve gücü dâhilinde kulluk görevini yerine getirmesini ifade eder. Bu doğrultuda kulun tâat etme konusundaki gayreti, kendi kapasitesiyle orantılıdır.⁴⁹³

Sonuç olarak, bir âyetin başka bir âyeti yorumlama veya açıklama amacıyla kullanılması mümkündür. Yani, bazen bir âyet, başka bir âyeti daha iyi anlamak veya yanlış bir yorumu düzeltmek için kullanılır. Bu nedenle o âyet, doğrudan mensûh olarak görülmebilir.

3.8. Mübhem İfadelerin Tefsiri

Bilindiği gibi Kur'ân-ı Kerîm'in üslûp özelliklerinden bir de anlatımlarda kişi, zaman ve mekân gibi bilgileri vermemesidir. İşte Mübhemâtü'l-Kur'ân, "Kur'ân-ı Kerîm'de açık olarak isimleri zikredilmeyip ismi mevsul ve zamirler ile işaret edilen insan ve diğer varlıkların kimler olduğunu açıklayan bir ilim dalıdır."⁴⁹⁴ Bu Kur'ân ilmi, tarih boyunca önemli bir araştırma konusu olmuş ve günümüze kadar bu alanda pek çok çalışma yapılmıştır. Örneğin, Süyûtî'nin *Müfhemâtü'l-akrân fî müphemâti'l-Kur'ân*'i, İbn Cemâa'nın *et-Tibyân fî (li-) mübhemâti'l-Kur'ân* ı ve Suheyli'nin (ö. 581/1185) *et-Ta'rîf ve'l-i'lâm fî mâ übhime mine'l-esmâ ve'l-a'lâm fî'l-Kur'ân* gibi eserler bunlardan bazılarıdır.

Kaynaklarda İbn Abbas'ın (r.a.) bu ilmin önemine dair görüşleri belirtilmektedir. Nitekim İbn Abbas'ın (r.a.) Tahrim sûresinin 4. âyetinde geçen, "Eğer ikiniz de Allah'a tevbe ederseniz, (yerinde olur)..."⁴⁹⁵ şeklinde bahsedilen iki kadının kim olduğunu,⁴⁹⁶ Hz. Ömer'e (r.a.) sormak için bir yıl beklediğini⁴⁹⁷ yine İbn Abbas'ın (r.a.), "O, evinden, Allah'a (c.c.) ve Peygamber'ine (s.a.v.) hicret ederek çıkan her kime ölüm gelirse, onun ecrini vermek Allah'a düşer..."⁴⁹⁸ meâlindeki âyetle bahsedilen kişinin kim olduğunu öğrenmek için 14 sene boyunca araştırma yaptığı belirtilmektedir.⁴⁹⁹

⁴⁹² ed-Dürre, *Tefsiru'l-Ku'rânî'l-Kerîm ve i'râbuhû ve beyânühû*, 2/188.

⁴⁹³ el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fî me'ânî't-tenzîl*, 1/276.

⁴⁹⁴ Demirci, *Tefsîr Usûlü*, 136-137.

⁴⁹⁵ Tahrim 66/4.

⁴⁹⁶ Tahrim 66/1-4; Muhammed Hamdi Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili* (Zehrayeyn, ts.), 25/7.

⁴⁹⁷ Muhammed Bahaeddin Yüksel, "Mahiyet ve Muhatap Açısından Mübhemâtü'l-Kur'ân", 21/53 (2018), 69.

⁴⁹⁸ Nisâ 5/100.

⁴⁹⁹ Ebü'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Müfhemâtü'l-akrân fî mübhemâti'l-Kur'ân*, thk. Mustafâ Deyb el-Bağğâ (Dımaşk; Beyrut: y.y., 1403/1982), 8.

Süyûtî gibi âlimler, müphem âyetlerin netleştirilmesinin sadece nakle dayandırılması gerektiğini belirtmektedir. Nakil, Resûlullah'ın (s.a.v.) sözlerini ve ashabın ondan duyduklarını aktarma yoluyla gerçekleşmektedir. Bu nedenle, müphem âyetlerin anlamının tespitinde öncelikli olarak Hz. Peygamber'in (s.a.v.) açıklamalarına veya sahâbe ve tâbiûn neslindeki âlimlerin görüşlerine başvurulur.⁵⁰⁰

Bir tâbiûn müfessiri olan Tâvûs b. Keysân bazen âyetlerde net belirtilmeyen mübhem/kapalı hususları açıklamaya çalışmıştır. Meselâ Bakara sûresinin 182. âyeti bu konuya örnek teşkil etmektedir.

فَمَنْ خَافَ مِنْ مَوْصٍ جَنَفًا أَوْ إِثْمًا فَأَصْلَحَ بَيْنَهُمْ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ

“Her kim, vasiyet edenin haksızlığa yahut günaha meyletmesinden endişe eder de (alâkalıların) aralarını bulursa kendisine günah yoktur. Şüphesiz Allah çok bağışlayan hem de esirgeyendir.”⁵⁰¹

Tâvûs'a göre, eğer bir kişi, vasiyet edenin haksız veya günaha meyledecek şekilde miras taksiminde bulunacağından endişe eder ve bu durumu düzeltmek ve adil bir çözüm bulmak için gayret gösterirse, o kişi günahkâr olmaz.⁵⁰² Meselâ, vasî olan şahsın, torunlarına mal vasiyet ederken aslında kendi oğullarına fazladan mal vermeyi amaçlıyorsa, bu haksızlık olur. Söz konusu durumu gören bir kişi, müdahale ederek mirasçıların arasını düzeltebilir ve adaleti sağlayabilir.⁵⁰³

Sonuç olarak, Tâvûs b. Keysân'ın açıklamalarına göre, âyette bahsedilen ve müphem olarak bırakılan kişi “torununa vasiyet eden adam” olarak belirtilmiştir.⁵⁰⁴

3.9. Re'y İle Tefsir

Re'y ifadesi inanmak, içtihat etmek ve kıyas etmek gibi anlamları içinde barındıran bir terimdir.⁵⁰⁵ Bu kelimenin konumuza binaen bizi ilgilendiren yönü içtihat kısmı olacaktır. Zira bu yöntem, Kur'ân ve hadislerde bulunmayan yeni meselelerle karşılaşıldığında başvруlan bir yoldur. Re'y metodunun, Hz. Peygamber (s.a.v.) döneminde kullanılmaya başlandığı

⁵⁰⁰ Süyûtî, *Müfhemâtü'l-akrân fî mübhemâti'l-Kur'ân*, 8.

⁵⁰¹ Bakara 2/182.

⁵⁰² Ebü'l-Mehâsin Fahrulislâm Abdülvâhid b. İsmâ'il b. Ahmed er-Rûyânî et-Taberî Abdülvâhid er- Rûyânî, *Bahrü'l-mezheb*, thk. Târik Fethî es-Seyyid (b.y: y.y., 2009), 8/5.

⁵⁰³ Taberî, *Câmi'ü'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 3/402.

⁵⁰⁴ Cessâs, *Âhkâmü'l-Kur'ân*, 1415/1994, 1/209.

⁵⁰⁵ Zehebi, *et Tefsir ve'l-müfessirûn*, 1/183.

söylenabilir. Nitekim Bedir gazvesinde, ordugâhın yerinin vahiyle mi yoksa kendi re'yle mi belirlediği hususunda Allah Resûlü'ne (s.a.v.) sorulduğunda o, kendi içtihiyâyla hareket ettiğini söylemiştir. Benzer şekilde, daha önce de zikredildiği üzere Allah Resûlü (s.a.v.), Muaz b. Cebel'i (r.a.) Yemen'e göndereceği sırada ne ile hükmedeceğini sorduğunda Muaz (r.a.), Kur'ân ve Sünnet'e başvuracağını, şayet bu iki kaynakta aradığı hükmü bulamazsa kendi içtihiyâ ile hareket edeceğini söylemiş ve Resûlüllah da (s.a.v.) bu durumu onaylamıştır.⁵⁰⁶ Ancak her ne kadar verdiğimiz örnekler doğrultusunda re'yin caiz olduğu görüşü öne çıkmış olsa da âlimler bu konuda ihtilaf etmişlerdir. Bir takım ilim ehli, bu hususta katı davranarak âyetlerin re'y ile tefsir edilmesinin uygun olmadığını ileri sürmüştür. Onlara göre müfessir, Allah'ın (c.c.) muradını tam olarak kavrayamayabilir. Bu nedenle re'y ile tefsir zan ifade etmekte ve kesin hüküm içermemektedir. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır:

وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ

“Allah, hakkında bilmediğiniz şeyleri söylemenizi haram kılmıştır.”⁵⁰⁷

وَلَا تَقْفُ مَا لَيْسَ لَكَ بِهِ عِلْمٌ

“Hakkında bilgin bulunmayan şeyin ardına düşme.”⁵⁰⁸

Re'y ile tefsiri savunan âlimler ise muhalif görüş belirtenlerin iddialarını çürütecek deliller öne sürerek, Kur'ân tefsirinde akli kullanmanın caiz olduğunu ifade etmişlerdir. Zira Kur'ân-ı Kerîm'de geçen عَلَى قُلُوبِ أَقْفَالِهَا “Onlar Kur'ân'ı düşünmüyorlar mı? Yoksa kalpleri kilitli mi?” (Resûlüm!) sana bu mübarek Kitab'ı, âyetlerini düşünsünler ve akli olanlar öğüt alsınlar diye indirdik.”⁵⁰⁹ gibi âyetler düşünmeyi, öğrenmeyi ve öğüt almayı teşvik etmektedir. Eğer re'y ile tefsir olmasaydı inananlar, Kur'ân'da anlamadıkları şeylerden sorumlu tutulacaklardı. Aynı zamanda hüküm çıkarılmayacağı için pek çok âyetin mânası bilinmeyecek ve bu nedenle içtihat kapısı kapanacaktı.⁵¹⁰ Zaten Kur'ân'ın anlaşılması sadece nakil yoluyla gerçekleşseydi. Resûl-i Ekrem (s.a.v.), Abdullah b. Abbas (r.a.) için اللَّهُمَّ فَقِّهْهُ فِي الدِّينِ وَعَلِّمَهُ التَّأْوِيلَ “Allah'ım! Onu dinde fakih kıl

⁵⁰⁶ Mecdüddîn Ebû's-Sa'adat el-Mübârek b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed İbn Abdülkerîm el-Şeybânî el-Cezerî İbn el-Esîr, *Câmi'u'l-usûl fî ehâdisi'r-Resûl*, thk. Abdülkâdir el-Arnâut (Dâru'l- Hulvânî, 1389), 10/177; 2/300.

⁵⁰⁷ A'râf 7/33.

⁵⁰⁸ İsrâ 17/36.

⁵⁰⁹ Muhammed 47/24.

⁵¹⁰ ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/187.

ve ona te'vili öğret.⁵¹¹ şeklinde dua etmezdi. Dolayısıyla Allah Resulü'nün (s.a.v.), bu niyazı re'yin ve içtihadın caiz olduğuna dair bir gösterge olarak kabul edilebilir.

Sonraki dönemlerde geleneksel tefsirin yanı sıra, akli kullanılarak güncel meselelere çözüm bulma ve mücmel, müteşâbih olan nasları anlama çabaları ortaya çıkmıştır. Her âlim uzmanlık sahasında tefsir faaliyetleri yürütmüş ve o alana ait âyetleri tefsir etmiştir. Meselâ fıkıh konusunda uzmanlaşmış bir âlim, tefsirinde fıkıh meselelerine vurgu yaparken, dilbilimsel analizlere ağırlık veren bir müfessir, nasları bu açıdan değerlendirmiştir. Bu bağlamda fakih unvanıyla tanınan Tâvûs b. Keysân'ın da tefsir faaliyetlerinde, özellikle ahkâm âyetlerine dair meselelerde daha fazla yorumda bulunduğu görülmektedir. Böylece Kur'ân'ın hükümleri güncel hayatın problemlerini çözecek şekilde yorumlanarak hayatın içinde karşılık bulmuştur. Ancak Tâvûs'un, tüm şöhretine rağmen re'iden faydalanma konusunda diğer Mekke ekolü müfessirlerine göre daha dikkatli ve ihtiyatlı bir duruş sergilediği görülmektedir.

Âlimler, Kur'ân'daki hüküm içeren âyetlerinin sayısı ve tasnifi konusunda çeşitli görüşlere sahiptir. Zerkeşi, Gazzâlî ve Fahreddin er-Razî'nin bu sayıyı 500 olarak belirlediğini ifade etmektedir.⁵¹² Ancak ahkâm âyetlerini 800'ün üzerine çıkaranlar olduğu gibi, 200'e kadar indirenler de bulunmaktadır. Hüküm bildiren âyetlerin 200 olduğunu belirtenler, Kur'ân'da açıkça hüküm ifade edilen nasları kastetmişlerdir.⁵¹³ Zira Kur'ân'da kıssalar gibi dolaylı yollardan da hüküm çıkarmak mümkündür.

Ahkâm âyetleri, içerdikleri hükümlere göre ibâdât, muâmelât ve ukûbât olmak üzere üç ana gruba ayrılırlar. Bu kategorideki nasların adedi kesin olarak belirlenmemekle birlikte, kabul edilen bir gruplandırmaya göre, bunların 140'ı ibadetlere, 70'i aile hukukuna, 70'i medenî hukuka, 30'u ceza hukukuna, 13'ü ya da 20'si hukuk usûlüne, 22'si harp ve sulh hukukuna 10'u ise malî ve iktisadî konulara dairdir.⁵¹⁴ Görüldü üzere ahkâm âyetlerinin sayısı konusunda âlimler farklı kanaatlere sahiptirler. Bu bağlamda Tâvûs b. Keysân'ın bazı ahkâm âyetlerine getirdiği fikhî yorumlara odaklanılarak bu hükümleri nasıl anladığı örneklerle açıklanmaya çalışılacaktır.

⁵¹¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 2/315.

⁵¹² Ebü'l-Fadl Bekir b. Muhammed b. 'Alâ el-Kuşeyrî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, (b.y: y.y., ts.), 123.

⁵¹³ Beedrettin Çetiner, "Ahkâmü'l Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/551.

⁵¹⁴ Abdülvehhâb Hallâf, *'İlmü usûli'l-fikh* (Mektebetü'd-Da've, 1431), 33.

3.9.1. İbadetlerle ilgili hükümler

3.9.1.1. Namaz

Erken dönemlerden itibaren hem edâ ediliş şekli hem de sayı itibariyle yoruma konu olan ibadetlerden biri de sefer esnasında kılınan namazdır. Bununla ilgili Allah (c.c.), Yüce Kitabında şöyle buyurmaktadır: وَإِذَا ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يَفْتِنَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا “Yeryüzünde sefere çıktığınız zaman kâfirlerin size kötülük etmelerinden endişe ederseniz, namazı kısaltmanızda size bir günah yoktur.”⁵¹⁵ Fukahâ, bu âyette geçen “قصر” “kasr” ifadesiyle ilgili farklı görüşler ileri sürmüştür. Bunlardan Tâvûs b. Keysân, söz konusu mefhumun namazın edâ ediliş şekillerini hafifletme anlamına geldiğini ifade etmektedir.⁵¹⁶ Tâvûs’a göre namazda rükû ve secde yerine îmâ ve işaretle iktifâ edilmesi veya yürürken ya da binek üzerinde kılınabilmesi “kasr” olarak kabul edilir ve bu tür namazlar, savaşın yoğun olduğu durumlarda veya korku anı gibi özel şartlarda yerine getirilmektedir.⁵¹⁷ Bu bağlamda, Tâvûs, Mücâhid, Hasan ve Katâde gibi âlimler namazın şiddetli korku anlarında, tek rekât⁵¹⁸ ve îmâ ile kılınabileceğini belirtmişlerdir.⁵¹⁹ Ayrıca müfessir Hz. Peygamber’in (s.a.v.) yolculuk esnasında kıldırdığı sefer namazının iki rekât olduğunu ve kısaltma kapsamında değerlendirilmediğini ve bu şekilde kılınması gerektiğini ifade etmektedir.⁵²⁰ Öte yandan müfessir, Abdullah b. Abbas’tan (r.a.) şu rivâyeti nakletmektedir: “Allah; Hz. Peygamber’in (s.a.v.) dilinden namazı hizada dört, yolculukta iki ve korku sırasında bir rekât olarak farz kılmaştır.”⁵²¹ Başka bir rivâyette Tâvûs’a “قصر الصلاة” “namazların kısaltılması” hakkında sorulduğunda hac ve umre gibi durumlarda iki rekât kılınabileceğini belirtmiştir.⁵²²

Tâvûs b. Keysân’ın üzerinde durduğu diğer bir konu, seferde namazların cem edilmesi meselesidir. Bu konuyla ilgili âlimler pek çok görüş ileri sürmüşlerdir. Tâvûs b. Keysân’ın da aralarında bulunduğu âlimlerin çoğunluğuna göre seyahat sırasında iki namazı, birinin vakti

⁵¹⁵ Nisâ 4/101.

⁵¹⁶ Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî fî Tefsîr el-Kur’ânî’l-‘Azîm ve’s-Seb’i’l-mesânî*, 3/129.

⁵¹⁷ Abdürrezzâk es-San’ânî, *el-Musannef*, 2/512 (No: 4255).

⁵¹⁸ Âlimlerin çoğunluğuna göre, korku namazı, ciddi bir tehlike anında cemaatin iki grup şeklinde, farz olan bir namazı imama uyarak nöbetleşe kılmalarını ifade eder. Konuyla ilgili bk. Mâlik b. Enes, “Bâbü Salâti’l- Havf” (No:1).

⁵¹⁹ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâ’îlî, İbn Kudâme el-Makdisî, *el-Muğnî*, thk. Tâhâ ez-Zeynî vd. (Kahire: Mektebetü’l-Kahire, 1388/1968- 1389/1969), 2/308.

⁵²⁰ Abdürrezzâk es-San’ânî, *el-Musannef*, 2/512 (No: 4255).

⁵²¹ İbn Mâce, Sünenü İbn Mâce, “Kitâbü İkâmeti’s-Salâti ve’s-Sünneti”, 75 (No: 1071).

⁵²² Nemerî, *el-İstizkâr*, thk. Sâlim 2/218 (No: 303); Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelûsî İbn Hazm, *el-Muhallâ bi’l-asâr*, thk. Abdülğaffâr Süleymân el-Bendârî (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1424/2002) 3/189.

geldiğinde bir arada kılmak mümkündür.⁵²³ Bu konuyla ilgili, bir kadın, Tâvûs'a gelerek "Babam beni öğleden sonraki namaz ile akşam namazını birleştirmeye zorluyor!" dediğinde o, böyle bir uygulamanın zarar vermeyeceğini belirterek, insanların öğlen namazı ile ikinci namazını Arafat'da birleştirdiklerini, akşam ve yatsı namazlarını da aynı şekilde edâ ettiklerini⁵²⁴ belirterek söz konusu uygulamanın caiz olduğunu ifade etmiştir. Zira Tâvûs, İbn Abbas'ın (r.a.) seyahat sırasında öğle ve ikinci namazlarını bir arada kıldığını aktarmıştır.⁵²⁵ Ayrıca İmamTâvûs'un, hocası İbn Abbas'tan (r.a.) naklettiğine göre Allah Resûlü (s.a.v.) seferde ve hazarda öğlen ile ikinci namazını, akşam ile yatsı namazlarını bir arada kılmıştır.⁵²⁶ *Sahîh-i Müslim*'de geçen benzer rivâyet de ise Hz. Peygamber (s.a.v.) sadece sefer esnasında değil; korku veya yağmurun olmadığı normal zamanlarda dahi namazlarını cem ettiği söylenmektedir.⁵²⁷ Bu durum İbn Abbas'a (r.a.) sorulduğunda o şöyle cevap vermiştir. "O ümmetinden kimseye zorluk çıkarmak istemez."⁵²⁸ İbn Abbas'tan (r.a.) aktarılan diğer bir görüşe göre ise özürsüz olarak namazlarını birleştiren kişilerin büyük günah işledikleri belirtilir.⁵²⁹ Ulemâ sefer halinde namazların cem edilmesi konusunda hemfikirdirler. Ancak mukim iken veya sefer esnasında hangi şartlarda namazın cem edileceği hususunda ihtilaf etmişlerdir.⁵³⁰

3.9.1.2. Oruç

İslâm'da oruç, sağlıklı ve yetişkin her Müslümâna farzdır. Ancak, bazı özel durumlarda kolaylıklar sağlanmıştır. Bunlar Bakara sûresinin 184. âyetinde açıkça belirtilmektedir. Âyet şu şekildedir:

فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَّرِيضًا أَوْ عَلَى سَفَرٍ فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ وَعَلَى الَّذِينَ يُطِيقُونَهُ فِدْيَةٌ طَعَامٍ مِسْكِينٍ

⁵²³ İbn Kudâme el-Makdisî, *el-Muğnî*, 2/200.

⁵²⁴ Nemerî, *el-İstizkâr*, 2/207.

⁵²⁵ Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, 3/262 (No:4539).

⁵²⁶ Ahmed b. Hanbel, "el-Müsned", 5/383 (No: 3397).

⁵²⁷ Müslim, "Kitâbü Salâti'l-Müsafirîn ve Kasriha", 6; Ebû Dâvûd, "Kitâbü's-Salât", (No: 1210).

⁵²⁸ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 2/461 (No: 1952); Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *es-Sâlis ve's-sâminûn mine'l-fevâidi'l-efrâd*, thk. Hilâf Mahmûd Abdüsseîmî' (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2002), 2/356 (No: 29).

⁵²⁹ Tirmizî, "Ebvâbü Salât", (No: 188).

⁵³⁰ Ebû'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-muctehid ve nihâyetü'l-muktesid* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1425/2004), 1/183.

“...Sizden her kim hasta yahut yolcu olursa (tutamadığı günler kadar) diğer günlerde kaza eder. (İhtiyarlık veya şifa umudu kalmamış hastalık gibi devamlı mazereti olup da) oruç tutmaya güçleri yetmeyenlere bir fakiri doyuracak fidye gerekir.”⁵³¹

Tâvûs’un İbn Abbas’tan (r.a.) aktardığına göre Allah Resûlü (s.a.v.) Medine’den Mekke’ye doğru yola çıktığında Ramazan ayıydı ve oruç tutmaktaydı. Bir noktada, insanların görebilmesi için su getirtti ve ardından elini kaldırarak orucunu açtı. Mekke’ye vardığında ise, Resûlullah (s.a.v.) oruç tutmuş ve iftar etmiştir. Ashabtan bazıları oruç tutmayı tercih ederken, diğerleri ise iftar etmişti.⁵³² Oruç tutmanın zor olduğu durumlarda hem Kur’ân’daki ilgili âyetle hem de uygulamada insanlara kolaylık ilkesi sağlanmıştır.⁵³³ Nitekim Tâvûs, İbn Abbas’ın (r.a.) şöyle dediğini rivâyet etmektedir. “Oruç tutan kişiye de orucunu açan kişiye de kusur bulmayız.”⁵³⁴ Zira Allah (c.c.) şöyle buyurmuştur: “Allah, sizin için kolaylığı ister, zorluğu istemez.”⁵³⁵ İlgili âyetin devamında ise oruç tutamayan kimselere kaza etme ve fidye ödeme fırsatı verilmekte ancak mahiyeti hakkında kesin bir şey söylenmemektedir. Bu nedenle ulemâ, oruç tutamayan kişilerin kaza etmesi gereken günleri peş peşe mi yoksa aralıklarla mı edâ edecekleri konusunda farklı görüşler öne sürmüşlerdir. Bunlardan biri Tâvûs b. Keysân’a aittir.⁵³⁶ Ona göre inananların ramazan orucunun kazasını ardı ardına tutmaları zorunlu değildir. Zira âyette geçen *فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ أُخَرَ* “Diğer günlerde (kaza eder)” ifadesi söz konusu orucun peşi sıramı yoksa aralıkla mı tutulacağına dair kesin bir hüküm belirtmemektedir.⁵³⁷ Dolayısıyla Tâvûs gibi bazı âlimler kişinin tercihi bırakılmasının uygun olduğu yönünde görüş bildirmişlerdir.

Ayrıca Tâvûs, Ramazan ayında oruç tutamayacak adar yaşlı olan kimselerin tutamadıkları her bir gün için bir fakiri doyurmaları gerektiğini belirtmiştir.⁵³⁸ Ancak âyette hasta olup da oruç borcunu ifa etmeden ölen kişinin durumuyla ilgili net bir ifade yer almamaktadır. Bu nedenle

⁵³¹ Bakara 2/184.

⁵³² Şihâbuddîn Ahmed b. İsmail b. Osmân el-Gûrânî, *el-Kevseru’l-cârî ilâ riyâdi ehâdîsi’l-Buhârî*, thk. eş- Şeyh Ahmed ‘İzzû ‘Înâye (Beyrut: y.y., 1429/2008), 4/293; “Kitâbü Savm”, 38 (No: 1948).

⁵³³ Bakara 184. âyeti gereğince bir fakiri doyuracak kadar fidye ödeyen kimseye oruç tutmama ruhsatı verilmişti. Daha sonra Bakara 185. âyetin inzâl olmasıyla bu ruhsat ortadan kalkmış ve hasta ve yolcu durumları hariç tüm müminler için oruç tutma zorunluluğu getirilmiştir. (Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 3/434)

⁵³⁴ Ahmed b. Hanbel, “el-Müsneid”, 2/504 (No: 2056).

⁵³⁵ *Mevsû’atü’t-tefsîri’l-me’sûr*, 3/374.

⁵³⁶ Ebû Bekr b. Ebî Şeybe Abdullâh b. el-Absî İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbü’l-Musannef fi’l-ehâdis ve’l-’âsâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: Mektebü’r-Rüşd, 1409), 3/88.

⁵³⁷ Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Âhkâmü’l-Kur’ân*, thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1405).

⁵³⁸ Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 3/434; *Mevsû’atü’t-tefsîri’l-me’sûr*, 3/341.

müfessirler ilgili âyet konusunda farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Tâvûs ve Katâde'ye göre hastalık nedeniyle oruç borcu olan bir kimsenin, bunu yerine getirmeden ölmesi durumunda tutamadığı günler sayısınca mirasçıları tarafından yemek yedirilmesi gerekmektedir. Başka bir rivâyette Tâvûs, ölenin oruç borcunu yakınlarının eda etmesi gerektiğini belirtir. Örneğin bir kadın öldüğünde geride bir yıllık oruç borcu varsa kadının eşi ve çocukları, ölenin oruç borcunu tamamlamaları gerekmektedir.⁵³⁹ Ancak bu görüş, âlimler tarafından kabul edilmemiştir. Fakihlere göre hastalık veya yolculuk gibi geçici nedenlerle oruç tutamayacak durumda olan bir kişi, oruç borcunu edâ etmeden ölürse, mirasçılarına herhangi bir sorumluluk düşmez. Yani ölenin yakınlarının, vefat edenin oruç borcunu yerine getirme veya fidye verme gibi bir yükümlülükleri bulunmamaktadır.⁵⁴⁰

3.9.1.3. Zekât

Zekât İslâm'da büyük öneme sahip, temel bir ibadettir. İslâm'ın beş şartından biri olarak kabul edilir ve belli maddî imkânlarla sahip müminler için dinî bir yükümlülüktür. Zekâtın temel amacı, toplum içinde ekonomik ve sosyal adaleti sağlamak ve fakirleri desteklemek olduğundan bu ibadet, varlıklı müslümanların servetlerini belirli bir oranda fakir ve ihtiyaç sahipleriyle paylaşmalarını gerektirir. Bu nedenle Kur'ân'da pek çok âyette bu konuya yer verilir ve müslümanların, yetimleri, yoksulları, ihtiyaç sahiplerini görüp gözetme noktasında birbirlerini teşvik etmeleri istenir.⁵⁴¹ Bu şekilde zekâtın, İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren müslümanların bilinç dünyasına yerleştirilmesi amaçlanmış, ancak belirli kurallara bağlanmadan önce bu konuda bir farkındalık oluşturulmak istenmiştir. Bu dönemde zekâtın mutlak bir yükümlülük olduğu, ancak miktarının durum ve şartlara göre değiştiği belirtilmiştir. Bu durum her ne kadar Allah Resûlü'nün (s.a.v.) söz ve fiilleriyle açıklığa kavuşturulmuş olsa da âyet ve hadislerin farklı yorumlanması bazı görüş farklılıklarının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Önemli bir müfessir olan Tâvûs b. Keysân da zekât âyetlerinin müphemlik ifade eden hususlarında kendine has yorumlarda bulunmuştur. Örneğin, ziraî ürünlerle ilgili zekâtın ne zaman verilmesi gerektiğine işaret eden En'âm sûresinin 141. âyetinde geçen حَصَادِهِ وَاتُّوا حَقَّهُ يَوْمَ

⁵³⁹ Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Musannef*, 4/531 (No: 7881).

⁵⁴⁰ Mevsûatü Cemal Abdünnâsır Fıkhî'l-İslâmî, *Mevsûatü'l-Fıkhî'l-İslâmî* (Mısır: Vizâretü'l-Evkâf ve's- Şüûni'l-İslâmiyye, 1386)18/54.

⁵⁴¹ Fecr 89/17-18.

“...Devşirilip toplandığı günde hakkını (zekât ve sadakasını) verin...” ifadesini Tâvûs, farz olan zekât şeklinde yorumlamakta⁵⁴² ve zekâtın hasat zamanında veya mahsulün alındığı anda ödenmesi gerektiğini söylemektedir.⁵⁴³ Nitekim İbn Tâvûs, babasından aktardığı bir uygulamaya göre onun topraktan çıkan mahsullerin sadakasını verdiğini ve sonra onları bir ya da iki yıl beklettiğini ve zekâtını vermediğini daha sonra ise mahsulleri satmak istediğini belirtmektedir.⁵⁴⁴ Enes b. Mâlik (r.a.), İbn Abbas (r.a.), Hasan Basrî (r.a.), Dahhâk gibi âlimler de Tâvûs’la aynı görüşü paylaşmışlardır.⁵⁴⁵ Ancak Cumhur’a göre âyet farz olan zekâtı kastetmemektedir. Çünkü bu sûre Mekke’de nâzil olmuştur ve sözü edilen âyet diğerlerinden istisna edilmemiştir.⁵⁴⁶

Yine zekât verme konusunda müslümanlara yönelik emir içeren diğer bir âyet de Tevbe sûresinde geçen *خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً* “Onların mallarından sadaka al...”⁵⁴⁷ ibaresidir. Allah Teâlâ’nın bu âyetteki buyruğu mutlak ve kapalılık arz etmektedir. Hangi maldan ne kadar ve ne zaman verileceğine dair herhangi bir beyanda bulunulmamıştır. Bu nedenle bahsi geçen konuyla ilgili açıklamalar Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hadislerinde yer almaktadır. Örneğin Allah Resûlü (s.a.v.), 200 dirhem gümüşe⁵⁴⁸ sahip olan bir kimsenin, bu miktarının üzerinden bir yıl geçtikten⁵⁴⁹ sonra beş dirhem zekât⁵⁵⁰ vermesi gerektiğini buyurmaktadır. Ancak iki yüz dirhemi aşan gümüş miktarı için zekâtın nasıl hesaplanacağı konusunda fukâha, farklı görüşler ileri sürmüştür. Şâfiî, Zührî, Mekhûl, Amr b. Dinâr, Ebû Hanîfe ve Tâvûs b. Keysân’ın da aralarında bulunduğu bir grup âlim, iki yüz dirhemden fazlasında, kırk dirheme ulaşmadıkça zekâtın düşmeyeceği ve zekâtın yalnızca bu miktarı aşan her kırk dirhem için bir dirhem eklenerek verileceğini savunmaktadırlar. Süfyân es-Sevrî, Evzaî, Mâlik, Ahmet b. Hanbel gibi

⁵⁴² Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Hüsrevidî el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir ‘Atâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1424/2003); Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 9/596.

⁵⁴³ Abdürrezzâk, *Tefsîru ‘Abdürrezzâk*, 2/67;

⁵⁴⁴ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/173 (No: 7175).

⁵⁴⁵ Hâzin, *Lübâbü’t-te’vîl fi me’ânî’t-tenzîl*, 2/164.

⁵⁴⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru’l-muhîr fi’t-tefsîr*, 4/668.

⁵⁴⁷ Tevbe 9/103.

⁵⁴⁸ ‘Alâuddîn Ebûbekir b. Mes’ûd b. Ahmed el-Hanefî el-Kâsânî, *Bedâ’i’u’s-sanâ’i’ fi tertîbi’s-şerâi’* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1406/1986), 2/16.

⁵⁴⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 2/125 (No: 1263).

⁵⁵⁰ Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Şerhu Muhtasari’t-Tahâvî*, thk. ‘İsmetullâh ‘Înâyetullah Muhammed vd. (Beyrut; Medine: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye; Dâru’s-Sirâc, 1431/2010), 2/309.

diğer âlimler ise iki yüz dirhemden fazlası için her bir miktarda kırkta bir zekât verileceğini söylemişlerdir.⁵⁵¹

3.9.1.4. Hac ve Umre

Kastetmek anlamına gelen hac, şer‘i terminolojide, belirli bir yerin, belirli bir zamanda, belirli ibadetleri gerçekleştirmek için yapılan ziyarete denir.⁵⁵² Hac, İslâm’ın beş şartından biri olarak kabul edilir ve müslümanlar için önemli bir ibadettir. Umre ise lugatte “ziyaret etmek” anlamına gelmektedir. Terim olarak, Kâbe’yi tavaf etmek ve Safa ile Merve arasında ihrama bürünerek koşmaktır.⁵⁵³ Kur’ân-ı Kerîm’de hac ve umrenin birlikte geçtiği âyetlerden biri de Bakara sûresinin196. âyetidir. Bunlardan Bakara sûresinde geçen وَأَتِمُّوا الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ لِلَّهِ فَإِنْ أُحْصِرْتُمْ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ وَلَا تَحْلِقُوا رُءُوسَكُمْ حَتَّى يَبْلُغَ الْهَدْيُ مَحَلَّهُ فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِنْ رَأْسِهِ فَفِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسْكَ فَإِذَا أَمِنْتُمْ فَمَنْ تَمَتَّعَ بِالْعُمْرَةِ إِلَى الْحَجِّ فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامًا ثَلَاثَةَ أَيَّامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةً إِذَا رَجَعْتُمْ تِلْكَ عَشْرَةٌ كَامِلَةٌ ذَلِكَ لِمَنْ لَمْ يَكُنْ أَهْلَهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ

Haccı ve umreyi Allah için tam yapın. Eğer (bunlardan) alıkonursanız kolayınıza gelen kurbanı gönderin. Kurban, yerine varıncaya kadar başlarınızı tıraş etmeyin. Sizden her kim hasta olursa yahut başından bir rahatsızlığı varsa, oruç veya sadaka veya kurban olmak üzere fidyeye gerekir. (Hac yolculuğu için) emin olduğunuz vakit kim hac günlerine kadar umre ile faydalanmak isterse, kolayına gelen bir kurban kesmek gerekir. Kurban kesmeyen kimse hac günlerinde üç, memleketine döndüğü zaman yedi olmak üzere oruç tutar ki, hepsi tam on gündür. Bu söylenenler, ailesi Mescid-i Haram civarında oturmayanlar içindir. Allah’tan korkun. Biliniz ki Allah’ın vereceği ceza ağırdır.⁵⁵⁴ âyetidir.

Bu âyette, “Haccı da umreyi de Allah (c.c.) için tamamlayın” ifadesini âlimler farklı şekillerde yorumlamışlardır. Bunlardan İbn Mes’ud (r.a.), Câbir, Şa’bî (ö. 104/722), Ebû Hanîfe ve İmam Mâlik gibi âlimler umrenin sünnet olduğunu dile getirirken,⁵⁵⁵ Tâvûs’un da aralarında bulunduğu diğer fukahâ ise umrenin farz olduğunu belirtmişlerdir. Onalara göre umre de hac gibi farz olan bir ibadettir⁵⁵⁶ ve Mekke’de oturanların dışında tüm müslümanların umre yapmaları gerekmektedir.⁵⁵⁷ Müfessir, kişinin evinden başlayarak her iki ibadeti ayrı ayrı gerçekleştirmesi gerektiğini savunur. Yani umre ve hac için ayrı ayrı niyet edip ihrama girilmesi

⁵⁵¹ Kurtubî, *el-Câmî ‘li ahkâmi’l-Kur’ân*, 8/246-247.

⁵⁵² Vizâretü’l-Evkâf ve’ş-Şuûni’l-İslâmiyye-Kuveyt, *el-Mevsû‘atü’l-Fıkhiyye el-Kuveyt* (Kuveyt: Dâr’ul- Selâsil, 1404), 17/23.

⁵⁵³ Mehmet Boynukalın, “Umre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul): TDV Yayınları, 2012), 42/150.

⁵⁵⁴ Bakar 2/196.

⁵⁵⁵ Kurtubî, *el-Câmî ‘li ahkâmi’l-Kur’ân*, 2/368.

⁵⁵⁶ Cessâs, *Âhkâmü’l-Kur’ân*, 1/320.

⁵⁵⁷ Süyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr*, 1/504.

gerekmektedir.⁵⁵⁸ Şâfiî ve Hanbeli mezheplerinin Tâvûs gibi ömürde bir kere umre yapmanın farz olduğunu kabul etmeleri,⁵⁵⁹ İmam Tâvûs'un fikhî görüşlerinin mezhep imamları arasında etkisinin bir göstergesi sayılabilir.

Tâvûs, ilgili âyetin devamında geçen *فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ* "...Alıkonursanız, kolayınıza gelen bir kurban gönderin..." ifadesindeki *أُخْصِرْتُمْ* "alıkonursanız" kelimesini, müslümanların, sadece düşman tarafından engellendiği durumlarda geçerli olacağını söylemektedir.⁵⁶⁰ Zira bu âyet, Hudeybiye antlaşması sırasında müslümanların umre yapmalarının, müşrikler tarafından engellendiği bir olay üzerine nâzil olduğu rivâyet edilmektedir. Ancak Tâvûs'tan gelen başka bir rivâyete göre, düşman, hastalık ya da diğer sebeplerle maruz kalınan kısıtlamalar da bu âyet kapsamında değerlendirilmektedir.⁵⁶¹ Bu hususta Allah Resûlü (s.a.v. *وَعَلَيْهِ حَبَّةٌ أُخْرَى* "Kimin bir yeri kırılır veya sakat olur da ihramdan çıkmak zorunda kalırsa başka bir zaman ona hac yapmak gerekir."⁵⁶² buyurmuştur.

Aynı âyetin devamında gelen *فَمَا اسْتَيْسَرَ مِنَ الْهَدْيِ* "Kolayınıza gelen kurbanı gönderin..." terkinde yer alan *الْهَدْيِ* "kurban" ifadesinden neyin kastedildiği hususunda âlimler farklı görüşlerde bulunmuşlardır. Bunlardan Abdullah b. Abbas'a (r.a.) göre *الْهَدْيِ* kelimesinden maksadın, deve sığır, koyun, keçi, öküz ve koç gibi hayvanlar⁵⁶³ olabileceği gibi sadece koyun cinsinden⁵⁶⁴ olanlar da olabilir. Tâvûs ise âyette ifade edilen kurbanın deve ve sığır olduğunu dile getirmektedir. Kişi malî durumuna göre bu iki hayvan arasından değeri daha düşük olanı tercih edebilir. Bu görüşü savunanlar arasında Abdullah b. Ömer (r.a.), Hz. Aişe (r.a.), Urve b. Zübeyr ve Mücahid gibi âlimler de bulunmaktadır.

Hac menâsikini yerine getirip de kurban kesemeyenler için Allah Teâlâ şöyle buyurmaktadır: *كُرْبَانِ كَسَمَ مَئِئَتِ أَيْامٍ فِي الْحَجِّ وَسَبْعَةٍ إِذَا رَجَعْتُمْ* "Kurban kesemeyenler ise üçü hacda, yedisi de

⁵⁵⁸ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'an*, 3/9.

⁵⁵⁹ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, 2/399.

⁵⁶⁰ Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-'Askalânî İbn Hacer el-'Askalânî, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahih el-Buhârî*, thk. Muhibbüddîn el-Hatîb (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379/1959), 4/3.

⁵⁶¹ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*, 1/159; Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Basrî el-Mâverî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, thk. es-Seyyid b. Abdilmaksûd b. Abdirrahîm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/254.

⁵⁶² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 24/509 (No: 15731); Ebü Muhammed Abdillâh b. Abdirrahman et- Temîmî ed-Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Huseyn Selîm 'Esed ed-Dârânî (b.y: Dâru'l-Muğnî, 1412/2000), "Kitâbu Menâsik", (No: 1936); İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, Kitâbü Menâsik", 85 (No: 3077).

⁵⁶³ Şeybânî, *Câmi 'u'l-usûl fî ehâdîsi'r-Resûl*, 3/399 (No: 1722).

⁵⁶⁴ Şâfiî, *el-Ümm*, 2/250.

hacdan döndükten sonra olmak üzere tam on gün oruç tutsunlar...”⁵⁶⁵ Tâvûs, bu âyette ifade edilen ve tutulması gereken üç gün orucun son gününün, Arefe gününe denk gelmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁵⁶⁶ İbn Abbas (r.a.) ve İbn Mâlik ise, hac için ihrama girildiği andan itibaren Kurban Bayramı’nın birinci gününe kadar üç günün orucu tutulabilir.⁵⁶⁷ Bu konuyla ilgili, Ebû Hanîfe’den de şu görüş aktarılır. Kişi umre ya da hac için ihrama girdiği günlerde bahsi geçen orucunu tuabildiği gibi Zilhiccenin yedinci günü, terviye ve Arefe günü gibi belirli günlerde de orucunu tutulabilir.⁵⁶⁸

Görüldüğü gibi Tâvûs, üç gün tutulacak orucun son gününün, Arefe gününe denk gelmesi gerektiğini savunurken, İbn Abbas (r.a.) ve İbn Mâlik, hac için ihrama girildiği andan itibaren Kurban bayramının birinci gününe kadar oruç tutmanın mümkün olduğunu belirtmişlerdir. Ebû Hanîfe’nin ise bu iki farklı görüşe yer vermesi İslâm fikhının çeşitliliğini ve esnekliğini yansıtırken, aynı zamanda müslümanların ibadetleri nasıl yerine getirecekleri konusunda rehberlik sağlamak amacıyla, fikhî tartışmaların ve yorumların nasıl yapıldığını da göstermektedir.

Âyetin devamında Allah (c.c.) ذَٰلِكَ لِمَنْ لَّمْ يَكُنْ أَهْلُهُ حَاضِرِي الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ “(Bu söylenenler), ailesi Mescid-i Haram civarında oturmayanlar içindir.”⁵⁶⁹ buyurmaktadır. İmam Tâvûs’a göre, burada sağlanan kolaylık âfâkî olanları yani harem-i şerifin dışından gelenleri kapsamaktadır.⁵⁷⁰ Çünkü harem sınırları dâhilinde bulunanlar için temettü haccı⁵⁷¹ yapmak yasaktır.⁵⁷² Abdürrezzâk da Tâvûs’un bu görüşünü İbn Abbas’tan (r.a.) farklı yollarla işittiğini söylemektedir.⁵⁷³

⁵⁶⁵ Bakara 2/196.

⁵⁶⁶ Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 2/399.

⁵⁶⁷ Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 2/399.

⁵⁶⁸ Ebû Yûsuf Ya’kûb b. İbrâhîm el-Ensârî Ebû Yûsuf, *el-Âsâr*, thk. Ebû’l-Vefâ el-Efgânî (Haydarabad: Lecnetu İhyâi’l-Me’ârif en-N’umâniyye, 1355), 102 (No: 488); Ebû Muhammed Abdülmün’im b. Abdirrahîm İbn Fers, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, thk. Tâhâ b. Ali Bû Sureyh vd. (Beyrut: y.y., 1427/2006), 1/250.

⁵⁶⁹ Bakara 2/196.

⁵⁷⁰ Süyûtî, *ed-Dürri’l-mensûr*, 1/504; el-Huseyn b. Mes’ûd b. Muhammed b. el-Ferrâ Ebû Muhammed el-Beğavî, *Me’âlimu’t-tenzîl fi tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Abdürrezzâk el-Mehdî (b.y: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l- ‘Arabî, 1420), 1/249.

⁵⁷¹ Temettü Haccı, “Aynı yılın hac ayları içinde umre ve haccı ayrı ayrı niyet ve ihramlarla edâ etmektir.” Buna göre hac ayları içerisinde, öncelikle usûlüne uygun şekilde umre ibadeti gerçekleştirilip ihramdan çıkılır. Ardından hac günleri için yeniden ihrama girilerek hac menâsiki yerine getirilir. Bu şekilde hareket eden kişiler, haccı, “Temettü” olarak tamamlamış olurlar. Haccı, “Temettü” yapacak olanlar, mikatta umre için ihrama girerler. Umre ibadetini tamamladıktan sonra saçlarını tıraş edip ihramdan çıkarlar. Terviye gününe kadar Mekke’de ihramsız bir şekilde beklerler. Terviye günü geldiğinde ise Hac niyetiyle tekrar Mekke’de ihrama girerler ve Hac ibadetini gerçekleştirirler.

⁵⁷² İbn Atiyye, *el-Müharreru’l-vecîz fi tefsîri’l-Kitâbi’l- ‘Azîz*, 1/269.

⁵⁷³ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 5/409 (No: 9969-9970-9971...).

Müfessir Bakara 197. âyette geçen أَشْهُرٌ مَّعْلُومَاتٌ “Hac bilinen aylardadır...” ifadesiyle kastedilenin Şevval, Zilkade, Zilhicce aylarıdır.⁵⁷⁴ Abdullah b. Ömer (r.a.) ve Mücâhid’den de bu görüş teyit edilmiştir.⁵⁷⁵ Cenab-ı Hak söz konusu âyetle hac aylarını belirlemiş, diğer ayları ise umre için zikretmiştir. Öte yandan Abdullah b. Abbas (r.a.) İbn Mes’ud (r.a.) İbn Ömer (r.a.), Mücâhid ve diğer bazı âlimler hac aylarının Şevval, Zilkade ve Zilhicce’nin ilk on günü olduğunu iddia etmişlerdir.⁵⁷⁶ Bu nedenle, bir kişi hac ibadeti için ihrama girmeden önce Zilhicce ayının başlamasını beklemelidir. Eğer kişi Zilhicce ayı başlamadan önce ihrama girerse, bu ibadet umre olarak sayılır ve hac ibadeti için yeniden ihrama girmesi gerekmektedir.⁵⁷⁷

3.9.2. Muâmelât ile ilgili hükümler

3.9.2.1. Talâk

Lugatta serbest bırakmak anlamına gelen talâk, İslâmî terminolojide evlilik sözleşmesinin sona erdirilmesini ifade eden bir terimdir.⁵⁷⁸ Boşanma, İslam hukukunda evlilik birliğinin sona erdirilmesinde son çare olarak kabul edilir ve taraflar arasındaki problemlerin çözülmemesi veya evlilik bağının artık uygun veya sürdürülebilir olmadığı durumlarda gerçekleşir. Kur’ân-ı Kerîm’de, evlilik sözleşmesinin sona erdirilmesiyle ilgili hükümlerden bahseden pek çok âyet bulunmaktadır. Bunlardan biri de Bakara sûresinin 229 âyetidir.

Bu âyet bağlamında fıkıh âlimleri “talâkta istisna” olup olmadığı konusunda çeşitli görüşler öne sürmüşlerdir. Bunlardan birincisi boşamada “istisna” konusudur. Ulemâ, boşama işleminin açık ve kesin bir şekilde gerçekleşmesi gerektiğini savunurken, istisnayı geçerli bir uygulama olarak kabul etmemektedirler. Ancak; Tâvûs ve Şâfiî gibi bazı âlimler, boşama sırasında istisnanın caiz olduğunu belirtirmektedirler.⁵⁷⁹ Nitekim Resûlullah (s.a.v.) Muaz b. Cebel’e (r.a.) verdiği şu öğüt istisnanın şer’an uygulanabilen bir hüküm içerdiğini göstermektedir. “Ey Muaz! Allah, yeryüzünde köle azat etmekten daha çok sevdiği bir şeyi yaratmamıştır. Yine Yüce Allah,

⁵⁷⁴ Şâfiî, *el-Ümm*, 2/168.

⁵⁷⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vili âyi’l-Kur’ân*, 4/117.

⁵⁷⁶ Abdü’l-Mennân et-Tâlibî, *Mesâilü’l-celiyye fi ahkâmi’l-adhahiyye* (b.y: y.y., t.s.), 12.

⁵⁷⁷ Ebü’l-Hasen Ali b. Muhammed el-Basrî el-Mâverdî, *el-Hâvi’l-kebîr fi fıkhi Mezhebi’l-İmâmi’s-Şâfi’î ve hüve Şerhu Muhtasari’l-Muznî*, thk. eş-Şeyh Ali Muhammed Mes’ûd-eş-Şeyh ‘Âdil Ahmed ‘Abdillemevcûd (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1419-1999), 4/28.

⁵⁷⁸ Abdü’l-Kerîm b. Muhammad el-Lâham, *el-Mütâle’a ‘alâ Dekâiku Zâdü’l-Müsteknî*, “*Fıkhu’l-Usrah*” (Suûdi Arabistan: Dâru Küñûzi İşbiliye, 1431), 3/7.

⁵⁷⁹ Muhammed Ali Taha, *Tefsîru’l Kur’âni’l Kerîm ve i’râbihi ve beyâni*, 1/537.

yeryüzünde boşamaktan daha çok buğz ettiği bir şeyi yaratmamıştır. Bir adam kölesine, sen inşallah hürsün, dese, o köle hür olur ve bu durumda istisna yapmaya gerek yoktur (yani inşallah demesi hükmen bağlayıcı değildir). Ancak bir adam karısına, sen inşallah boşsun, dese, bu durumda istisna yapılabilir ve bu talâk (boşama) için geçerli olmaz.”⁵⁸⁰

Bu nedenle Tâvûs b. Keysân, Bakara sûresinin 229. âyetinde geçen الطَّلَاقُ مَرَّتَانٍ فَإِمْسَاكٌ بِمَعْرُوفٍ أَوْ تَسْرِيحٌ بِإِحْسَانٍ “Boşama iki defadır. Bundan sonrası ya iyilikle tutmak ya da güzellikle salıvermektir...”⁵⁸¹ terkiibini açıklarken tek seferde söylenen üç talâkın bir boşama sayılacağını “istisna olarak” söylemekte ve bundan dolayı herhangi bir işlem gerekmediğini ifade etmektedir.⁵⁸² Tâvûs bu iddiasını savunmak için, Kur’ân’dan وَالْمُطَلَّاتُ يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ ثَلَاثَةَ قُرُوءٍ “Boşanmış kadınlar, kendi başlarına (evlenmeden) üç ay hali (hayız veya temizlik müddeti) beklerler...”⁵⁸³ âyetini delil olarak göstermektedir.⁵⁸⁴ Tâvûs, bahsi geçen âyette Allah’ın (c.c.) talâkın iki olduğunu belirttikten sonra “iyilikle salmak veya boşamak” şeklinde buyurmasının, boşamanın aşamalı olarak gerçekleştiği anlamına geldiğini, Kur’ân’da söz konusu boşamadan farklı bir talâk şekli belirtilmediğini⁵⁸⁵ ve bu yöntemin sünnet olduğunu ifade etmektedir.⁵⁸⁶ Aynı zamanda bu görüşü Mukâtil b. Süleyman, (ö. 150/767) Ebû Dâvûd ve Zahirî mezhebine mensup bazı kimseler de benimsemektedirler.⁵⁸⁷ Ancak imamların ve selef âlimlerinin çoğunluğuna göre bir defada söylenen üç talâk bağlayıcıdır.⁵⁸⁸ İlk görüşü benimseyen İmam Tâvûs gibi bazı âlimler ise, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) şu üç hadisini delil göstermektedirler. Birincisi Müslim’in *Sahîh*’inde yer alan bir rivâyettir. Rivâyete göre bir adam,, İbn Abbas’a (r.a.) Resûl-i Ekrem’in (s.a.v.) döneminde üç talâkın tek boşanma sayıldığını, Ömer’in (r.a.) ise bunu üç ayrı boşama olarak kabul ettiğini söylediği ve İbn Abbas’ın da (r.a.) bunu onayladığı şeklindeki rivâyettir.⁵⁸⁹ İkincisi, Abdullah b. Ömer’in (r.a.) eşini bir mecliste üç kez boşadığını

⁵⁸⁰ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 6/415 (No: 12179); Ebû’l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *Sünenü’l-Dârekutnî*, thk. Şu’ayb el-Arnaûd-Hasen Abdülmünîm Şelbî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1424/2004), 5/63 (No: 3984).

⁵⁸¹ Bakara 2/229.

⁵⁸² Kurtubî, *el-Câmî’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 3/129.

⁵⁸³ Bakara 2/228.

⁵⁸⁴ Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 23/434; Kurtubî, *el-Câmî’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 3/129; İbn Kudâme el-Makdisî, *el-Muğnî*, 7/521.

⁵⁸⁵ Kurtubî, *el-Câmî’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 3/129.

⁵⁸⁶ Abdürrezzâk, *Tefsîru Abdürrezzâk*, 3/316.

⁵⁸⁷ Kurtubî, *el-Câmî’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 3/129.

⁵⁸⁸ Ebû’l-Velîd Suleymân b. Halef el-Bâcî, *el-Müntekâ Şerhu’l-Muvattâ* (Mısır: Matba’atü’s-Se’ade, 1332/1914), 4/3; Ebû’l-Hasen ‘Alâuddîn Ali b. Suleymân ed-Dimeşkî el-Hanbelî el-Merdâvî, *el-İnsâf fî ma’rifeti’r-râcihi mine’l-hilâf*, thk. Muhammed Hâmid el-Fıkhî (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 1374/1900), 8/454.

⁵⁸⁹ Müslim, “Kitâbü’t-Talâk”, 16.

H. Peygamber'in ise (s.a.v.) ona, eşine geri dönmesini emrettiği ve bu olayın bir talâk olarak kabul edildiği rivâyetidir.⁵⁹⁰ Sonuncusu ise Rukâne b. Yezid'le (ö. 42/662) alakalıdır. Rivâyete göre Rukâne bir mecliste eşini üç talâkta boşamış ve sonrasında Allah Resûlü'ne (s.a.v.) giderek durumu izah etmiş ve neticesinde H. Peygamber (s.a.v.), eşine dönebileceğini buyurmuştur.⁵⁹¹ Ancak, bu delilleri reddeden ve bu şekilde boşamanın üç talak olarak kabul edilmesi gerektiğini savunan İbn Abdülber, Tâvûs'un bu konudaki görüşünün bir vehim olduğunu savunmaktadır.⁵⁹² Çünkü fukahânın hepsi bir defada gerçekleşen üç talâkın boşama sayılacağına icmâ etmişlerdir. Ne var ki Kadı Ebu'l-Velîd el-Bâcî, yukarda zikredildiği üzere İbn Abbas'ın (r.a.) "üç talâk" bir boşama olarak kabul ettiğine dair gelen rivâyetin doğru olduğunu söylemektedir. Zira bu rivâyeti İbn Abbas'tan (r.a.) Tâvûs'la beraber, Ma'mer (ö. 153/770), İbn Cüreyc (ö. 150/767) ve birçok imam da nakletmiştir. Bâcî'nin aktardığına göre Allah Resûlü (s.a.v.) ile Ebû Bekir (r.a.) (ö. 13/634) dönemi ve H. Ömer'in (r.a) halifeliğinin ilk iki yılında üç defa boşama bir tek boşama olarak kabul edilmektedir.⁵⁹³

3.9.2.2. Mehir

Mehir Arapça kökenli bir terim olup, bedel anlamına gelmektedir. Fıkhi bir terim olarak ise evlilik sözleşmesinde belirtilen ve kadının evlilikten dolayı hak ettiği ücrettir. Kur'an-ı Kerim'de, evlenen erkeğin kadına mehir vermek zorunda olduğu ve bunu zorla geri almasının câiz olmadığı konusunda âyetler bulunmaktadır. Bunlardan biri de Bakara sûresinde geçen "وَإِنْ طَلَّقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُنَّ وَقَدْ فَرَضْتُمْ لَهُنَّ فَرِيضَةً فَنِصْفُ مَا فَرَضْتُمْ" "Kendilerine mehir tayin ederek evlendiğiniz kadınları, temas etmeden boşarsanız, tayin ettiğiniz mehrin yarısı onların hakkıdır."⁵⁹⁴ âyetidir.⁵⁹⁵ Tâvûs'a göre, bir kişi nikâh akdi yaptıktan sonra eşiyile beraber olmadan ayrılırsa, sadece mehrin yarısı kadar ödeme yapması gerekmektedir.⁵⁹⁶ Nitekim Tâvûs, söz konusu âyette geçen "المس" ifadesini daha önce "cimâ" olarak açıklamıştı.⁵⁹⁷ Ona göre bu terim, yalnızca özel bir ortamda bulunmayı ifade etmekle kalmaz, aynı zamanda cinsel

⁵⁹⁰ Dârekutnî, *Sünenü 'd-Dârekutnî*, 5/15 (No: 3905).

⁵⁹¹ Ebû Dâvûd, "Kitâbü't-Talak", (No: 2208).

⁵⁹² Kurtubî, *el-Câmî ' li Ahkâmi 'l-Kur'an*; 3/129.

⁵⁹³ Bâcî, *el-Müntekâ Şerhu 'l-Muvattâ*; 4/4.

⁵⁹⁴ Bakara 2/237.

⁵⁹⁵ Şâfiî, *el-Ümm*, 5/230.

⁵⁹⁶ Ebû Hafs Ömer b. 'Alî b. Ahmed el-Mısrî İbnu'l-Mülakkın, *el-Bedru 'l-Münîr fî Tahrîci 'l-ehâdis ve 'l-âsâri 'l-vâkı 'a fi 'ş-Şerhi 'l-Kebîr*, thk. Mustafâ Ebu'l-Ğayt vd. (Riyad: Dâru'l-Hicre, 1425/2004) 7/588.

⁵⁹⁷ bk. Âyetin âyetle tefsir bölümüne.

birlikteliği de içermelidir.⁵⁹⁸ Bu konuda imamların hepsi âyetin zahrî mânasına mutabık kalmışlardır. Ancak İmam Şâfî dışındaki diğer üç mezhep imamı, halvetin⁵⁹⁹ gerçekleşmesi durumunda kadının mehrin tamamını alacağı yönünde görüş bildirmişlerdir.

Tâvûs âyetin devamında عَقْدَةُ النِّكَاحِ بِدِيهِ nikâh akdini elinde bulunduran kişiden kastın, kadının velisi olduğunu söylemektedir.⁶⁰⁰ Atâ ve Medine ehli de bu görüştedir. Yalnız daha sonra Saîd b. Cübeyr'den bu yetkinin damadın elinde olduğu görüşü Tâvûs'a ulaştınca o, bu görüşünden vaz geçmiş ve nikâh akdini elinde tutanın kadının kocası olduğunu söylemiştir.⁶⁰¹ Zira Allah Resûlü (s.a.v.) “nikâh akdinin velisi kocadır.”⁶⁰² O, hoşgörülü davranabilir veya boşanan kadın özverili davranabilir” buyurmuştur.⁶⁰³ Öte yandan İslâm, boşanma anında kadına verilen mehrin geri alınmasını hoş karşılamaz. Eğer kadın gönül rızası ile erkeğe bir şeyler verirse bunun dinen bir sakıncası olmadığı Nisâ sûresinin 4. âyetinde belirtilmiştir.⁶⁰⁴ Ancak erkek ve kadın birbirlerine karşı sorumluluklarını yerine getiremeyecekleri konusunda endişe duyarlarsa⁶⁰⁵ ve geçimsizlik kadından kaynaklanıyorsa belli bir fidye karşılığında kadın kocasına boşanma teklifinde bulunabilir denmiştir.⁶⁰⁶ Nitekim Tâvûs b. Keysân “hulu” denilen bu şekildeki bir boşanmanın sadece ilgili hususta bahsedilen gerekçe ile caiz olduğunu belirtmekte⁶⁰⁷ ve görüşünü Kur'ân'daki şu âyetle desteklemektedir. فَإِنْ خِفْتُمْ أَلَّا يُعِيمَا حُدُودَ اللَّهِ “Allah'ın sınırlarında kalıp evlilik haklarını tam tatbik edememekten korkarlarsa bu durum müstesna...”⁶⁰⁸

⁵⁹⁸ İbrâhim Tâhâ İbrâhim Abdülkâdir, *Fikihü Tâvûs b. Keysân* (Riyad, 1414/2006), 316.

⁵⁹⁹ Halvet, bir erkekle kadının başkasının giremeyeceği bir ortamda yalnız başına kalmasına denir.

⁶⁰⁰ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 6/334 (11697); Ebû Osmân Sa'îd b. Mansûr el-Horâsânî Sa'îd b. Mansûr, *es-Sünen*, thk. Habîburrahmân el-A'zamî (Hindistan: ed-Dâru's-Selefiyye, 1403/1982), 3/887 (No: 388); Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 5/147; es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 6/330; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, 1/643.

⁶⁰¹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/410 (No: 14453); Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 5/147.

⁶⁰² Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî*, 4/423 (No: 3718); Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebîr fî fikhi mezhebi'l-İmâmî's-Şâfî'i ve hüve Şerhu Muhtasari'l-Muznî*, 9/516.

⁶⁰³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 5/157; Abdullah Hadar Hamad, *el-Kifâye fî t-tefsîr bi'l-me'sûr ve'd-dirâye*, 5/112.

⁶⁰⁴ وَأَتُوا النِّسَاءَ صَدُقَاتِهِنَّ نِحْلَةً فَإِنْ طِبَّنَ لَكُمْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ نَفْسًا فَكُلُوهُ هَنِيئًا مَرِيئًا “Kadınlara mehirlerini gönül rızası ile (cömertçe) verin. Eğer gönül hoşluğu ile o mehrin bir kısmını size bağışlarsa onu da afiyetle yiyin.” (Nisâ 4.)

⁶⁰⁵ Ebû Muhammed Abd el-Hakk el-İşbilî *el-Cem' beyne's-Sahihayn* (Südi Arabistan: Dâru Muhakkık, 1419), 4/556.

⁶⁰⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Azîm*, 1/463; Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmül-Kur'ân*, thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1405), 2/89.

⁶⁰⁷ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 4/494 (No: 12677).

⁶⁰⁸ Bakara 2/229.

3.9.2.3. Nikâh

Allah (c.c.) Kur'ân'da Nisâ sûresinde evlenilmesi haram olan kimseleri saymıştır.⁶⁰⁹ Bunlardan biri de hali hazırda evli olan kadınlardır. Ancak istisnai bir durum olarak savaş sırasında esir düşen kâfirlerin eşleri bu kuralın dışındadır. Çünkü söz konusu kadınlar ganimet olarak kabul edilmekte ve cariye muamelesi görmektedirler. Dolayısıyla bu durumdaki kadınlar, paylarına düştükleri kimselere helaldirler.⁶¹⁰ Yine Kur'ân'ı Kerim'de Mâide sûresinde mümin erkeklerin Ehl-i kitap kadınlarla evlenmesinin helal olduğu bildirilmiştir. Ancak âlimler, Ehl-i kitabın kadınları dışındaki kimselerle evlenmenin caiz olup olmadığı noktasında farklı görüşler öne sürmüşlerdir. Bunlardan Ebû Hanîfe, Şâfiî, İmam Mâlik, Zührî, Saîd b. Cübeyr gibi âlimler Ehl-i kitap olmayan kadınlarla evlenmenin caiz olmadığını ifade etmişlerdir.⁶¹¹ Fakat Tâvûs ve Mücâhid, Ehl-i kitap olmayan kâfir kadınlarla nikâhlanmanın câiz olduğunu belirtmişler ve delil olarak Nisâ sûresinin 24. âyetinde geçen *وَالْمُحْصَنَاتُ مِنَ النِّسَاءِ إِلَّا مَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ* "(Harp esiri olarak) sahip olduğunuz cariyeler müstesna, evli kadınlar da size haram kılındı."⁶¹² ifadesini getirmişlerdir.⁶¹³ Onlara göre bu âyet Evtas⁶¹⁴ savaşında ganimet olarak alınan kadınlar hakkında nâzil olmuştur.⁶¹⁵ Zikri geçen âyette evli kadınlarla evlenmenin haram olduğu belirtilir. Ancak savaşta esir alınanlar, bundan istisna edilmektedir.⁶¹⁶ Tâvûs'tan gelen başka bir rivâyete göre ise *وَالْمُحْصَنَاتُ* ifadesi iffetli kadınları îmâ etmektedir.⁶¹⁷ *وَالْمُحْصَنَاتُ* ibâresindeki kadınlar ise bireyin dört kadına kadar nikah akdi yaparak evlenebileceği hür kadınlardır.⁶¹⁷

⁶⁰⁹ Nisâ 4/23.

⁶¹⁰ Muhammed b. İsmâil Emîr es-San'ânî, *Sübü'lü's-selâm*, thk. Muhammed Suphî-Hasan Hallâk (Suudi Arabistan: Dâru İbnü'l-Cevzi, 1433), 7/238.

⁶¹¹ İbn Kudâme el-Makdisî, *el-Muğnî*, 7/134.

⁶¹² Nisâ 4/24.

⁶¹³ Ebû'l-Ferec Şemsüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed el-Makdisî İbn Kudâme, *eş-Şerhu'l-kebîr*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî 'Abdül-Fettâh Muhammed Hulv (Kahire: Hicr li'd-Dıbbâati, 1415/1995), 20/382.

⁶¹⁴ Huneyn gazvesi olarakda bilinen bu savaş, Hz. Peygamber (s.a.v.) ile Hevâzinliler arasında gerçekleşmiştir. Huneyn muharebesi, hicretin sekizinci yılında, milâdî 630 yılında Mekke'nin fethinden hemen sonra Huneyn Vadisi'nde yaşanmıştır. Bu savaş, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) liderliğindeki İslâm ordusu ile Taif bölgesinde konumlanmış olan Hevâzin ve Sakîf kabileleri arasında cereyan etmiştir. Paganların ani saldırıları ve yeni Müslüman olan Mekkeliler'in de katılımı, savaşın başlarında İslâm ordusunu zor durumda bırakmış; öyle ki Hz. Muhammed'in (s.a.v.) hayatı tehlikeye girmiştir. Ancak sonunda, Müslümanlar zafer kazanmış ve büyük miktarda ganimet elde edilmiştir. Daha fazla bilgi için bk. (Ebû Muhammed 'Abdumelik b. Hişâm el-Himyerî Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafâ es-Sakkâ v.dğr. (Mısır: Mektebetü Mustafâ el-Bâbî'l-Halebî, 1375/1955), 2/437).

⁶¹⁵ İbn Rüşt, *Bidâyetü'l-müctehîd ve nihâyetü'l-muktesid*, 3/67.

⁶¹⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 8/151; İbn Kudâme el-Makdisî, *el-Muğnî*, 7/134.

⁶¹⁷ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*, 6/569.

Yine Kur’ân’da kocası ölen evli kadınların iddet süresi boyunca bir erkeğin evlenme niyetini dolaylı olarak iletilebileceği bildirilmektedir.⁶¹⁸ Ta’rız⁶¹⁹ adı verilen böyle bir îmânın nasıl sunulacağı ve sınırlarının ne olacağı konusunda Kur’ân’da detaylı bilgi verilmemektedir. Tâvûs’un da aralarında bulunduğu birçok âlim ve imam, kocası ölen kadınlara kendilerini öven ifadelerle evlilik isteğini belirtmenin uygun olduğunu savunmuşlardır.⁶²⁰ Örneğin, Allah Resûlü, (s.a.v) Ummü Seleme’nin (r.a.) eşi vefat ettiğinde ona giderek, kendisinin Allah’ın (c.c.) elçisi olduğunu, onun tarafından seçildiğini belirterek kavmi arasındaki itibarını ve değerini vurgulamıştır. Böylece onunla evlenmek istediğini üstü kapalı bir şekilde ifade etmiştir.⁶²¹

Nikâhla ilgili, Tâvûs b. Keysân’ın tefsirine konu olan diğer bir örnek ise, Nûr sûresinde geçen الرَّانِي لَا يَنْكِحُ إِلَّا زَانِيَةً أَوْ مُشْرِكَةً وَالزَّانِيَةُ لَا يَنْكِحُهَا إِلَّا زَانٍ أَوْ مُشْرِكٌ “Zina eden erkek, zina eden veya müşrik olan bir kadından başkası ile evlenmez; zina eden kadınla da ancak zina eden veya müşrik olan erkek evlenir. Bu, müminlere haram kılınmıştır.”⁶²² âyetidir. Bu âyet, kimi âlimlere göre zina suçu işlemiş kişilerin evlilik yetkisini sınırlamakta ve kimlerle evlenebileceklerini açıklamaktadır. Söz konusu hükme göre bazı âlimler zina suçu işlemiş bireylerin, sadece aynı suçu işleyen kimselerle evlenebileceğini savunurken,⁶²³ diğerleri, aynı sûrenin 32. âyetinde yer alan, “İçinizde evli olmayanları evlendirin.” ibaresiyle bahsi geçen âyetin nesh edildiğini belirtmektedirler.⁶²⁴ Diğer taraftan Abdullah b. Ömer (r.a.), Atâ, Mâlik b. Enes, ve Tâvûs b. Keysân’ın da aralarında bulunduğu birçok fukahâ, zina suçu işlemiş bir kimsenin, zina ettiği kadınla evlenebileceği gibi, zina eden kadının da başkasıyla evlenmesinin caiz olduğunu söylemişlerdir.⁶²⁵ Yine, Tâvûs’tan, Abdürrezzâk kanalıyla gelen başka bir rivâyette, bir kadının zina suçu işledikten sonra tövbe etmesi halinde nikâhının yeniden helal olacağı yönündedir.⁶²⁶

⁶¹⁸ وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ فِيمَا عَرَضْتُمْ بِهِ مِنْ خُطْبَةِ النِّسَاءِ “(İddet beklemekte olan) kadınlarla evlenme hususundaki düşüncelerinizi üstü kapalı biçimde anlatmanızda veya onu içinizde gizli tutmanızda size günah yoktur.” (Bakara 2/235).

⁶¹⁹ Ta’rız, “Kişinin ben evlenmek istiyorum ve kadınlara ihtiyacım var. İsterdim ki bana salih bir kadın müyesser olsun” demesidir. (İbn Kesîr, Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm, 1/483).

⁶²⁰ İbn Kesîr, Tefsîru’l-Kur’âni’l-‘Azîm, 1/639.

⁶²¹ Dârekutnî, Sünenü’l-Dârekutnî, 4/320 (No: 3528).

⁶²² Nûr 24/3.

⁶²³ Mücâhid b. Cebr, Ebû’l-Haccâc el-Kureşî, Tefsîru Mücâhid, thk. Muhammed Abdüsselâm Ebû’n-Nîl (Mısır: y.y., 1410/1989), 489.

⁶²⁴ Ebû Abdullâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî, el-Muvattâ (Rivâyetü’ş-Şeybânî), thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf (b.y: y.y., ts.), 344 (No: 1003); Şâfiî, el-Ümm, 5/12; taberî, câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân, 19/101.

⁶²⁵ Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed el-Murâdî en Nehhâs, en-Nâsîh ve’l-Mensûh, thk. Muhammed Abdüsselâm Muhammed (Kuvayt: ts.), 582.

⁶²⁶ Abdürrezzâk es-San’ânî, el-Musannef, 8/330 (No: 13700).

Zira Hz. Peygamber'in (s.a.v.) *أوله سفاح وآخره نكاح، والحرام لا يحرم الحلال* "Evveli akılsızlık, ahiri nikâhtır, haram helali haramlaştırmaz."⁶²⁷ şeklindeki sözleri nikâhın İslâm'daki değerini vurgulaması açısından önemlidir. İslâm inancına göre nikâh, ahlâkî ve dinî bir taahhüt biçimi olarak kabul edilir ve bu kurum, zina suçu işlemiş kişilere dahi toplum içinde, düzelme ve tövbe etme fırsatı sunar.

3.9.2.4. Yemin

Tâvûs b. Keysân yeminlerle ilgili bazı âyetleri kendi fikhî birikimi çerçevesinde değerlenmiştir. Meselâ Bakara sûresi 224. âyetinde yer alan *وَلَا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لِإِيمَانِكُمْ أَنْ تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا وَتُصْلِحُوا بَيْنَ النَّاسِ* "Yeminlerinizden dolayı Allah'ı (O'nun adını), iyilik etmenize, O'ndan sakınmanıza ve insanların arasını düzeltmenize engel kılmayın..."⁶²⁸ âyetiyle ilgili Tâvûs, bir kimse, iyilik yapmak, Allah'tan (c.c.) korkmayı gereken bir davranışta bulunmak veya insanların arasını düzeltmek gibi iyi davranışlardan kendini men etmek amacıyla "Yemin olsun ki ben bunu yapmam." veya "Ben bunu yapmamaya dair daha önce yemin ettim." dememelidir.⁶²⁹ Ayrıca Tâvûs'a göre uygun olmayan bir şey üzerine yemin edildiğinde, iyi niyetle yeminin bozulması onun yerine getirilmesinden evladır. Bu şekilde bozulan yeminin kefâreti ödenerek daha hayırlı bir iş yapılmış olur.⁶³⁰

Bir sonraki âyetin tefsirinde "lağv" olarak adlandırılan ve bozulmuş olsa bile kefareti gerektirmeyen yeminlerden bahsedilmektedir. Tâvûs ve Abdullah b. Abbas (r.a.) bu tür yeminleri, kişinin öfkeli veya düşünmeden gelişi güzel yaptığı yeminler olarak tanımlamaktadır.⁶³¹ Bu şekilde yapılan yeminlere kefareti gerekmediği gibi ihlal edilmeleri halinde herhangi bir günah olmayacağı da belirtilmektedir.⁶³² Söz konusu görüşü Saîd b. Cübeyr de benimsemiştir. İmam Şâfiî de bu bağlamda öfke anında yapılan yeminlerin sözün asıl amacından sapmış olduğunu veya geçersiz hele geldiğini ifade etmektedir.⁶³³ Çünkü Arap

⁶²⁷ Huseyn b. Muhammed el-Mağribî, el-Huseyn b. Muhammed b. Sa'îd el-Lâ'î el-, *el-Bedru't-Temâm Şerhu Bülûğî'l-merâm*, thk. Ali b. Abdullâh ez-Zeben (b.y: Dâru Hicr, 1414/1994), 7/133.

⁶²⁸ Bakara 2/224.

⁶²⁹ Hadar Hamad, *el-Kifâye fi't-tefsir bi'l-me'sûr ve'd-dirâye*, 4/482; Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ bülûğî'n-nihâye fi'ilmî me'âni'l-Kur'ân ve tefsîrihi ve ahkâmîhi ve cümelin min fûnûni'ulûmih*, 1/742.

⁶³⁰ Abdürrezzâk, *Tefsîru Abdürrezzâk*, 1/345; Taberî, *Câmi'u'l-beyân'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, 4/5; Süyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, 1/642.

⁶³¹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 2/410; Kurtubî, *el-Câmi' li-Âhkâmî'l-Kur'ân*, 3/100.

⁶³² Begavî, *Me'âlimü't-tenzil*, 1/296.

⁶³³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *Tefsîru'l-İmâm eş-Şâfiî*, thk. Ahmed b. Mustafa el-Ferrân (Suudi Arabistan: Dâru't-Tedmûriyye, 1427/2006), 1/341.

dilinde “lağv” kelimesi sözün amacından uzaklaşmak, gereksiz ve boş konuşma anlamına gelmektedir.⁶³⁴

İmam Tâvûs, ilgili husustaki görüşünü desteklemek için Kur’ân’da geçen لَا يُؤَاخِذُكُمُ اللَّهُ بِالْغُرُ فِي أَيَّتُهَا آيَةُ الدِّينِ “Allah sizi kasıtsız yeminlerinizden sorumlu tutmaz...”⁶³⁵ âyetini delil göstermiştir. Söz konusu âyet insanların öfke veya dikkatsizlik gibi durumlarda yaptıkları yeminler için kefarete gerekmeceğini belirtir.⁶³⁶ Ayrıca Tâvûs, Allah Resûlü’nün (s.a.v.) “Öfkeli halde yemin yoktur”⁶³⁷ şeklindeki hadisini delil olarak kullanır. Ancak Kurtubî tefsirinde bu görüşü benimsemediğini ifade etmektedir. Çünkü Allah Resûlü (s.a.v.) öfkeli bir şekilde Tebuk seferine katılmak isteyen bazı sahâbîlere binek vermeyeceğine kasem etmiş, ancak daha sonra bu yemininden vazgeçip binek isteyenlere ihtiyaçlarını vermiş ve yeminin kefareti ödemiştir. Dolayısıyla bu örnek öfke anında yapılan bir yeminin bağlayıcılığını ve sonrasında nasıl davranılması gerektiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Yeminlerle ilgili Tâvûs’un üzerinde durduğu diğer bir konu da Câhiliye döneminde Arapların yaygın olarak kullandıkları “îlâ” adı verilen uygulamadır. Tâvûs’a göre “îlâ” ifadesi, bir kişinin eşiyle dört aydan daha fazla bir süre cinsel temasta bulunmamaya yemin etmesidir.⁶³⁸ Ancak dört aydan daha kısa bir süre için yapılan yeminler “îlâ” olarak kabul edilmez.⁶³⁹ Bu görüşü Saîd b. Cübeyr, Atâ, (ö. 114/732) Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) gibi âlimlerle⁶⁴⁰ Ebû Hanîfe ve onun öğrencileri de benimsemiştir. Söz konusu görüş sahipleri, iddialarını desteklemek için “لِلَّذِينَ يُؤْلُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ تَرَبُّصُ أَرْبَعَةِ أَشْهُرٍ” “Kadınlarına yaklaşmamaya yemin edenler dört ay beklerler...”⁶⁴¹ âyetini delil olarak göstermektedirler.⁶⁴² Tâvûs’a göre bir kişi 50 kere yemin

⁶³⁴ İbn Manzûr, "Le-ğâ", 15/250.

⁶³⁵ Bakara 2/225.

⁶³⁶ Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 4/438.

⁶³⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur’ân*, 4/439; Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr et-Taberânî*, 11/27 (No: 10933); Ebû’l-Ferec Cemâlüddîn ‘Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî İbnü’l- Cevzî, *et-Tahkîk fî mesâilî’l-hilâf*, thk. Mesâd ‘Abdulhamid Muhammed es-Sa’denî (Beyrut: y.y., 1415/1994) 2/381 (No: 2022); Abdülhakk b. Abdurrahmân b. Abdillâh b. El-Huseyn b. Sa’îd ‘Abdülhakk el-İşbîlî, *el-Ahkâmü’l-vüstâ*, thk. Hamdî es-Selefi-Suphî es-Sâmarrâ’î (Riyâd: y.y., 1461/1995), 4/31.

⁶³⁸ Şâfiî, *el-Ümm*, 5/288; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *el-Mühezzeb fî İhtisari’s-Süneni’l-kübrâ*, thk. Dâru’l-Maşkâ li’i-Bahsi’l-İlmiyye (Dâru’l-Vatan, 1422/2001), 6/2974 (No: 11933).

⁶³⁹ Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelüsî İbn Hazm, *el-Muhallâ bi’l-âsâr*, thk. ‘Abdülğaffâr Süleymân el-Bendârî (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1424/2002), 9/182; *Mevsû‘atü’t-tefsîri’l-me’sûr*, 4/126.

⁶⁴⁰ Abdürrezâk es-San’ânî, *el-Musannef*, 6/459 (No: 12477).

⁶⁴¹ Bakara 2/226.

⁶⁴² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Huzâm el-Fadlî el-Badanî, *Fethu’l-allâm fî dirâseti ehâdisi Bulûgi merâm* (Yemen: Dâru’l-Âsime, 1440/2019), 8/593.

etse ve sonra yemininden vazgeçse bir kere kefarete ödemesi yeterlidir.⁶⁴³ Yine bir adam “Karım şunu şunu yapmazsa onu boşayacağım.” dese ve kadın da o işi yapmazsa talak ve kefarete gerekmez.⁶⁴⁴

3.9.2.5. Miras

Miras, lügatta “البقاء” “kalıcılık” anlamına gelir ve bir şeyin bir kişiden başka birine geçmesi olarak tanımlanır.⁶⁴⁵ Fıkıh terimi olarak “Miras” İslâm hukuku içinde ölen bir kimsenin (mûris) mal varlığının mirasçılar arasındaki haklarını düzenleyen kurallar bütünüdür.⁶⁴⁶ Kur’ân-ı Kerîm’de mirasla ilgili hükümler, daha önce değinildiği üzere Bakara 180. ve Nisâ 8,11,12,176. âyetlerinde ele alınmaktadır. Allah Teâlâ, malın akrabalar arasında paylaşılmasını hem akrabalık derecesine hem de ihtiyaca göre düzenlemiştir.⁶⁴⁷ Miras paylaşımının, Kur’ân’da ayrıntılı bir şekilde işlenmesi ve bu paylaşımın keyfi bir tercih değil, zorunlu bir tahsis olması,⁶⁴⁸ âlimlerin dikkatlerini çekmiş ve bu konuya ilgi göstermişlerdir. Müfessir kimliğiyle öne çıktığı kadar, fakih unvanıyla da tanınan Tâvûs b. Keysân, miras konusuna müstağni kalmamış ve gerektiğinde aklî çıkarımlarda bulunarak tefsir mirasına katkıda bulunmuştur. Meselâ Bakara sûresinin 180. âyetinde miras bırakanın varislerine intikal edecek payların nasıl dağıtılacağı konusu, miras bırakanın takdirine bırakılmıştı. Bu nedenle bir kişi akrabaları ihtiyaç halindeyken başkalarına vasiyette bulunabiliyordu. Ancak İmam Tâvûs bu şekilde davranan tereke sahibinin vasiyetinin geçersiz olduğunu ve vasiyet ettiği malların ihtiyaç sahibi akrabalarına geri verilmesi gerektiğini savunmuştur.⁶⁴⁹ Müfessire göre, bir kişi mirasının üçte birini vasiyet ettiğinde, bu gerçekleşir ve üçte birlik kısım vasiyete uygun olarak dağıtılır. Geriye kalan üçte ikilik kısım ise mirasçılar arasında bölüşürülmelidir.⁶⁵⁰ Nitekim Buhârî ve Müslim’in *Sahih*’inde geçen rivâyete göre bir kimse, Allah Resûlü’ne (s.a.v.), malının ne kadarını vasiyet edebileceğini sormuştur. O, ilk olarak malının üçte ikisini vasiyet etmeyi

⁶⁴³ Abdürrezzâk es-San‘ânî, *el-Musannef*, 6/450 (No: 12414).

⁶⁴⁴ Abdürrezzâk es-San‘ânî, *el-Musannef*, 8/519 (No: 16128).

⁶⁴⁵ Mecmu‘a mine’l-Müellifin, *el Fıkhü’l-menheci ‘alâ mezhebi’l-İmam eş-Şâfiî*, thk. Mustafa el- Hin, Mustafa Dîb el-Bugâ, ‘Ali eş-Şerbecî (Dimeşk: Dâru’l-Kalem, 1313/1992), 5/75.

⁶⁴⁶ Hamza Aktan, “Mirâs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara): TDV Yayınları, 2020), 30/143.

⁶⁴⁷ Nebil es-Semâlûtî, *Binâü’l-mucteme’l-İslâmî* (Dâru’l-Şurûk, 1418/1998), 229.

⁶⁴⁸ Ahmed İbn ‘Umar b. Masa’id el-Hâzîmî, *Şerhu Rahabiyyetü* (b.y: y.y., t.s.), 3/16.

⁶⁴⁹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân ‘an te’vîli ayi’l-Kur’ân*, 3/388; es-Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, 2/67; Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 5/234; Nizâmuddîn el-Hasan b. Muhammed b. Huseyn el-Kummî en-Nîsâbü’rî, *Ğarâibü’l-Kur’ân ve reğâibü’l-Furkân*, thk. Zekerîyyâ ‘Umeyrât (Beirut: y.y., 1416)1/489; Şevkânî, *Fethu’l-kadîr*, 1/206.

⁶⁵⁰ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-Hidâye ilâ bulûgi’n-nihâye fî ‘ilmi me‘âni’l-Kur’ân ve tefsîrihi ve ahkâmihî ve cümelin min fûnûni ‘ulûmihî*, 1/575.

düşünür. Fakat Hz. Peygamber (s.a.v.) bunu onaylamaz. Sonra malının yarısını vermek ister. Allah Resûlü (s.a.v.) bu teklifi de (s.a.v.) geri çevirir. Son olarak malının üçte birini vermeyi düşündüğünde Resûlüllah (s.a.v.), bu teklifi kabul eder, ancak “Üçte bir de fazladır.”⁶⁵¹ buyurarak vasiyet edilecek maksimum sınırları belirler.

Tâvûs, aynı âyetin devamında gelen *إِنْ تَرَكَ خَيْرًا* terkibi hakkında da yorumda bulunarak vasiyet edilecek şartları belirleme noktasında fikir beyan etmiştir. Ona göre murisin vasiyette bulunabilmesi için geriye seksen dirhem bırakması gerekmektedir.⁶⁵² Tâvûs’un bu görüşü, vasiyetin keyfi bir şekilde yapılamayacağını ve belirli bir malî düzeye ulaşılmasının gerekli olduğu anlamına gelmektedir. İman Mâlik, Şâfiî, Ebû Hanîfe gibi âlimler ise akrabaları muhtaçken, akraba olmayanlara vasiyette bulunmayı hoş karşılamamakla beraber, vasiyet edilenin statüsü ne olursa olsun yapılan vasiyetin caiz olduğunu belirtmişlerdir.⁶⁵³

3.9.2.6. Siyah bir kadınla beyaz bir erkeğin evlenmesi hakkındaki görüşü

Nisâ sûresi’nin 119. âyetinde şeytanın insanları doğru yolundan saptırmak ve aldatmak amacıyla kullanacağı tuzaklar ve hileler anlatılmaktadır. Şeytan, kibirlenerek Allah’ın (c.c.) emrine isyan etmiş ve bu nedenle Allah Teâlâ tarafından lânetlenerek cennetten kovulmuştur. O, kıyamet gününe kadar insanları Allah’ın (c.c.) yolundan saptırmak amacıyla çalışacağını ve insanları aldatma konusunda kararlı olduğunu belirtmiştir.⁶⁵⁴ Ayrıca aynı âyette şeytanın, *وَلَا مَرْنَهُمْ فَلْيَغَيِّرَنَّ خَلْقَ اللَّهِ* “Şüphesiz onlara emredeceğim de Allah’ın yarattığını değiştirecekler.” şeklindeki müphem ifadesi, birçok âlimin söz konusu âyet üzerinde farklı yorumlar yapmasına neden olmuştur.

Tâvûs b. Keysân, siyah bir kadının beyaz bir erkekle veya beyaz bir erkeğin siyah bir kadınla evlenmesini olumsuz karşılamakta ve böyle bir fiilin gerçekleşmesinin şeytanın “Onlara Allah’ın yarattığını değiştirmelerini emredeceğim” şeklindeki ifadesinin kapsamına gireceğini iddia etmektedir.⁶⁵⁵ Ancak âyette şeytanın, evlilik konusunda özel bir vadinin bulunmadığı halde Tâvûs’un şeytanın insanlara “Allah’ın yarattığını değiştirmelerini emredeceğim” şeklindeki ifadesiyle, “siyah bir kadınla beyaz bir erkeğin evlenmesi” arasında alaka kurması

⁶⁵¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fi el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî* (Mısır: el-Matba'atü'l- Kübrâ el-Emîriyye, 1311), "Kitabü'l-Merzâ", (No: 5668); Muslim, *Sahîhu Muslim*, "Kitâbü'l-Vasıyye", (No: 1628).

⁶⁵² İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l- 'Azîm*, 1/494; Vâhidî, *el-Vasît fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*, 1/270.

⁶⁵³ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, 2/264.

⁶⁵⁴ Nisâ 4/119.

⁶⁵⁵ Kurtubî, *el- Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 5/395; eş-Şinkîî, *Edvâ'ü'l-beyân fî izâhi'l-Kur'ân bi'l- Kur'ân*, 1/311.

ilginç bir yorumdur. Kaldı ki daha önce belirtildiği üzere Tâvûs'un ailesinin menşei konusunda farklı görüşler ileri sürülmekle birlikte babasının Fars asıllı, annesinin ise Yemenli olduğu beirtilmişti.⁶⁵⁶ Dolayısıyla kendisi de melez olan Tâvû'un, âyeti bu şekilde yorumlaması gariptir. Nitekim onun bu görüşü tefsir ya da fıkıh alanında bir karşılık görmemiştir. Mesela Muhyiddîn İbnü'l Arabî'nin (ö. 638/1240) "Tâvûs'un bu ifadesi her ne kadar âyette kastedilen mânaya gelme ihtimali olsa da Allah Resûlü (s.a.v.) beyaz tenli olan Zeyd b. Hârise (r.a.) ile Habeşli siyah bir kadın olan Ümmü Eymen'i (r.a.) ((ö. 24/645 [?]) evlendirmiştir" şeklinde bir açıklamada bulunması, Tâvûs'un bu görüşünün pek de makul olmadığını göstermektedir. Yine Hz. Peygamber (s.a.v.) siyahî olan Üsâme b. Zeyd (r.a.) ile Kureyşli ve aynı zamanda beyaz tenli olan Fâtıma b. Kays'ı (r.a.) (ö. 54/674 [?]) evlendirdiği gibi siyahî bir Habeşli olan Bilâl (r.a.) (ö. 20/641) ile Abdurrahman b. Afv'ın (r.a.) (ö. 32/652) kız kardeşini de nikâhlamıştır.⁶⁵⁷ Abdullah b. Abbas (r.a.), söz konusu âyette geçen "Allah'ın (c.c.) yarattıklarını değiştireceğim." ifadesini şeytanın, insana Allah Teâlâ'nın dinini değiştirmesini emrettiği şeklinde yorumlamıştır.

3.9.2.7. Kâtip ve şahitlik yapanların durumuyla ilgili görüşü

Alışverişte borç ilişkisi, toplum hayatının vazgeçilmez gereksinimlerinden biridir. Bu ilişki, tüketicilerin ürün ve hizmetleri almak için ticaret yaptıkları işlemde borçlandığı bir durumu ifade ettiği gibi direkt ödünç para almak şeklinde de gerçekleşebilir. Alışveriş sırasında, tüketici mal veya hizmeti satıcıdan alır ve bu bir borç ilişkisi oluşturur. Tüketici ise, satın aldığı mal veya hizmetin karşılığını ödemeyi taahhüt eder. Bu, ticaretin temel unsurlarından biridir ve ekonomik döngünün devamlılığını sağlar. Bu minvalde Kur'ân'da borçlar hukukuyla ilgili en kapsamlı âyetinin -aynı zamanda Kur'ân'ın da en uzun âyeti olan- Bakara sûresinin 282. âyetinin olduğu bilinmektedir. Allah Teâlâ bu âyette söz konusu hukukun sağlıklı bir şekilde yürütülmesi için unutmayı ya da inkâr etmeyi önlemek amacıyla gerekli tedbirlerin alınmasını tavsiye etmektedir. Mesela âyette geçen *وَلَا يُضَارَّ كَاتِبٌ وَلَا شَهِيدٌ* "Yazana da tanığa da zarar verilmesin."⁶⁵⁸ ibaresi bu konuya değinmekte ve tarafların haklarının gözetildiği bir sözleşme olması istenmektedir. Âlimler, buradaki ibarenin nasıl anlaşılması gerektiği konusunda farklı

⁶⁵⁶ Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâ'il b. İbrâhîm el-Buhârî el-Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, thk. Heyet (Haydarabad: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-'Osmâniyye, ts.), 4/365.

⁶⁵⁷ Muhammed b. Mustafa b 'Abdüllatif el- Muniyâvî Muhammed b. Mustafa b 'Abdüllatif el- Muniyâvî Ebü'l Münzir, *el-Cümü'a el-behiyye li'l-'akide es-Selaffiye* (Mısır: Mektebetü İbn Abbas, 1426/2005), 1/259.

⁶⁵⁸ Bakar 2/282.

yorumlarda bulunmuşlardır. Bunlardan Tâvûs b. Keysân, Hasan Basrî, Katâde ve İbn Zeyd'e göre âyetin mânası şu şekildedir: "Kâtip ve şahit, belge yazdırana veya şahitlik yaptırana haksızlık yapmamalıdır." Yani kâtip, belgeyi tam ve eksiksiz yazmalıdır. Aynı şekilde, tutulan şahit de dürüstçe ve adil bir şekilde davranmalı ve tarafların haklarını korumalıdır.⁶⁵⁹ Bu, toplum içinde güveni ve adaleti korumanın bir yolu olarak önemli sayılabilir. Söz konusu ulemânın âyeti bu şekilde yorumlamaları, nasda geçen "وَلَا يُضَارَّ" ifadesini "وَلَا يُضَارَّرُ" şeklinde okumalarından kaynaklanmaktadır.⁶⁶⁰

Diğer taraftan Tâvûs'tan gelen ikinci bir rivâyete göre âyetin mânası şu şekilde olmalıdır: "Yaptıkları akdi yazdırmak isteyen ve bu muameleye şahit tutmak isteyen kimseler metni yazacak kâtibe ve şahitlik yapacak kimseye zarar vermesinler." Tâvûs'a göre âyette geçen "وَلَا يُضَارَّ" kelimesinin aslı "وَلَا يُضَارَّرُ" şeklinde olmalıdır. Yani kâtip ve şahitlik yapana zarar verilmesi demek, söz konusu âyette geçen görevleri başkaları yapabilecek durumda iken sırf kendi menfaatleri doğrultusunda onları konuşturmak için böyle manevi bir baskı altında kâtipliğe ve şahitliğe zorlanmaları şeklindedir.⁶⁶¹

3.9.2.8. Zimmîlerle selamlaşma hakkındaki görüşü

Zimmet ehlinin⁶⁶² Hz. Peygamber'i (s.a.v.) selamlarsını konu edinen Mücadele sûresinin 8. âyetinde Allah (c.c.) Yahudilerin, Allah Resûlü'ne (s.a.v.) sinsi bir şekilde selam verdiklerini ve bunun kötü niyet taşıdığını bildirmektedir. Zira rivâyete göre Yahudiler, Resûlullah'a (s.a.v.) gelerek "ölüm sana" anlamında "السَّامُ عَلَيْكَ" demişlerdir. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) söylediğiniz şey sizin üzerinizde olsun mânasında "السَّامُ عَلَيْكُمْ" şeklinde mukabele etmiş⁶⁶³ ve şöyle buyurmuştur. "Ehl-i kitaptan bir kimse size selam verirse, siz de ona; sana da diye cevap verin."⁶⁶⁴

Bu âyette, âlimlerin üzerinde durduğu konu, zimmet ehlinin selamının alınıp alınmayacağı meselesidir. Bunlardan Tâvûs b. Keysân'ın tercih ettiği görüş söz konusu topluluğun verdiği selamı alırken "Alâke es-selâm" "Selam senden yükseğe çıkmıştır." şeklinde olması gerektiği yönündedir. Diğer taraftan, Abdullah b. Abbas (r.a.) ve bazı âlimler, zimmet ehlinin selâmını

⁶⁵⁹ Cessâs, *Âhkâmü'l-Kur'ân*, 1/633; es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 7/522.

⁶⁶⁰ er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 7/99; Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 1/396.

⁶⁶¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 5/114; Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Basît*, 4/508.

⁶⁶² Dâru'l-İslâm'da yaşayan gayri müslimler için kullanılan bir terimdir.

⁶⁶³ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 17/292.

⁶⁶⁴ Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân'i 'an Rasûlillahi", 58 (No: 3301).

almanın vacip olduğunu savunmuşlardır. Yani onların selamını almak İslâm dinine göre bir yükümlülüktür. Mâlik, Eşheb (ö. 204/820) ve İbn Vehb gibi âlimler ise Ehl-i kitabın selamını almayı vacip görmemişlerdir. Eğer onlara bir karşılık verilecekse “aleyke” şeklinde olması gerekmektedir.⁶⁶⁵

3.9.2.9. Çocuklar arasında adaleti gözetme ile ilgili görüşü

Ebeveynlerin çocukları arasında adaleti gözetmesi, sağlıklı bir aile ortamının oluşmasında temel bir faktördür. Bu prensip, çocukların duygusal ve psikolojik gelişimlerini desteklemenin yanı sıra aile içi ilişkilerin güçlenmesine de katkı sağlar. Aile içinde her çocuğun aynı fırsatlara ve haklara sahip olması, çocuklar arasında kıskançlık ve rekabetin azalmasına ve kardeşler arasındaki ilişkilerin güçlenmesine yardımcı olur. Bu durum, çocukların kendilerini değerli ve sevgiye layık hissetmelerini sağlar. Aynı zamanda bu tutum çocukların yetişkinlik dönemlerinde sağlıklı ilişkiler kurmalarına ve toplumda başarılı bireyler olmalarına olanak tanır. Ebeveynlerin çocuklar arasında adaleti sağlaması, İslâm dinin de tavsiye ettiği bir davranış şeklidir. Bu bağlamda aile içindeki adaletin dinî ve tarihsel önemi, Tâvûs’un görüşlerinde de kendini göstermektedir.

Tâvûs’a göre bir kimse çocukları arasında ayırım yapmamalı ve bir çocuğunu diğerinden üstün tutmamalıdır. Eğer bu yapılırsa söz konusu hükmün geçerli olmayacağını ve kararın fesh edileceğini savunur.⁶⁶⁶ Tâvûs bu iddiasını desteklemek için Kur’ân’da geçen أَفَحُكُّمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ “Yoksa onlar (İslâm öncesi) cahiliye idaresini mi arıyorlar?”⁶⁶⁷ âyetini delil getirir. Ayrıca Tâvûs b. Keysân, Hz. Peygamber’in (s.a.v.) bu konudaki tutumunu anlatan bir hadisi de aktarır. Beşîr b. Sa’d’ın (ö. 12/633) Hz. Peygamber’i (s.a.v.) böyle bir konuda şahit tutmak istediğinde, Hz. Peygamber (s.a.v.) Beşîr’e (r.a.), başka çocuğu olup olmadığını sorar. Beşîr ise “Evet.” cevabını verir. Bunun üzerine Allah Resûlü (s.a.v.), فَحَلَّتْهُمْ مَا نَحَلَّتْهُ “Peki onların hepsine bunun gibi bir bağışta bulundun mu?” Beşîr (r.a.) “Hayır.” deyince, Resûlüllah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: فَإِنَّ لَا أَشْهَدُ إِلَّا عَلَى الْحَقِّ، لَا أَشْهَدُ بِهَذَا “O halde sen beni şahit tutma. Çünkü ben haksızlığa şahitlik etmem.”⁶⁶⁸

⁶⁶⁵ Kurtubî, *el- Câmi ‘ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 17/293.

⁶⁶⁶ Kurtubî, *el-Câmi ‘ li ahkâmi’l-Kur’ân*, 6/214.

⁶⁶⁷ Mâide 5/33.

⁶⁶⁸ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, 8/425 (No: 17704).

3.9.3. Ukûbât ile ilgili hükümler

3.9.3.1. Had

İslâm hukukunda “had” terimi, miktarı ve niteliği İslâm şeriatı tarafından belirlenmiş cezaî yaptırımları ifade eder⁶⁶⁹ ve Allah (c.c.) hakkı olarak kabul edilir.⁶⁷⁰ Bu tür ceza gerektiren suçlara “had suçları ” denir ve bazen de “had” veya “hudud” terimiyle anılır.⁶⁷¹ Kur’ân’da söz konusu yaptırımların bazıları açıkça belirtilmiştir. Örneğin, zina suçuna yüz sopa vurulması,⁶⁷² hırsızın elinin kesilmesi,⁶⁷³ yol kesme, silahlı gasb ve eşkıyalık gibi suçları işleyenlerin öldürülmesi, asılması, el ve ayakların çapraz kesilmesi veya sürgün edilmesi⁶⁷⁴ gibi suçlardır.

Hangi tür cezaların, “had” kapsamına dâhil olduğu konusu, cezaların affa veya sulha tabi tutulup tutulmayacağı ve kanun koyucunun takdirine bağlı olarak değiştirilip değiştirilmeyeceği konusuyla doğrudan ilişkilidir. Bu tartışmaların Kur’ân’da belirtilen cezaî müeyyidelerden ziyade, Resûlullah’ın (s.a.v.) sözleri ve uygulamaları etrafında yoğunlaştığı görülür. Bunun sebebi Resûl-i Ekrem’in (s.a.v.) Kur’ân’da açıkça belirtilmeyen suçlara nasıl bir ceza uyguladığına dair farklı rivâyetlerin bulunmasıdır.⁶⁷⁵ Mesela zina suçunun cezası İslâm hukukunda hem âyetle hem de Hz. Peygamber’in (s.a.v.) uygulamalarıyla belirlenmiştir. Kur’ân’da zina yapan erkek ve kadına yüz sopa vurulması emredilmiştir.⁶⁷⁶ Bu hüküm, Allah’ın (c.c.) yüce kelimasında belirttiği şekilde evli olmayan için yüz sopa olarak uygulanmış, evli olanlar için ise Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından recm cezası uygulanarak sünnetle⁶⁷⁷ hükme bağlanmıştır. Köle ve cariyelerin cezası ise Kur’ân’da yer alan *فَإِذَا أُحْصِنَ فَإِنَّ أَتَيْنَ بِفَاحِشَةٍ فَعَلَيْهِنَّ نِصْفُ* “Evlendikten sonra bir fuhuş yaparlarsa onlara, hür kadınların cezasının yarısı (uygulanır)”⁶⁷⁸ âyetiyle belirlenmiştir.

⁶⁶⁹ Abdülkadir ‘Avde, *et Teşrii’l-cinâi’l-İslâmî mukârenen bi’l-kânûni’l vad’i* (Beyrut: Dâru’l-Kâtibi’l- ‘Arabiyyi, ts.), 2/343; ‘Abdurrahmân el-Cezirî, *el-Fıkh ‘ale’l-mezâhibi’l-erba’a* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l- ‘İlmiyye, 1424), 5/12.

⁶⁷⁰ Ebü’l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyîd eş-Şerîf Cürcânî, *Kitâbü’t-Ta’rîfât*, thk. Heyet (Beyrut: y.y., 1403/1983); Vizâretü’l-Evkâf, *el-Mevsû’atü’l-fıkhiyye*, 17/129.

⁶⁷¹ Ebü’l-Hasen ‘Alâ’üddîn Ali b. Süleymân ed-Dimeşkî el-Hanbelî el-Merdâvî, *el-İnsâf fî ma’rifeti’r- râcihi mine’l-hilâf*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî-Abdülfeţâh Muhammed el-Hulv (b.y: y.y., 1415/1995).

⁶⁷² Nûr 24/2.

⁶⁷³ Mâide 5/38.

⁶⁷⁴ Mâide 5/33-34.

⁶⁷⁵ Ali Bardakoğlu, “Had”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 1996), 550.

⁶⁷⁶ Nûr 24/2.

⁶⁷⁷ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 7/315 (No: 13329); Buhârî, “el-İ’tirâfü biz-Zinâ”, 10 (No: 6441); Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 1/414 (No: 330).

⁶⁷⁸ Nisâ 4/25.

Bu âyet kapsamında Tâvûs b. Keysân'ın tefsirine konu olan mevzu, köle ve cariyelere verilecek cezanın mahiyetiyle alakalıdır. Müfessir, evli olan köle ve cariyelere ceza olarak ellişer sopa vurulması gerektiğini belirtirken, evli olmayanlar için kınama, ceza, disiplin ve toplumsal baskı gibi daha hafif uygulamaların yapılabileceğini ifade etmektedir.⁶⁷⁹ Bu görüş, Abdullah b. Abbas (r.a.) ve diğer âlimler tarafından da kabul görmüştür. Ancak Tâvûs'tan gelen başka bir rivâyete göre evli olmayan köle ve cariyelere hiçbir cezanın uygulanmaması gerektiği yönündedir.⁶⁸⁰ Cumhur ise Tâvûs'un görüşüne katılmaz. Onlara göre cariyeler, bağlı oldukları inanç veya evlilik durumlarına bakılmaksızın zina işlediklerinde elli sopa cezaya çarptırılır.⁶⁸¹ Çünkü bu mezhebe göre ilgili âyetteki hüküm cariyeler için herhangi bir ayırım yapmaz ve onları müslüman veya kâfir, evli ya da bekâr olmalarına bakmaksızın aynı şekilde cezalandırılır.

Had cezalarıyla ilgili İmam Tâvûs'un görüş belirttiği diğer bir âyet ise toplumun düzenini bozan ve insanların güvenliğini tehlikeye atan kimselerin durumlarıyla ilgilidir. Hirâbe olarak bilinen âyet şu şekildedir. *إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ* "Allah ve Resûlü'ne karşı savaşanların ve yeryüzünde (hak) düzeni bozmaya çalışanların cezası ancak ya (acımadan) öldürülmeleri, ya asılmaları yahut el ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi yahut da bulundukları yerden sürülmeleridir..."⁶⁸² İlgili âyetle belirtilen Allah (c.c.) ve Resûlü'ne (s.a.v.) karşı savaş açmak ibaresi, haksız yere adam öldürmek, eşkıyalık yapmak, yol kesmek, fesat çıkarmak ve gasp gibi eylemleri içermektedir. Söz konusu fiiller İslâm ceza hukukunda önemli suçlar olarak kabul edilir ve toplumun huzur ve güvenliği açısından ciddi tehdit oluşturur. Dolayısıyla bu tür suçları işleyenler ağır cezalara tabi tutulurlar.⁶⁸³ İmam Tâvûs, yeryüzünde hak düzeni bozmaya çalışanların işledikleri suçun ciddiyetini vurgulamak için, suçlu kişinin silahını kaldırıp indirmesinin, onun toplum düzenini bozmak istediği anlamına geldiğini ve böyle insanların öldürülmesinin uygun olduğunu savunur.⁶⁸⁴

⁶⁷⁹ Abdülazîz b. Merzûk et-Tarîfî, *et-Tefsîru ve'l-beyân li ahkâmi'l-Kur'ân* (Riyad: Mektebetü Dâri'l- Minhâc, 1438), 2/805.

⁶⁸⁰ Takıyyüddîn Ebû'l-Feth Muhammed b. Ali b. Vehb b. Mutî' İbn Dakîk el-İd, *İhkâmü'l-ahkâm Şerhu 'umdeti'l-ahkâm* (b.y: Matba'atü's-Sünneti'l-Muhammediyye, ts.), 2/239; Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. el-Hattâb el-Bustî el-Hattâbî, *Me'âlimü's-Sünen* (Halep: el-Matba'atü'l-İlmiyye, 1351/1932), 3/335; Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. el-Hattâb el-Bustî el-Hattâbî, *A'lâmü'l-hadîs*, thk. Muhammed b. Sa'd b. 'Abdurrahmân Âli Su'ûd (b.y: y.y., 1409/1988), 2/1055.

⁶⁸¹ Şevkânî, *Fethu'l-kadîr*, 1/150.

⁶⁸² Mâide 5/33.

⁶⁸³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 2/169-170.

⁶⁸⁴ İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-âsâr*, 12.

3.9.3.2. Kısas

Kısas, hukukta bir kişinin kasten işlediği adam öldürme veya yaralama fiiline karşılık, suçu işleyen fâilin aynı türdeki bir ceza ile cezalandırılmasıdır. İslâm hukukunda kısas cezası, adaletin sağlanması ve toplumsal düzenin korunmasına katkıda bulunan önemli bir ceza sistemidir. Bu sistem, kasıtlı adam öldürme ve müessir fiiller olmak üzere iki ayrı kısımda ele alınır ve her iki şekli de Kur'ân-ı Kerîm'de ilkesel olarak belirtilir.⁶⁸⁵ Nitekim Allah (c.c.), Mâide sûresinin 45. âyetinde cana can, göze göz, burna burun, kulağa kulak dişe diş gibi, bir kimsenin işlediği suçun aynısıyla cezalandırılması gerektiğini belirttikten sonra yaralanmalarda da kısasın geçerli olduğunu ifade eder. Bununla birlikte âyet sadece belirli organlara yönelik saldırıları değil, aynı zamanda vücudun herhangi bir bölgesinde meydana gelen zararları da içerir.⁶⁸⁶

Bu âyette Tâvûs b. Keysân'ın üzerinde durduğu konu *وَالْجُرُوحُ قِصَاصٌ* "Yaralamalar da kısastır." ifadesidir. Tâvûs'a göre bir kişi saldırıya uğradığında suçluya kısas cezası uygulanır. Ancak kısas sonucunda suçlu kişi hayatını kaybederse, bu durumda saldırıya uğrayan kişi, kısas yaptığı kişinin ailesine diyet ödemesi gerekir. Ebû Hanîfe'ye göre ise diyet, kısas yaptırmanın malından ödenmelidir. Öte yandan sahâbe ve tâbiûn başta olmak üzere cumhûr ve diğer mezhep imamları, herhangi bir diyetin gerekmediğini ifade etmişlerdir.⁶⁸⁷

3.9.3.3. Diyet

Diyet, İslâm hukukunda "bir kişinin haksız bir şekilde öldürülmesi, sakat bırakılması veya yaralanması durumunda, zulme uğrayanın veya onun ailesinin talep ettiği mal veya para miktarını" ifade eder. Kur'ân -ı Kerîm, öldürme suçunda kısasın farz olduğunu açıkladıktan sonra "Ancak her kimin cezası, kardeşi (öldürülenin velisi) tarafından bir miktar bağışlanırsa artık (taraflar) hakkaniyete uymalı ve (öldüren) ona (gerekten diyeti) güzellikle ödemelidir. Bu söylenenler, Rabbinizden bir hafifletme ve rahmettir."⁶⁸⁸ şeklinde buyurur. Yani mağdurun suçluyu affetmesi durumunda, kısas uygulamasından vazgeçilip adil ve uygun bir tazminatın ödenmesi gerekmektedir. Bu müslümanların genel kabul gördüğü bir ölçü olan "ma'ruf" çerçevesinde ve gerektiği şekilde tazminat ödemesine işaret eder. Söz konusu uygulama

⁶⁸⁵ Şamil Dağcı, "Kısas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 2022), 25/488-489.

⁶⁸⁶ "Tevrat'ta onlara şöyle yazdık: Cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş (karşılık ve cezadır). Yaralar da kısastır (Her yaralama misli ile cezalandırılır). Kim bunu (kısası) bağışlarsa kendisi için o keffâret olur. Kim Allah'ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar zalimlerdir." (Mâide 5/45).

⁶⁸⁷ İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 3/124.

⁶⁸⁸ Bakara 2/178.

Allah'ın (c.c.) kullarına bir hafifletmesidir ve merhamet göstergesidir. Nitekim Nisâ sûresinin 92. âyetinde, yanlışlıkla işlenen öldürme suçuyla ilgili şöyle buyrulmaktadır: وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ أَنْ يَقْتُلَ مُؤْمِنًا إِلَّا خَطَأً وَمَنْ قَتَلَ مُؤْمِنًا خَطَأً فَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ وَدِيَّةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَى أَهْلِهِ إِلَّا أَنْ يَصَدَّقُوا “Yanlışlıkla olması dışında bir müminin bir mümini öldürmeye hakkı olamaz. Yanlışlıkla bir mümini öldüren kimsenin, mümin bir köle azat etmesi ve ölenin ailesine teslim edilecek bir diyet vermesi gereklidir. Meğerki ölünün ailesi o diyeti bağışlamış ola...”⁶⁸⁹ Âyette sehven bir müslümanın öldürülmesi durumunda, bir köle azat edilmesi ve öldürülenin ailesine diyet ödenmesi gerektiği ifade edilmekte⁶⁹⁰ ancak öldürmenin niteliği, miktarı ve ödeme şekliyle ilgili ayrıntılı bilgilere yer verilmemektedir. Bu âyette Tâvûs'un üzerinde durduğu konu, bir kişinin, kazara öldürülmesi durumunda diyetin nelerden ve ne kadar olacağıdır. Tâvûs'un da aralarında bulunduğu Hasan Basrî ve Zührî gibi âlimler, diyetin kırk tanesi, 5 yaşını doldurmuş dişi deve ile 9 yaşına yeni başlamış deve arasından; 30 tanesi ise dört yaşına basmış dişi deve ile 30 tanesi de üç yaşına basmış dişi deve arasından olması gerektiğidir.⁶⁹¹

Ayrıca Tâvûs, sopanın, kamçının veya taşın bir kimseye isabet edip ölmesi halinde ise ölenin diyeti ödenir fakat öldürenin kim olduğu bilinmediğinden kısas uygulanmaz.⁶⁹² Müfessir, bu hususla ilgili, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) naklettiği bir rivâyette, bir kimsenin kaza sonucu kendini veya yakınlarını savunurken öldürme niyeti olmadan taş, kamçı ve sopa kullanarak birini öldürmesi durumunda, öldürenin hata diyeti ödemesi gerektiğini nakleder.⁶⁹³ İmam Tâvûs, eğer bir adam kasıtlı olarak veya kazara olsun, birini öldürdüğünde, ölenin yakınları tazminat hakkından vazgeçerek öldüren kişiyi affederlerse, bu kabul edilebilir.⁶⁹⁴

Neticede kaza sonucu gerçekleşen olaylar, kasıtlı suçlar gibi değerlendirilmemeli ve ceza hafifletilmelidir.

3.9.3.4. Kefâret

Kefaret, işlenen bir günah veya küfür nedeniyle Allah'tan (c.c.) bağışlanma ve af dileme maksadıyla gerçekleştirilen,⁶⁹⁵ aynı zamanda ceza niteliği de taşıyan malî ve bedenî sorumluluk

⁶⁸⁹ Nisâ 4/92.

⁶⁹⁰ Nisâ 4/92.

⁶⁹¹ Kurtubî, *el- Câmi ' li ahkâmi 'l-Kur'ân*, 5/331.

⁶⁹² Taberî, *Câmi 'u 'l-beyân 'an te'vili âyi 'l-Kur'ân*, 9/58; Kurtubî, *el- Câmi ' li ahkâmi 'l-Kur'ân*, 5/330

⁶⁹³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. 'Abbâs eş-Şâfiî, *el-Müsned* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1370/1951), 2/100 (No: 330).

⁶⁹⁴ Sirâcüddîn, *et-Tavzîh li-Şerhi 'l-Câmi 'i 's-sahîh*, 31/354.

⁶⁹⁵ Seyyid Sâbık, *Fıkhu 's-Sünne* (Beyrût: Daru'l-Kâtibi'l-'Arabî, 1397-1977), 3/24.

gerektiren ibadetlerdir.⁶⁹⁶ Kefaretler, genellikle dinen yapılması gereken bir şeyin ihlal edilmesi veya yapılması istenmeyen bir şeyin yapılması gibi bazı hatalar ve günahlar sebebiyle Kur'ân ve sünette belirlenen veya sadece Allah Resûlü'nün (s.a.v.) söz ve uygulamalarıyla sabitlenmiş cezalar olup, oruç bozma, yaptığı yeminden vazgeçme, ihram yasaklarını çiğneme, adam öldürme ve zihâr gibi kefarete gerektiren fiiller bu kabilden sayılmaktadır.⁶⁹⁷ Kur'ân-ı Kerîm'de bu konulardan bahseden naslar arasında Bakara sûresi 196, Nisâ sûresi 92, Mâide sûresi 45, 89, 95 ve Mücadele sûresi 3 ve 4. âyetler yer almaktadır. Bunlardan Tâvûs b. Keysân'ın tefsirine konu olan ilk âyet, hac ibadeti için ihrama giren kişinin herhangi bir hastalık veya ezadan dolayı ihram yasaklarını çiğnemesi durumunda yerine getirmesi gereken cezaî yaptırımlardan bahseden *فِدْيَةٌ مِنْ صِيَامٍ أَوْ صَدَقَةٍ أَوْ نُسُكٍ* "İçinizde hasta olan veya başından rahatsız bulunan varsa fidye olarak ya oruç tutması ya sadaka vermesi ya da kurban kesmesi gerekir."⁶⁹⁸ ibaresidir. Bu ibareye göre, hac farızasını edâ etme sırasında bazı görevleri ifa edemeyen kimsenin sırasıyla kurban kesmek, bir fakiri doyurmak ve oruç tutmak gibi fiillerden birini yerine getirmesi gerekmektedir. Ancak âyette bu fiillerin nasıl ve nerede yerine getirilmelerine dair herhangi bir açıklama yer almamaktadır. Tâvûs, bu cezalardan kurban kesmenin ve yemek yedirmenin Mekke'de yerine getirilmesi gerektiğini söylerken, orucun herhangi bir yerde tutulmasında bir sakıncanın olmadığını belirtmektedir.⁶⁹⁹ Zira orucun maddî bir tarafının olmaması bu şekildeki bir esnekliğe yol açmış olabilir.

Yine ihram yasaklarına ilişkin olarak Mâide sûresinin 95. âyetinde Allah (c.c.) ihramlıyken hayvan öldürmenin haram olduğunu açıklamış ve bu tür ihlallerin cezalandırılmasına dair hükümler getirmiştir. Bahsi geçen âyette Tavus'un üzerinde yorum yaptığı ifade *وَمَنْ قَتَلَ مِنْكُمْ* müfessir, ihramlı olan kişinin yanlışlıkla bir hayvanı öldürdüğünde herhangi bir cezanın gerekmeyeceğini, ancak, kişi kasıtlı olarak avlandığında, yaptırımla karşılaşacağını⁷⁰⁰ ve öldürdüğü hayvana denk bir kurban kesmesi gerektiğini dile getirmiştir. Ona göre âyette bahsedilen kasten öldürme fiiline mukabil, cezaî yaptırım uygulanacağı söylenmektedir. Ancak İbn Kesîr, Tâvûs'un bu yorumunu tuhaf bulmuş, onun söz konusu âyetin zahir mânasıyla

⁶⁹⁶ Hasan Ali es-Şâzelî, *el-Cinâyâtü fi'l-fikhi'l-İslâmî dirâse mukârene beyne'l-fikhi'l-İslâmî ve'l-kânûn* (Daru'l-Kâtibi'l-Câmi'î, ts.), 440.

⁶⁹⁷ Abdürrâkib Salih Muhsin eş-Şâmî, *el-Keffârât ahkâmü ve davâbid* (Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve's- Şüûnî'l-İslâmiyye, 1439), 24.

⁶⁹⁸ Bakara 2/196.

⁶⁹⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 1/537.

⁷⁰⁰ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 4/1205; Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 4/392 (No: 8181); Abdürrezzâk, *Tefsîru 'Abdürrezzâk*, 2/25; Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 10/11; Cessâs, *Âhkâmü'l-Kur'ân*, 4/133.

hüküm verdiğini ve bunun garip bir görüş olduğunu söylemiştir.⁷⁰¹ Zira ulemânın çoğunluğuna göre âyetin mânası geneldir ve bu nedenle gerek unutarak gerekse kasten olsun ihramlıyken avlanan kişinin kefareti ödemesi gerekmektedir.⁷⁰²

Kefaretlerden bahseden hükümlerin yer aldığı bir diğer âyet, Mücâdele sûresinde yer almaktadır. Bu sûre Cahiliye Dönemi'nde "zihâr" adı verilen bir uygulamayı ele alır ve bir kimse eşine zihâr yaptığı takdirde kefareti olarak bazı yaptırımların yerine getirilmesi gerektiğinden bahseder. Zihâr, "Kocanın eşini kendisine haram kılmak amacıyla onun belirli uzuvlarını, evlenmesi yasak olan mahrem bir yakınına benzetmesidir." Tâvûs'a göre Cahiliye Dönemi'nde boşanma sırasında bir kimse hanımını aşağılama niyetiyle⁷⁰³ zihâr yaparsa bu bir çeşit boşanmadır. Söz konusu sûrenin 3. âyetinde yer alan *لَمَّا قَالُوا* "sonra söylediklerinden dönenler" ifadesi üzerinde durarak zihâr uygulamasıyla ilgili iki farklı görüş ileri sürmüştür. İlk yorumu, zihâr sözünü söyleyen kişinin, kefareti ödemesi gerektiğidir.⁷⁰⁴ Diğer görüşü ise, zihâr kefaretinin cinsel temastan sonra verilmesinin lazım olduğudur. Ancak İmam Mâtürîdî tefsirinde bu yorumu kabul etmemektedir. Ona göre, Allah'ın (c.c.) Kur'ân'da *مِنْ قَبْلِ أَنْ يَمَاسَا* "eşiyle temas etmeden önce" ifadesini kullanması, zihâr kefareti gerektiren durumun cinsel temas gerçekleşmeden önce ortaya çıkması gerektiğidir. Bu nedenle, zihâr eylemi gerçekleştiğinde kefaretin ilişkiden önce ödenmesi zorunludur.⁷⁰⁵

3.9.3.5. Fidyeye

Fidyeye, İslâm dininde, esir düşmüş kişilerin kurtarılması için ödenen miktarı ifade ettiği gibi, oruç, hac gibi ibadetlerin yerine getirilememesi veya bu ibadetlerin sırasında belirli hataların yapılması durumunda ödenmesi gereken dinî ve malî yükümlülüğü de ifade etmektedir.⁷⁰⁶ Fidyeye terimi, Kur'ân-ı Kerîm'de Bakara sûresinin 184. ve 196. âyetlerinde gerçek anlamında kullanılmıştır. Daha önce belirtildiği üzere Bakara sûresinin 184. âyetinde oruç tutmaya güç yetiremeyen kimselerin belli bir miktar fidye ödeyerek bu sorumluluklarını yerine getirmeleri istenmektedir. Ancak âyetlerde fidyenin nasıl verileceği nelerden olacağı hakkında detaylı bilgi

⁷⁰¹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 3/173.

⁷⁰² Ebû Abdillâh Muhammed Ali b. Hizâm el-Fadlî, *Fethu'l-allâm fî dirâseti ehâdisi Bulûğu'l-merâm* (Yemen: Dâru'l-Âsime, 1440), 5/150.

⁷⁰³ *Abdürrezzâk, el-Musannef*, 6/439 (No: 12335); Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm en-Nisâbü'rî İbnü'l- Münzir, *el-İsrâf 'alâ mezâhibi'l-'ulemâ*, thk. Ebû Hammâd Sâgîr Ahmed b. Muhammed (Birleşik Arap Emirlikleri: Mektebetü'l-Mekketü's-Sekâfiyye, 1425/2004), 5/293.

⁷⁰⁴ Süyûtî, *ed-Dürri'l-Mensûr*, 8/75.

⁷⁰⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sunne*, 9/553.

⁷⁰⁶ Salim Ögüt, "Fidyeye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/55.

verilmemekte ve ilgili konu kapalılık arz etmektedir. Bu nedenle Tâvûs b. Keysân söz konusu âyette geçen فِدْيَةُ طَعَامِ مَسْكِينٍ ifadesini oruç tutamayacak kadar mazereti olan kimselerin her gün bir fakire yarım müd⁷⁰⁷ buğday vermeleri gerektiği şeklinde yorumlamıştır. Sûyûtî'nin tefsirinde Tâvûs'la İkrime arasında geçen şu diyalog, söz konusu görüşü desteklemektedir. İkrime, annesinin oruç tutamayacak kadar rahatsızlandığını görünce durumu Tâvûs'a sorar, Tâvûs, "Oruç tutamaz, tutmadığı her gün için bir yoksula yarım müd. buğday" vermesini söyler. İkrime ise hangi tür müd buğdaydan verceğini sorduğunda Tâvûs, "yaşadıkları bölgedeki müd çeşitlerini"⁷⁰⁸ esas alabileceğini söylemiştir.

Görüldüğü üzere fidyenin nasıl ödeneceği konusunda Kur'ân'da detaylı bir açıklama yapılmamaş, bu husus müphem bırakılmıştır. Ancak müfessirin, oruç tutamayacak kadar zor durumda olan kişinin fidyeye olarak bir fakire yarım müd buğday vermesi gerektiği şeklindeki yorumu, âyetteki belirsizliği gidermektedir. Ayrıca âyette hangi hububattan ve ne kadar verileceğinin belirtilmemesi, müminler için bir rahmet olabilir. Bu şekilde, farklı coğrafi bölgelerde yaşayan insanlara fidyeye ödeme konusunda esneklik sağlanmış ve bu da İslâm'ın rahmet ve kolaylık dini olduğu prensibine uygun bir yaklaşım olmuştur.

3.10. Dil Tahlilleriyle Tefsir

3.10.1. Buhl ve şuhh kelimeleri hakkındaki izahı

Tâvûs Nisâ sûresinde geçen الَّذِينَ يَبْخُلُونَ وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبُخْلِ "Bunlar cimrilik eden ve insanlara da cimriliği tavsiye eden..."⁷⁰⁹ şeklinde devam eden âyetteki "البخل" ifadesini kişinin elindekini başkalarıyla paylaşmaktan kaçınması anlamında "cimrilik" olarak tefsir etmiştir.⁷¹⁰ Yine o, Haşr sûresinde geçen هُمُ الْمُفْلِحُونَ "onlar" ifadesini ise kişinin başkalarının elinde bulunan şeylere göz dikmesi ve bunlara sahip olmayı kıskançlıkla istemesi

⁷⁰⁷ "Müd" kelimesi, Arapça kökenli bir kelime olan "medd" kökünden türemiş olup, "elleri öne doğru uzatmak" anlamına gelir. Bu kelime "öne uzatılarak birleştirilmiş iki avucun aldığı tahıl miktarı" şeklinde bir mânâyı sahiptir. Genellikle hububat gibi kuru gıdaların ölçümünde kullanılan bir birimdir. Daha fazla bilgi için bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî el-Ezherî, *Tehzîbü'l-lüğa*, thk. Muhammed 'Avd Mir'ab (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâşi'l-'Arabî, 2001), 14/221.

⁷⁰⁸ Sûyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, 1/434.

⁷⁰⁹ Nisâ 4/37.

⁷¹⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 8/351.

şeklinde yorumlamıştır.⁷¹¹ Ayrıca Tâvûs, insanın helale harama dikkat etmeden söz konusu şeyleri istediğini belirtmektedir.⁷¹²

Görünüşte bu iki kelime benzer anlamları ifade etse de birincisi cimriliği, yani malını harcama ve koruma konusunda aşırı hırs göstermeyi ifade ederken, ikincisi cimrilik anlamını içermekle birlikte aynı zamanda başkalarının malına göz dikme ve onlara sahip olma arzusunu da taşımaktadır.⁷¹³ Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) فَقَطَّعُوا، وَأَمَرَهُمْ بِالْقَطِيعَةِ، فَفَجَرُوا “Muhakkak şuhh sizden öncekileri helak etti. Onlara akrabalık ilişkilerini kesmeyi emretti, onlar da kestiler. Onlara cimriliği emretti, onlar da cimri oldular. Onlara günah işlemeyi emretti, fakat onlar günah işlediler”⁷¹⁴ buyurmıştır. Hadisten de anlaşıldığı üzere “Şuhh”, sadece mala yönelik bir tutum değil, aynı zamanda başkalarının sahip olduğu şeylere haset etme olarak da anlaşılabilir. Bu nedenle İslâm dini cömertlik, paylaşım ve ahlâkî değerlere vurgu yapmakta ve aynı zamanda cimrilik ve mal biriktirme hırsı gibi olumsuz davranışlarından sakınmayı teşvik etmektedir.

3.10.2. Rum sûresinin 39. âyetindeki ribâ ifadesi hakkındaki yorumu

Rum sûresinde geçen وَمَا آتَيْتُمْ مِنْ رَبٍّ لِيَرْبُوَ فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرْبُو عِنْدَ اللَّهِ “İnsanların mallarında artış olsun diye verdiğiniz herhangi bir faiz, Allah katında artmaz...”⁷¹⁵ âyeti tefsirlerde iki şekilde yorumlanmıştır. İbaredeki “ربا” ifadesini faiz olarak yorumlayanlar, faiz alan ve mallarını faizcilik yaparak çoğaltmaya çalışanların kazançları artsa da Cenab-ı Hak katında hiçbir faydasının olmayacağına dikkat çekmişlerdir. Tâvûs b. Keysân’ın da aralarında bulunduğu bir grup ilim ehli ise bahsi geçen ifadenin faiz anlamına gelmediğini, burada bahsedilenin, insanların verdikleri hediyein karşılığında bir menfaat beklentisine girmelerinin söz konusu olduğunu söylemişlerdir. Yani bir kişinin sadaka ve hediye verme eylemini sadece kendi çıkarı için veya daha büyük bir ödül umuduyla yaptığı dile getirilmektedir.⁷¹⁶ Tâvûs’a göre bir kişi

⁷¹¹ es-Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, 9/280.

⁷¹² Kurtubî, *el- Câmi‘ li ahkâmî’l-Kur‘ân*, 18/30; Ebû Hafs Sirâc ed-Dîn Ömar b. Ali b. Âdil el-Hanbelî ed-Dimeşkî en-Nu‘mânî İbn Âdil, *el-Lübâb fî ‘ulûmi’l-Kitâb*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Mu‘avvid (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1419/1998), 18/593; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed eş-Şâfiî el-Hatîb eş-Şirbînî, *es-Sirâcü’l-munîr fî’l-i‘âneti ‘alâ ma‘rifeti ba‘di me‘ânî kelâmi Rabbînâ’l-Hakîmi’l-Habîr* (Kahire: Matba‘atü Bûlâk, 1285), 4/249.

⁷¹³ es-Sa‘lebî, *el-Keşf ve’l-beyân*, 26/513.

⁷¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, 11/26 (No: 6487).

⁷¹⁵ Rûm 30/39.

⁷¹⁶ Taberî, *Câmi‘u’l-beyân ‘an te’vîli âyi’l-Kur‘ân*, 20/105; Tarîfî, *et-Tefsîru ve’l-beyân li ahkâmî’l-Kur‘ân*, 4/1951.

hediye verirken veya iyilik yaparken bunu sadece Allah'ın (c.c.) rızasını kazanmak amacıyla yapmalı ve başkalarına gösteriş yapma veya övünme amacı gütmemelidir.⁷¹⁷

Konuyla ilgisi nedeniyle Mâide sûresinde geçen سَمَاعُونَ لِلْكَذِبِ أَكَّالُونَ لِلسُّحْتِ “Hep yalana kulak verir, durmadan haram yerler...”⁷¹⁸ âyetini burada ele almak doğru bir yaklaşım olacaktır. Söz konusu âyette Tâvûs'un tefsir ettiği önemli bir kavram da “suht” kelimesidir. Müfessir bu kelimeyi rüşvet olarak tefsir etmiştir. Ona, özellikle sultana verilen hediyenin hükmü sorulduğunda bunun “suht” olduğunu serdetmiştir.⁷¹⁹

Tâvûs'un, “suht” kelimesini rüşvet olarak tanımlaması, onun siyasilere karşı tutumunu da yansıtmaktadır. Zira o, adaletin ve dürüstlüğün önemini vurgularken aynı zamanda yöneticilere ve otoriteye karşı eleştirel bir duruş da sergilemektedir.

3.10.3. Bakara sûresinin 238. âyeti ile ilgili yorumu

Bakara sûresinde geçen حَافِظُوا عَلَى الصَّلَوَاتِ وَالصَّلَاةِ الْوُسْطَى وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ “Namazlara ve orta namaza devam edin. Allah'a saygı ve bağlılık içinde namaz kılın.” âyetinde namazın Allah'a (c.c.) yönelme, itaat etme ve ona yaklaşma fırsatı olduğundan bahsedilmektedir. Bu nedenle namazın saygı ve bağlılıkla kılınması önemlidir. Önceki dönemlerde namaz sırasında konuşulabiliyordu. Ancak bu âyetin nazil olmasıyla namazda sessizlik ve saygının vurgulandığı yani konuşmanın yasaklandığı ifade edilmektedir. Bu nedenle söz konusu âyette geçen وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ ifadesi farklı yorumlara konu olmuştur. Bazıları وَقُومُوا لِلَّهِ قَانِتِينَ ifadesini “sükût edenler” olarak yorumlarken; diğerleri ise aynı ifadeyi “dua edenler” şeklinde tefsir etmişlerdir.

Tâvûs b. Keysân ise bu ibâreyi itaat edenler olarak yorumlamıştır. Cevherî de, “القنوت” “kunut” kelimesinin asıl mânasının “itaat” olduğunu belirtmiştir.⁷²⁰

Taberî, *Câmi 'u'l-beyân* tefsirinde, diğer âlimlerin görüşlerini belirttikten sonra “قَانِتِينَ” ifadesini “itaat edenler” şeklinde yorumlayarak tercihinin Tâvûs'un görüşü doğrultusunda kullanmıştır.⁷²¹

İbn Manzûr ise, *Lisânül-Arab* adlı eserinde aktardığı bazı görüşlere göre “القنوت” kelimesinin namaz kılmak, namazda kıyâmı uzun tutmak, sürekli itaat halini devam ettirmek ve sukût etmek gibi çeşitli anlamlar içerdiğini belirtmektedir.⁷²²

⁷¹⁷ İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-âsâr*, 8/59.

⁷¹⁸ Mâide 5/42.

⁷¹⁹ Süyûtî, *ed-Dürri'l-mensûr*, 3/82.

⁷²⁰ Cevherî Cevherî İsmâil b. Hammâd, *es-Sıhah*, thk. Nedîm Mara'shî-Usâme Mara'shî, (b.y: y.y., ts.), “Ka-ne-te”, 4285.

⁷²¹ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, 4/383.

⁷²² Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, “Ka-ne-te”, 2/73.

3.10.4. Bakara 184.âyet ile ilgili yorumu

Bakara sûresinin 184. âyeti İslâm'ın temel ibadetlerinden biri olan oruç hakkında bazı hükümler içermektedir. Ancak âyet bazı istisnai durumları ele almaktadır. Hasta olan veya seyahatte bulunan kişiler tutamadıkları oruçlarını başka günlerde telafî edebilirler. Ancak oruç tutma imkânı bulamayan ve sağlık sorunları nedeniyle bu vazifeyi yerine getiremeyenler için fidye ödeme seçeneği sunulmakta ve bir günlük yiyecek miktarı fidye olarak verilebilmektedir.⁷²³

Tâvûs, Bakara sûresinin 184. âyetinde geçen *فَمَنْ تَطَوَّعَ خَيْرًا فَهُوَ خَيْرٌ لَهُ* “Bununla beraber kim gönüllü olarak hayır yaparsa, bu kendisi için daha iyidir.” ibaresinde geçen, *خَيْر* (iyilik) ifadesini bir fakiri doyurmak yerine daha fazlasını yedirmek şeklinde tefsir etmiştir. Ayrıca Ma'mer, Tâvûs'dan naklettiği başka bir rivâyete göre ise, onun “Her gün fakirleri yedirmek.” şeklinde yorumladığını aktarmaktadır.⁷²⁴

Yine Tâvûs, Mücâhid ve Ata gibi âlimler, aynı ifadenin her gün bir yoksulu doyurduktan sonra “başka yoksulları doyurmanın” “daha fazla hayır işlemek” anlamına geldiğini söylemişlerdir.⁷²⁵

---

⁷²³ Bakara 2/184.

⁷²⁴ Taberî, *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, 3/184.

⁷²⁵ Sirâcüddîn, *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb*, 3/272.

4. SONUÇ

Tâbiûn nesli, karşılaşılan sorunlara Kur'ân'dan yeni çözüm arayışında bulunduğu ve tefsir geleneğinin yeni bir soluk kazandığı önemli bir dönemi temsil eder. Bu nesil, İslâm'ın temel esaslarının daha derinlemesine anlaşılması için önceki kuşağın rehberliğinde, büyük gayret sarf ederek çeşitli metodolojiler geliştirmiş ve müslüman topluluklar arasında ortak bir anlayışın oluşmasına katkıda bulunmuştur. Bu alanda çalışma yapanların ortak kanaati, tabiûn tefsirine yeterince önemin verilmediğidir.

Nitekim bu tezde ele alınan Tâvûs b. Keysân'ın tefsir metoduna dair ülkemizde akademik bir çalışmasının bulunmaması bu kanaatin doğru olduğunun göstergelerinden biridir. Tefsir alanında diğer ekollere göre ileri bir seviyede olan Mekke ekolünün önemli bir müfessiri olan Tâvûs'un bu alandaki katkılarına gerekli ilgi gösterilmemiştir. Bu çalışmada Tâvûs'un, tefsir yaklaşımına dair Kur'ân âyetlerine getirdiği yorumların, döneminin tefsir anlayışına ışık tutması gayesiyle ufak da olsa bir boşluğu dolduracağına inanılmaktadır.

Tâvûs'un tefsire dair yaklaşımı ve görüşleri, başta Taberî, Fahrüddîn Râzî, Kurtûbî, İbn Kesîr, Süyûtî gibi birçok müfessirin eserlerinde yer almaktadır. Ayrıca cerh ve tadil âlimleri tarafından sika kabul edilen müfessirin rivâyetleri Buhârî, Ahmed b. Hanbel ve Tirmizî gibi muhaddislerin de hadis kitaplarında bulunmaktadır. Bu, Tâvûs'un tefsir geleneği ve hadis literatürü içinde önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. İbn Hibbân'ın da içinde bulunduğu bazı âlimlerin, âyetlerin mânasını ve lugavî özelliklerini öğrenmek isteyenlerin, Mücâhid, İkrime ve Tâvûs'a kadar olan rivâyet zincirlerini bilmeleri gerektiğini söylemeleri, müfessirin Kur'ân'a dair yaptığı yorumların önemini vurgulamaktadır. Bununla birlikte bazı kimseler onu tedlîsle suçlamışlardır. Bu konuya "Tâvûs b. Keysân ve Hadis İlmindeki Yeri" adlı tez çalışmasında değinen Furkan Yüksel, müfessirin tedlîs yapmasının şüphe barındırdığını belirtmektedir. Tâvûs'un itham edildiği konulardan biri de Şîlik'tir. Birçok ulemâ onu Şîlik'le itham edip, Şîî âlimler arasında zikretmiştir. Ancak bu çalışmada, Tâvûs'un tefsir örnekleri incelendiğinde böyle bir ithamın doğru olmadığı sonucuna varılmıştır.

İmam Tâvûs'a ait derlenmiş bir tefsir eseri bulunmadığından onun tefsire dair yorumları klasik tefsir kitapları taranarak elde edilmeye çalışılmıştır. Bu taramalar neticesinde Tâvûs b. Keysân'ın tefsir metodunun hem zahîrî mânaya dayalı bir anlayışı yansıtmaması hem de dirâyet ve rivâyet yöntemlerini bir arada kullanması dikkat çekmektedir. İmam Tâvûs, genellikle görüşlerini rivâyetler çerçevesinde ortaya koymuş ve sık sık Abdullah b. Abbas'ın (r.a.)

görüşlerine başvurmuştur. Ayrıca o, âyetlerin doğru anlaşılmasına katkı sağlamak amacıyla sebeb-i nüzûl ilmine de başvurmuş ve bu şekilde âyetlere açıklık getirmiştir.

Neshin varlığını kabul eden Tâvûs'un, bazen neshi istisna anlamında kullandığı belirlenmiştir. Ayrıca müfessir, bazı âyetleri yorumlarken mütevâtir olmayan kıraatlere dayanmış ve bu kıraatlerin ışığında âyetlerin anlamını açıklamıştır. Bunun yanı sıra o, İsrâiliyât'a da başvurarak, Kur'ân kıssalarında yer alan boşlukları bu rivâyetlerle doldurmaya çalışmıştır.

Tâvûs'un tefsir metodu, rivâyetin yanında kendi re'yini de kullanmaya dayanmaktadır. Ancak onun, dinî hükümleri yorumlarken daha çok naklî delillere dayandığı görülmektedir. Bu nedenle onu ne tam ehl-i re'y ne de ehl-i hadisten sayanlar olmuştur.

Tâvûs, fikhî konularda ılımlı bir yaklaşımı benimser. Bu hususta o ne aşırı katı ne de tamamen ruhsata yatkın bir tutum sergiler. Bu dengeyi sağlamadaki etkenlerden biri de onun fıkıh alanında sıkı davranmasıyla tanınan İbn Ömer (r.a.) ile ruhsat taraftarını benimseyen İbn Abbas'ın (r.a.) talebesi olmasıdır. Tâvûs'un toplumun değişen şartlarına uygun hükümler verdiği yine tespitler arasındadır. Onun âyetlerden istinbât ettiği birçok fikhî hüküm, mezhepler tarafından kabul görmüştür. Bununla beraber onun -siyah bir kadınla beyaz bir erkeğin evlenmesinin Allah'ın (c.c.) yarattığı fitratı değiştirmesi gibi- bazı ilginç yorumları da olmuş fakat bunlar kabul görmemiştir.

Neticede Tâvûs'un tefsir metodunu rivâyet ve dirâyet şeklinde ayırmak mümkün değildir. Ancak genel olarak, müfessirin hüküm verirken naklî delillere daha fazla dayandığı ve zahirî anlamıyla naslara öncelik verdiği dikkat çekmektedir. Bununla birlikte onun aklı da fikhî görüşlerinde dikkate aldığı, aklı ve nakli bir arada değerlendirdiği belirlenmiştir.

Bu çalışmamızda Tâvûs'un tefsirlerde dağınık haldeki yorumlarını seçerek ilgili başlık altında yer vermek suretiyle tefsir ilmindeki metodu ortaya konulmaya çalışılmıştır. Elbette kendisine isnad edilen daha başka rivâyetler bulunmaktadır. Ancak, çalışmanın sınırlarını aşmamak adına bu incelemede bazı tefsirlerinin yorumu verilmekle yetinilmiştir. Araştırmalar neticesinde Tâvûs'a isnâd edilen rivâyetlerin daha geniş açıdan ele alınarak klasik tefsirlere ve âyetlerden çıkardığı fikhî yorumların mezheplere etkisi sonraki araştırmacılar için çalışma konusu olabileceği düşünülmektedir. Bu bağlamda çalışmanın tüm okuyucular ve araştırmacılar için faydalı olması umulmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdullah Hadar Hamad. *el-Kifaye fî't-tefsir bi'l-me'sûr ve'd dirâye*. Beyrût: Dâru'l Kalem, 2017.
- Abdurrahman Çetin. *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021.
- Abdülazîz b. Abdillâh b. Abdîrrahmân er-Râcihî. *Şerhu İbn Kesîr*, ts.
- Abdülhakk el-İşbîlî, 'Abdülhakk b. Abdîrrahmân b. Abdillâh b. el-Huseyn b. Sa'îd. *el-Ahkâmü'l-vüstâ*. thk. Hamdî es-Selefi-Suphî es-Sâmerrâ'î. Riyâd: y.y., 1461.
- Abdülkâdir 'Avde. *et Teşrî'il cinâi'l-İslâmî mukârenen bi'l-kanûni'l-vad'i*. Beyrut: Dâru'l-Kâtibi'l-Arabiyyi, ts.
- Abdülkerîm b. Muhammed el-Lâham. *el-Mütale'a 'alâ Dekâiki Zâdu'l-Mustekni' "Fıkhu'l Usrah"*. Suûdi Arabistan: Dâru Kunûzi İşbiliye, 1431.
- Abdûlmennân et-Tâlibî. *Mesâili'l-celiyye fî ahkâmi'l-adhâhiyye*. b.y., y.y., t.s.
- Abdûlmuhsin b. Hamid b. Abdîlmuhsin b. Abdillâh b. Hamid 'Abbâdilbedr. *Şerhu Sünen- i Ebî Dâvûd*, ts.
- Abdürrâkib Salih Muhsin eş-Şâmî. *el-Keffârât ahkâmü ve davâbid*. Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şüûni'l-İslâmiyye, 1439.
- Abdürrezzâk es-San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî. *el-Musannef*. Dâru Te'sîl, 2. Basım, 1437.
- Abdülvehhâb Hallâf. *İlmü usûli'l-fikh*. Mektebetü'd-Da've, 1431.
- Ahmed b. Ahmed el-Muhtâr el-Cekenî eş-Şinkîti. *Mevâhibi'l-celîl min edilleti Halil*. thk. Abdullah İbrahim. Katar: İdâratü İhyai't-Türasi'l-Arabi'l-İslâmî, 1403.
- Ahmed Emin. *Fecru'l-İslâm*. y.y: y.y., 1928.
- Âlûsî, Mahmûd b. Abdillâh el-Hüseynî. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîr el-Kur'ânî'l- 'Azîm ve's-Seb'u'l-mesânî*. thk. Ali Abdûlbârî 'Atiyye. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415.
- 'Avde Abdülkadir. *et-Teşrî'il cinâi'l-İslâmî mukârenen bi'l-kanûni'l-vad'i*. Beyrut: Dâru'l-Kâtibi'l-Arabiyyi, ts.
- Aydar, Hidâyet. *Hicrî Birinci Asırda İslâmî İlimler*. İstanbul: Ensar, 2020.
- Ayverdi, İlhan. *Misalli Büyük Türkçe Sözlük (Kubbe Altı Lugatı)*. ed. Kerim Can Bayar. Seçil Ofset, 2010.
- Bâcî, Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef. *el-Müntekâ Şerhu'l-Muvattâ*. 7 Cilt. Mısır: Matba'atü's-Se'âde, 1332/1914.

- Bâcî, Ebü'l-Velîd Suleymân b. Halef. *et-Ta'dîl ve't-tecrîh li-men hurrice lehû'l-Buhârîyyu fî'l-Câmi'i's-Sahîh*. thk. Ebû Lübâbe Hüseyin. 3 Cilt. Riyad: Dâru'l-Livâ, 1406/1986.
- Bardakoğlu, Ali. "Had". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/550. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Bedruddîn el-'Aynî, Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed. *Şerhu Ebî Dâvûd*. thk. Ebü'l-Münzir Hâlid b. İbrâhîm el-Mısırî. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1420/1999.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ. *Me'âlimü't-tenzîl*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabiyye, 1420.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir. *Fütûhu'l-büldân*. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Hüsrevcirdî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed 'Abdülkâdir 'Atâ. 3 Cilt. Beyrut: y.y., 1424/2003.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Hüsrevcirdî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Abdullâh et-Türkî. 22 Cilt. b.y: Merkezü Hicr, 1432/2011.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Buhârî. *Halku ef'âli'l-'ibâd*. thk. Abdurrahmân 'Amîre. Riyad: y.y., ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî e. *Sahîh-i Buhârî*. Mısır: el-Matba'atü'l-Kübrâ el-Emîriyye, 1311.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Buhârî. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Mustafa Dîb el-Bugâ. 7 Cilt. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr-Dâru'l-Yemâme, 5. Basım, 1414/1993.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Buhârî. *et-Târîhu'l-kebîr*. thk. Heyet. 8 Cilt. Haydarabad: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-'Osmâniyye, ts.
- Celâlüddîn Süyûtî. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. çev. Sakıp Yıldız-Hüseyin Avni Çelik. İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1983.
- Cemâlüddîn el-Mizzî, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf el-Kelbî. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980.
- Cemâlüddîn el-Mizzî, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Abdurrahmân b. Yûsuf el-Kelbî. *Tuhfetü'l-eşrâf bi ma'rîfeti'l-etrâf me'a en-nüketü'l-ezrâf*. thk. Abdüssamed Şerefüddîn. 14 Cilt. Beyrut- Bombay: el-Mektebetü'l-İslâmî-ed-Dâru'l-Kayyime, 2. Basım, 1403/1983.
- Tomar, Cengiz. "Yemen". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/401-406. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. Ankara: Fecr Yayınevi, 1996.
- Cerrahoğlu, İsmâîl Cerrahoğlu. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1973.

- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *Âhkâmü'l-Kur'ân*. thk. Abdüsselâm Muhammed Ali Şâhîn. 3 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *Âhkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1405.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali er-Râzî. *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*. thk. 'İsmetullâh 'Înâyetullah Muhammed vd. 8 Cilt. Beyrut-Medine: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye-Dâru's-Sirâc, 1431/2010.
- Cevâd Ali. *el-Mufasssal fî târîhi'l-'Arab kable'l-İslâm*. 2 Cilt. b.y: y.y., 1422/2001.
- Cevherî, Ali b. el-Ca'd, Ali b. el-Ca'd b. 'Ubeyd. *Müsnedü İbni'l-Ca'd*. thk. 'Âmir Ahmed Haydar. Beyrut: y.y., 1410/1990.
- Ceyda Gürman. *Tâbiûn Dönemi Tefsiri ve Medineli Müfessirler*. Yalova Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.
- Ceylan, Ömür. "Tâvûs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/184-185. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Cezirî, Abdurrahmân. *el-Fıkh 'ale'l-mezâhibi'l-erba'a*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-İlmiyye, 1424.
- Cündî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yûsuf el-Yemenî. *es-Sülûk fî tabakâti'l-'ulemâ' ve'l-mülûk*. thk. Muhammed b. Ali b. el-Huseyn el-Ekva el-Hivâlî. 2 Cilt. Sana: Mektebetü'l-İrşâd, 1416/1995.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyîd eş-Şerîf. *Kitâbü't-Ta'rîfât*. thk. Heyet. Beyrut: y.y., 1403/1983.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerîm Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021.
- Dağcı, Şamil. *Tâvûs b. Keysân*. Ankara: 2022.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed. *el-'İlelû'l-vâride fî'l-ehâdisi'n-Nübüvve*. thk. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynullâh es-Selefî-Muhammed b. Sâlih ed-Debbâsî. 15 Cilt. Riyad: Dâru Taybe, 1405/1985.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed. *es-Sâlis ve's-sâminûn mine'l-fevâidi'l-efrâd*. thk. Hilâf Mahmûd Abdüssemî'. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423/2002.
- Dârekutnî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed. *Sünenü'd-Dârekutnî*. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1424/2004.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdillâh b. Abdurrahmân et-Temîmî. *Sünenü'd-Dârimî*. thk. Huseyn Selîm Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. b.y: Dâru'l-Muğnî, 1412/2000.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.

- Demirci, Muhsin Demirci. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2021.
- Dımeşkî, Ebû Sa'îd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî b. Abdillâh. *Câmi'u't-tahsîl fî ahkâmî'l-merâsîl*. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî. Beyrut: y.y., 1407/1986.
- Dımeşkî, Hayruddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ez-Ziriklî. *el-A'lâm*. Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, ts.
- Dürre, Muhammed Ali Taha. *Tefsiru'l-Ku'rânî'l-Kerîm ve I'râbühû ve Beyânühû*. Dımeşk: Dâru İbn Kesîr, 1430.
- Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî. *Câmi'u'l-usûl fî ehâdîsî'r-Resûl*. thk. Abdülkâdir el-Arnâut. Dâru'l-Hulvânî, 1389.
- Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *el-Ümm*. Beyrut: Dâru'l Fikr, 1410.
- Ebû Ali el-Ğassânî, Ebû Ali el-Huseyn b. Muhammed. *Elkâbü's-Sahâbe ve't-tâbi'in fî'l-müsnedîne's-Sahîhîn*. thk. Muhammed Zeynuhum Muhammed 'Azîz-Muhammed Nassâr. Kahire: y.y., ts.
- Ebû 'Amr Nûruddîn b. Ali b. Abdillâh. *Tuhfetü'l-lebîb bimen tekelleme fî-him el-Hâfiz İbn Hacer mine'l-rivâyeti fî ğayri el-takrîb*. thk. Muhammed b. Abdillâh b. el-İmâm. Mısır: Mektebetü İbn 'Abbâs, 1431.
- Ebû Bekr el-Mâlikî, Ebû Bekr b. Abdillâh b. Muhammed. *Riyâdü'n-nüfûs fî tabakâtî 'ulemâi'l-Kayrevân*. thk. Beşîr el-Bekûş 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1414/1994.
- Ebû Muhammed et-Tayyib b. Abdillâh b. Ahmet b. Ali Bâ Mahremee. *Kılâdetü'n-nahr fî vefâyâtî a'yânî'd-dehr*, thk. Bu Cum'a Mekrî-Hâlid Zevvârî. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1428.
- Ebû Nuaym el-İsfahânî, Ebû Nu'aym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahânî. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî-Dâru'l-Fikr li't-Tıbbâ'ati ve'n-Neşri- Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1394.
- Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî. *et-Temhîd limâ fî'l-Muvattâ' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*. Londra: Müessetü'l-Furkân li't-Türasî, 1439.
- Ebû Sehl Muhammed b. Abdîrrahman el-Mağravî. *Mevsû'atü mevâfiki es-Selefiyyi fî'l-'akîdeti ve'l-minhâci ve't-terbiye*. Kahire: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, ts.
- Ebû Şehbe, Muhammed. *el-İsrâiliyyât ve'l-mevdûât fî Kütübi't-tefsîr*. b.y: Mektebetü's-Sünne, 4. Baskı, ts.
- Ebû Ya'la el-Ferrâ, Muhammed b. el-Huseyn İbnü'l-Ferra. *el-'İddetü fî usûli'l-fikh*. thk. Ahmed b. Ali b. Seyr el-Mübârekî vd. 5 Cilt. b.y: y.y., 1410/1990.
- Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân (Cüvân) el-Fesevî. *el-Ma'rife ve't-târih*. ed. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Bağdat: Matbaa'tü İrşâd, 1393.

- Ebû Zehra, Muhammed. *Zehratü't-tefâsîr*. Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.
- Ebû Zekerıyyâ Muhyiddin Yahyâ b. Şeref b. Murî Nevevî. *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-lügât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Ebü'l-Fadl Bekir b. Muhammed b. 'Alâ el-Kuşeyrî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, b.y: y.y., ts.
- Ebü'l-Fidâ' 'Imâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesr. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yayınları, ts.
- Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf el-Cezerî. *Müncidü'l-mukri'in ve mürşidü't-tâlibîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420.
- Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî. *Kitâbü'l-Esnâm*. thk. Ahmed Zekî Paşa. Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 2000.
- Ebü'l-Münzir, Muhammed b. Mustafa b. Abdüllatif Münyâvî Muhammed b. Mustafa b. Abdüllatîf el-Munyâvîş. *el-Cum'a el-behiyye li'l-'akîde es-Seleffiye*. Mısır: Mektebetü İbn Abbas, 1426.
- Ebü'l-Velîd Muhammed b. Abdillâh el-Ezrak. *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e fî hâ mine'l-âssâr*. thk. Reşid Salih. Betrut: Dâru'l Endülîs, ts.
- Ednevî, Ahmed b. Muhammed Ahmed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. thk. Süleymân b. Sâlih el-Hazzî. Suudî Arabistan: y.y., 1417/1997.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. Zehrayeyn-Umut Matbaa, ts.
- Emin, Ahmed. *Fecru'l-İslâm*. b.y: y.y., 1928.
- Emîr es-San'ânî, Muhammed b. İsmâîl. *Sübülü's-selâm*. thk. Muhammed Suphî-Hasan Hallâk. Suudî Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1433.
- Endelûsî, Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Yûsuf b. Hayyân. *el-Bahru'l-muhîr fî't-tefsîr*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. 11 Cilt. Beyrut: y.y., 1420.
- Ensârî, Ebû Yûsuf, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İbrâhîm. *el-Âsâr*. thk. Ebü'l-Vefâ el-Efgânî. Haydarabad: Lecnetü İhyâi'l-Me'ârif en-Nu'mâniyye, 1355.
- Ensârî, Sirâcüddîn Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Ahmed. *et-Tavzîh li-şerhi'l-Câmi'i's-sahîh*. thk. Dâru'l-Felah li'l-Bahsi'l-İlmî ve Tahkîki't-Türâsi. Dimeşk: Daru'n-Nevâdir, 1429.
- Ertuğrul Döner-Yusuf Özcan. "Yemen Arapçası'nda Türkçe Unsurlar". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/2 (2020).
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. el-Herevî. *Tehzîbü'l-lügâ*. thk. Muhammed 'Avd Mir'ab. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2001.
- Fadlî, Ebû Abdillâh Muhammed Ali b. Hizâm. *Fethu'l-'allâm fî dirâseti ehâdisi Bülûği'l-merâm*. Yemen: Dâru'l-Âsime, 1440.
- Fârisî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân. *el-Ma'rîfe ve't-târîh*. thk. Ekrem Dîyâ el-'Umerî. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetür-Risâle, 1401/1981.

- Fayda, Mustafa. *İslâmiyet'in Güney Arabistana Yayılışı*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1982.
- Ferrâ, Ebû Muhammed el-Beğavî, el-Huseyn b. Mes'ûd b. Muhammed. *Me'âlimü't-tenzîl fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Abdürrezzâk el-Mehdî. 5 Cilt. b.y: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420.
- Ferrâ, Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Begavî. *Şerhu's-Sünne*. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1403.
- Gürânî, Şihâbüddîn Ahmed b. İsmâil b. Osmân. *el-Kevseru'l-cârî ilâ riyâdî ehâdîsi'l-Buhârî*. thk. eş-Şeyh Ahmed 'İzzû 'Înâye. 11 Cilt. Beyrut: y.y., 1429/2008.
- Günaltay, Mehmed Şemseddin. *İslâm Öncesi Araplar ve Dinleri*. İstanbul: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Hâcî, Muhammed Ömer. *Mevsû'atü't-tefsîr kable 'ahdi't-tefsîr*. Dimeşk: Dâru'l-Mektebî, 1427.
- Hâkimî, Muhammed b. Mübârek. *el-'Atîku müsannefün câmi' li-fetâvâ Ashâbi'n Nebiyyi Sallallahü 'Aleyhi ve Sellem*, ts.
- Haldûn el-Ahdeb. *Zevâidü Târîhi Bagdâd 'ale'l-Kütübi's-sitte*. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1996.
- Halîfe b. Hayyât-Ebû 'Amr Halîfe b. Hayyât el-'Usfurî. *Tabakâtü Halîfe b. Hayyât*. thk. Süheyl Zekkâr. b.y: y.y., 1414/1993.
- Hamad, Abdullah Hadar. *el-Kifâye fî't-tefsîr bi'l-me'sûr ve'd-dirâye*. Beyrût: Dâru'l Kalem, 2017.
- Hasen Ali es-Şâzelî. "el-Cinâyâtü fi'l-fikhi'l-İslâmî dirâseti mukâreneti beyne'l fikhi'l-İslâmî ve'l-kânûn". b.y: Dâru'l-Kâtibi'l-Câmi'î, ts.
- Hasenî, Haris b. Ali. *Münteka'l-elfâz bi takrîbi 'ulûmi'l-hadîsi li'l-huffâz*. thk. Suphî Samrâî. Dimeşk: Mektebetu Dâru'l Beyân, 1437.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî. *Takyîdü'l-ilm*. Beyrut: y.y., ts. Hatîb eş-Şîrbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed eş-Şâfiî. *es-Sirâcü'l-münîr fî'l-i'âneti 'alâ ma'rifeti ba'di me'ânî kelâmi Rabbine'l-Hakîmi'l-Habîr*. 4 Cilt. Kahire: Matba'atü Bûlâk, 1285.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. el-Hattâb el-Bustî. *A'lâmü'l-hadîs*. thk. Muhammed b. Sa'd b. Abdîrrahmân Ali Su'ûd. 4 Cilt. b.y: y.y., 1409/1988.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed b. İbrâhîm b. el-Hattâb el-Bustî. *Me'âlimü's-Sünen*. Halep: el-Matba'atü'l-İlmiyye, 1351/1932.
- Hâzimî, Ahmed İbn 'Umar b. Masa'id. *Şerhu Rahâbiyyetü*. b.y: y.y., t.s.
- Hâzin, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed. *Lübâbü't-te'vîl fî me'ânî't-tenzîl*. thk. Muhammed Ali Şâhîn. 4 Cilt. b.y: y.y., ts.

- Hâzin, Ebü'l-Hasen 'Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin el-Bağdâdî. *Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.
- Hudayrî, Muhammed b. Ali. *Tefsîru't-tâbiîn*, Riyâd: Dâru'l-Vatan, 1420.
- Huseyn b. Muhammed el-Mağribî, el-Huseyn b. Muhammed b. Sa'îd el-Lâ'î. *el-Bedru't-temâm Şerhu Bülûgi'l-merâm*. thk. Ali b. Abdillâh ez-Zeben. b.y: Dâru Hıcr, 1414.
- Hüseyin b. Ali es-Sağnâkî. *en-Nihâye fî Şerhi'l-Hidâye*. b.y: y.y., 1435.
- Işık, Şemsettin. "Nesh Anlayışına Genel Bir Bakış". *Din ve İnsan Dergisi* 1 (Haziran 2021), 20.
- İbn Abdilber en-Nemerî, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed. *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fağlih*. thk. Ebü'l-Eşbâl ez-Zehîrî. 2 Cilt. Suudî Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1415/1994.
- İbn Abdilberr en-Nemerî, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed. *et-Temhîd li mâ fî'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*. thk. Mustafâ b. Ahmed el-'Alevî-Muhammed Abdülkebîr el-Bekrî. 24 Cilt. Mağrib: Vizâratü 'Umûmi'l-Evkâf ve's-Şûûni'l-İslâmiyye, 1387/1967.
- İbn 'Âdil, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali b. 'Âdil el-Hanbelî ed-Dimeşkî en-Nu'mânî. *el-Lübâb fî 'ulûmi'l-Kitâb*. thk. 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Mu'avviğ. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- İbn 'Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. el-Hasen. *Târîhu Dimeşk*. thk. 'Amr b. Ğurâme el-'Umrevî. 8 Cilt. b.y: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbn 'Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Ğâlib b. Abdirrahmân b. Temmâm el-Endelûsî. *el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi' Muhammed. Beyrut: y.y., 1422.
- İbn Dakîk el-'İd, Takiyyüddîn Ebü'l-Feth Muhammed b. Ali b. Vehb b. Mütî'. *İhkâmü'l-ahkâm Şerhu 'Umdeti'l-ahkâm*. 2 Cilt. b.y: Matba'atü's-Sünneti'l-Muhammediyye, ts.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Haydarabad; Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1371/1952.
- İbn Ebî Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 13 Cilt. b.y: y.y., 1419/1998.
- İbn Ebî Hayseme, Ebû Bekir Ahmed b. Ebî Hayseme. *et-Târîhu'l-kebîr*. thk. Salâh b. Fethî. 4 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1427/2006.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe Abdullah b. el-'Absî, *el-Kitâbü'l-Musannef fî'l-ehâdis ve'l-'âsâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebü'r-Rüşd, 1409.
- İbn Fers, Ebû Muhammed Abdülmün'im b. Abdirrahîm. *Ahkâmü'l-Kur'an*. thk. Tâhâ b. Ali Bû Sureyh vd. 3 Cilt. Beyrut: y.y., 1427/2006.

- İbn Hacer el-‘Askalânî, Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-‘Askalânî. *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîh el-Buhârî*. thk. Mühîbüddîn el-Hatîb. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379/1959.
- İbn Hacer el-‘Askalânî, Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-‘Askalânî. *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*. thk. ‘Âdil Ahmed Abdülmevcûd-Ali Muhammed Mü'avvağ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-‘İlmiyye, 1415/1994.
- İbn Hacer el-‘Askalânî, Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-‘Askalânî. *Ta'rîfu ehli't-takdîs bi merâtibi'l-mevsûfîn bi't-tedlîs*. thk. ‘Âsım b. Abdillâh el-Karyûtî. Amman: y.y., 1403/1983.
- İbn Hacer el-‘Askalânî, Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-‘Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 12 Cilt. Hindistan: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1326/1908.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdillâh el-Huseyn b. Ahmed b. Hâleveyh. *el-Huccetü fî'l-kırâ'âtî's-seb'a*. thk. Abdüssâlim Mekrem. Beyrut: y.y., 1401.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-İrbilî. *Ve'fîyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-amân*. thk. İhsan Abbas. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1391/1971-1415/1994.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelûsî. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, ts.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Endelûsî. *el-Muhallâ bi'l-âsâr*. thk. Abdülğaffâr Süleymân el-Bendârî. 12 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1424/2002.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Bustî. *Meşâhîru 'ulemâi'l-emsâr ve a'lâmü fukahâi'l-aktâr*. thk. Merzûk Ali İbrâhîm. b.y: y.y., 1411/1991.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm el-Himyerî. *es-Sîratü'n-Nebeviyye*. thk. Mustafâ es-Sakkâ v.dğr. 2 Cilt. Mısır: Mektebetü Mustafâ el-Bâbî'l-Halebî, 1375/1955.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm el-Himyerî. *es-Sîratü'n-Nebeviyye*. thk. Tâhâ Abdürraûf Sa'd. 2 Cilt. b.y: Şirketü't-Tıbâ'atî'l-Fenniyyeti'l-Müttahide, ts.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm el-Himyerî. *et-Ticân fî mülûki Himyer*. Sana: Merkezü'd-Dirâsâtî ve'l-Ebhâsi'l-Yemeniyye, 1347.
- İbn İshâk, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr el-Müttalibî. *es-Sîra (Kitâbü's-Siyer ve'l-Meğâzî)*. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: y.y., 1398/1978.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zür'âî ed-Dimeşkî el-Hanbelî. *İ'lâmü'l-müvakkî'in 'an Rabbi'l-âlemîn*. thk. Muhammed Abdüsselâm İbrahim. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-‘İlmiyye, 1411/1991.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr ed-Dimeşkî. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. thk. Ali Şîrî. b.y: y.y., 1408/1988.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr ed-Dimeşkî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Muhammed Huseyn Şemsüddîn. Beyrut: y.y., 1419.

- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Ömer b. Kesîr ed-Dimeşkî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Sâmî b. Muhammed Selâme. 8 Cilt. b.y: Dâru Taybe, 1420/1999.
- İbn Kudâme, Ebü'l-Ferec Şemsüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ahmed el-Makdisî. *eş-Şerhu'l-kebîr*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî Abdülfettâh Muhammed Hulv. Kahire: Hicr li'd-Dibâati, 1415.
- İbn Kudâme el-Makdisî, Ebû Muhammed Muvaffaküddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâ'îlî. *el-Muğnî*. thk. Tâhâ ez-Zeynî vd. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1388/1968-1389/1969.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *el-Me'ârif*. thk. Servet 'Ukkâşe. b.y: y.y., 1413/1992.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. b.y: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabiyye, ts.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Faḍl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali Cemâlüddîn b. Manzûr er-Ruveyfî'î. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Faḍl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali Cemâlüddîn b. Manzûr er-Ruveyfî'î. *Muhtasarü Târîhi Dimeşk*. thk. Rûhiyye en-Nehhâs vd. 29 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1402/1984.
- İbn Mencûyeh, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Muhammed b. İbrâhîm b. Mencûyeh. *Ricâlü Sahîhi Müslim*. thk. Abdullah el-Leysî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407/1986.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dimaşkî. *et-Tefsîr*. thk. Târik b. 'Avaḍillâh b. Muhammed. 2 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru'l-'Âsime, 1422/2001.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dimeşkî. *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Mahmûd b. Şa'bân b. Abdilmaksûd v.dğr. 8 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Ğurebâi'l-Eseriyye, 1417/1996.
- İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî. *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*. 4 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1425/2004.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî'. *et-Tabakâtü'l-kübrâ-Mütemmimü's-sahâbe-et-Tabakâtü'r-râbi'a*. thk. Abdülazîz Abdullah es-Selûmî. Taif: y.y., 1416/1995.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî'. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Ali Muhammed Amr. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1421/2001.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî'. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. İhsân 'Abbâs. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî'. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Muhammed 'Abdulkâdir 'Atâ. 8 Cilt. Beyrut: y.y., 1410/1990.

- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn. *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*. Beyrut: Dâru Mektebeti'l Hayât, 1400/1980.
- İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn b. Abdisselâm el-Harrânî. *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*. Beyrut: y.y., 1490/1980.
- İbnü'l-Meğâzilî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Muhammed b. et-Tayyib el-Vâsîf. *Menâkibu Ali*. thk. Ebû Abdurrahmân Türkî b. Abdillâh el-Vâdî'î. Sana: y.y., 1424/2003.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Ahmed el-Mısrî. *el-Bedru'l-münîr fî tahrîci'l-ehâdis ve'l-âsârî'l-vâkı'a fî's-Şerhi'l-Kebîr*. thk. Mustafâ Ebü'l-Ğayt vd. 9 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hicre, 1425/2004.
- İbnü'l-Münzir, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm en-Nisâbûrî. *el-İsrâf 'alâ mezâhibi'l-'ulemâ'*. thk. Ebû Hammâd Sâgîr Ahmed b. Muhammed. 10 Cilt. Birleşik Arap Emirlikleri: Mektebetü'l-Mekketü's-Sekâfiyye, 1425/2004.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *Nevâsihu'l-Kur'ân-Nâsihu'l-Kur'ân ve mensûhuh*. thk. Muhammed Eşref Ali el-Mîlbârî. Medine: y.y., 1423/2003.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *et-Tahkîk fî mesâilî'l-hilâf*. thk. Mesâd Abdülhamid Muhammed es-Sa'denî. 2 Cilt. Beyrut: y.y., 1415/1994.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr*. thk. Abdürrezzâk el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrut: y.y., 1422/2001.
- İbrâhîm Tâhâ İbrâhîm Abdülkâdir. *Fıkhü Tâvûs b. Keysân*. Riyad, 1424.
- İshâk b. Râheveyh, Ebû Ya'kûb b. İbrâhîm b. Muhalled, *Müsnedü İbn Abbâs*. thk. Muhammed Muhtâr Dırâr el-Müftî, (ilk). b.y: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1423.
- İşbilî, Abdülhakk b. Abdurrahmân b. Abdillâh b. el-Huseyn b. Sa'îd. *el-Ahkâmü'l-vüstâ*. thk. Hamdî es-Selefi-Suphî es-Sâmerrâ'î. Riyâd: y.y., 1461.
- İşbilî, Ebû Muhammed Abd el-Hakk el-İşbilî. *el-Cem' beyne's-Sahîhayn*. Suudi Arabistan: Dâru Muhakkık, 1419.
- Kandemir, M. Yaşar. "Hadis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/32. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Karaoğlan, Arslan. "Yemen Kültürü Üzerine Bazı Mülâhazalar". *Kent Kültürü ve Yönetimi Dergisi* 10/4 (2017).
- Kâsânî, 'Alâüddîn Ebûbekir b. Mes'ûd b. Ahmed el-Hanefî. *Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 2. Basım, 1406/1986.
- Kastallânî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *İrşâdü's-sârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 10 Cilt. Mısır: el-Matba'atü'l-Kübrâ'l-Emîriyye, 1323.

- Katâde b. Di'âme, Ebü'l-Hattâb Katâde b. Di'âme es-Sedûsî el-Basrî. *en-Nâsih ve'l-mensûh* thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. b.y.: y.y., 1418/1998.
- Kattân, Mennâ' Halîl. *el-Mebâhis fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1421.
- Kıvâmü's-Sünne et-Teymî, Ebü'l-Kâsım İsmail b. Muhammed. *Siyeru's-selefi's-sâlihîn-İsmail b. Muhammed el-İsbahânî*. thk. Kerem b. Hilmî b. Ferhât b. Ahmed. Riyad: y.y., ts.
- Kirmânî, Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Sa'îd Şemsüddîn. *el-Kevâkibü'd-derârî fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut: Dâru İhyai't-Türâsi'l-'Arabî, 1356.
- Koç, Mehmet Akif. *Tefsir El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 7. Basım, 2020.
- Kudat, Aydın. *Kırâatları Hüccetlendirmede Dilbilim Olgusu*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora, 2016.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmî' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1414.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî el-. *el-Câmî' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim İtfeyyîş. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1384/1964.
- Mahmud Tahhân. *Teysîru Mustalahi'l-hadîs*. Mektebetü'l-Maarif, 1425.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî. *el-Muvattâ*. thk. Muhammed Mustafâ el-A'zamî. 8 Cilt. Abu Dabi: Müessesetü Zâyid b. Sultân, 1425/2004.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî. *el-Muvattâ (Rivâyetü Ebî Mus'ab)*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf-Mahmûd Halîl. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1412.
- Mâlik b. Enes, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Medenî. *el-Muvattâ (Rivâyetü's-Şeybânî)*. thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf. b.y: y.y., ts.
- Makdisî, Ebû Muhammed Abdülganî b. Abdilvâhid Şâdî Muhammed b. Sâlim. *el-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. Kuveyt: el-Heyetü'l-'Amme, 1437.
- Mansûr b. Yûnus b. Salâhuddîn b. Hasen el-Hanbelî el-Bühûtî, *er-Ravd Şerhu Zâdi'l-müstaknî*. thk. Hâlid b. Mustaknî'-Enes b. 'Âdil. Kuveyt: Rukaizi li'n-Neşr, 1438.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü Ehli's-sünne*. thk. Mecdî Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1426/2005.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Basrî. *el-Hâvî'l-kebîr fî fikhî mezhebi'l-İmâmi's-Şâfî ve hüve Şerhu Muhtasari'l-Müznî*. thk. eş-Şeyh Ali Muhammed Mes'ûd-eş-Şeyh 'Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1419-1999.
- Mâverdî, Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Basrî. *en-Nüket ve'l-'uyûn*. thk. es-Seyyîd b. Abdilmaksûd b. Abdirrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.

- Mazharî, Muhammed Senâullâh el-Mazharî. *et-Tefsîru'l-Mazharî*. thk. Ğulâm Nebî et-Tûnisî. b.y: y.y., 1412.
- Mecmû'a mine'l-Müellifin. *el Fıkhü'l-menheci 'ala Mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî*. thk. Mustafa el-Hin-Mustafa Dîb el-Buġâ-Ali eş-Şerbecî. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1313.
- Medînî, Ebü'l-Hasen Ali b. Abdillâh el-Basrî. *el-'İlel*. thk. Muhammed Mustafâ el-A'zamî. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1980.
- Medînî, Ebü'l-Hasen Ali b. Abdillâh el-Basrî. *Süâlatü İbn Ebî Şeybe*. thk. Muvaffak Abdullâh Abdülkâdir. Riyad: y.y., 1404/1983.
- Meġâmisî, Ebû Hâşim Sâlih b. 'Avvâd b. Sâlih. *Teemmülâtü Kur'âniyye*, ts.
- Boynukalın Mehmet, "Umre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/150. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Mekkî b. Ebî Tâlib, Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî. *el-Hidâye ilâ bulûġi'n-nihâye fî 'ilmi me'âni'l-Kur'ân ve tefsîrihî ve ahkâmihî ve cümelin min fünûni 'ulûmih*. thk. eş-Şâhid el-Bûşihî. 13 Cilt. Şârika: Mecmû'atü Bühûsi'l-Kitâb ve's-Sünne, 1429/2008.
- Merdâvî, Ebü'l-Hasen 'Alâüddîn Ali b. Süleymân ed-Dimeşkî el-Hanbelî. *el-İnsâf fî ma'rifeti'r-râcih mine'l-hilâf*. 12 Cilt. b.y: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2. Basım, ts.
- Merdâvî, Ebü'l-Hasen 'Alâüddîn Ali b. Süleymân ed-Dimeşkî el-Hanbelî. *el-İnsâf fî ma'rifeti'r-râcih mine'l-hilâf*. thk. Abdullâh b. Abdülmuhsin et-Türkî-Abdulfettâh Muhammed el-Hulv. 3 Cilt. b.y: y.y., 1415/1995.
- Mevsû'atü Cemal Abdünnâsır Fıkhî'l-İslâmî. *Mevsû'atü'l-fıkhî'l-İslâmî*. Mısır: Vizâretü'l-Evkâf ve's- Şûûni'l-İslâmiyye, 1386.
- Mevsû'atü't-tefsîri'l-me'sûr* 24 Cilt. Cidde; Beyrut: Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Ma'lûmâtî'l-Kur'âniyye; Dâru İbn Hazm, 1439/2017.
- Mizzî, Yûsuf b. ez-Zekî Abdurrahmân Ebü'l-Haccâc. *Tehzîbü'l-kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1980.
- Moġultây, Ebû Abdillâh Moġultây b. Kîlîc el-Bekcerî. *İkmâl Tehzîbi'l-kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*. thk. Muhammed Osman. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011.
- Muhammed Ali Taha. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm ve i'râbihi ve beyânihi*. Dimeşk: Daru İbn Kesîr, 1430.
- Muhammed b. Talat. *Mu'cemü'l-müdellesîn*. Suudi Arabistan: Dâru Ezvâi's-Selef, 1426.
- Muhammed Süleyman Tayyib. *Mevsû'atü'l-kabâili'l-'Arabiyye*, 1421.
- Mücâhid b. Cebr-Ebü'l-Haccâc Mucâhid b. Cebr el-Kureşî. *Tefsîru Mücâhid*. thk. Muhammed Abdüsselâm Ebü'n-Nîl. Mısır: y.y., 1410/1989.

- Mükâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân el-Belhî. *Teşîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmûd Şehâde. 5 Cilt. Beyrut: y.y., 1423/2002.
- Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürreâûf b. Tâcu'l-Ârifn el-Haddâdî. *Feydu'l-kadîr fî Şerhi'l-Câmi'i's-Sağîr*. 6 Cilt. Mısır: el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, 1356/1937.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-sahîh*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabiyye, 1955.
- Müslim, Ebü'l-Hasen Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1374/1955.
- Müslim, Ebü'l-Hasen Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbü'rî. *Sahîhu Müslim*. thk. Muhammed Züheyr en-Nâsır. 8 Cilt. Cidde-Beyrut: Dâru'l-Minhâc/Dâru Tavki'n-Necât, 1433.
- Nebil es-Semâlûtî. *Binâü'l-Mücteme'u'l-İslâmî*. Dâru's-Şurûk, 1418.
- Nehhâs, Ebü Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Murâdî. *en-Nâsîh ve'l-mensûh*. thk. Muhammed Abdüsselâm Muhammed. Kuveyt: y.y., 1408.
- Nehhâs, Ebü Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Murâdî. *en-Nâsîh ve'l-mensûh* thk. Muhammed Abdüsselâm Muhammed. Kuveyt, ts.
- Nesâî, Ebü Abdirrahmân Ahmed b. Şu'ayb el-Horâsânî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Hasen Abdülmün'im. 10 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Nevevî, Ebü Zekerîyyâ Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref. *Tehzîbü'l-esmâ' ve'l-lügât*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Nîsâbü'rî, Nizâmüddîn el-Hasen b. Muhammed b. Huseyn el-Kummî. *Ğarâibu'l-Kur'an ve reğâibü'l-Furkân*. thk. Zekerîyyâ 'Umeyrât. Beyrut: y.y., 1416.
- Ömer b. Ali b. Semîre Ce'd. *Tabakâti'l-fukahâ el-Yemen*. thk. Fuât Seyyid. Beyrut: Dâru'l-Kalem, ts.
- Öztürk, Mustafa. "Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri: Bir Mahiyet Soruşturması". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2008).
- Rabia Bilgin-Ece Erbuğ. "Eğitimde Fırsat Eşitliği Üzerinde Eleştirel Bir Değerlendirme". *İstanbul Gedik Üniversitesi* 4/2 (2021), 231.
- Râcihi, Abdülazîz b. Abdillâh b. Abdirrahmân. *Şerhu İbn Kesîr*, ts.
- Râdî, Ahmed b. Abdillâh. *Târîhu San'a*. thk. Hüseyin el-'Umârî. Şam: Dâru'l-Fikr, 1409.
- Rağîb el-İsfahânî. *Müfredât*. çev. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2012.
- Râzî, Ahmed b. Abdillâh. *Târîhu San'a*. thk. Hüseyin el-'Umârî. Şam: Dâru'l-Fikr, 1409.
- Râzî, Ebü Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtîhu'l-ğayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420.

- Râzî, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs b. Münzir et-Temîmî el-Hanzalî. *Cerh ve ta'dîl*. Beyrut: İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1271.
- Rızkullâh b. Yûsuf b. Abdülmesih b. Ya'kûb Şeyh. *el-Nesrâniye ve âdâbühâ beyne 'Arabi'l-Câhiliyye*. b.y: y.y., t.s.
- Rûyânî, Abdülvâhid er-Rûyânî, Ebü'l-Mehâsin Fahfrulislâm Abdülvâhid b. İsmâîl b. Ahmed et-Taberî. *Bahru'l-mezheb*. thk. Târik Fethî es-Seyyid. 14 Cilt. b.y: y.y., 2009.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybek b. Abdillâh. *el-Vâfî bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâ'ût-Türkî Mustafâ. 29 Cilt. Beyrut: y.y., 1420/2000.
- Sâid Havvâ. *el-Esâs fî't-tefsîr*. Kâhire: Dâru's Selâm, 1424.
- Sa'îd b. Mansûr, Ebû Osmân Sa'îd b. Mansûr el-Horâsânî. *es-Sünen*. thk. Habîburrahmân el-A'zamî. 2 Cilt. Hindistan: ed-Dâru's-Selefiyye, 1403/1982.
- Sa'îd b. Mansûr, Ebû Osmân Sa'îd b. Mansûr el-Horâsânî. *et-Tefsîr min Süneni Sa'îd b. Mansûr*. thk. Sa'd b. Abdillâh b. Abdilazîz Âl-i Hamîd. 5 Cilt. b.y: Dâru's-Samî'î, 1417/1997.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân*. thk. Ebû Muhammed b. 'Âşûr. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1422/2002.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *el-Keşf ve'l-beyân*. thk. Heyet. 33 Cilt. Cidde: y.y., 1436/2015.
- Salih, Suphi. *Mebâhisün fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, b.y: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, ts.
- Öğüt, Salim. "Fidyê". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/55. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm. *el-Musannef*. Dâru't-Te'sîl, 1437.
- San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm. *el-Musannef*. thk. Habîburrahmân el-'Azamî. 11 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403.
- San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm. *Tefsîru Abdürrezzâk*. thk. Mahmûd Muhammed 'Abduh. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1419/1999.
- Se'âlibî, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed b. es-Se'âlibî. *el-Cevâhiru'l-hisân fî tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ali Mu'avvið-Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 5 Cilt. Beyrut: y.y., 1418.
- Semerkandî, Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed Ebü'l-Leys es-Semerkandî. *Bahru'l-'ulûm*. b.y: y.y., t.s.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahmân b. Yahyâ. 13 Cilt. Haydarabad: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-'Osmâniyye, 1382/1962.
- Seyyid Sâbık. *Fıkhu's-sünne*. Beyrût: Dâru'l-Kâtibi'l-'Arabiyyi, 1397.

- Sicistânî, Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk. *Sünenü Ebî Dâvûd*. çev. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.
- Sicistânî, Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. 4 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, ts.
- Siczî, Ebû Nasr 'Ubeydullâh b. Sa'îd b. Hâtîm es-Siczî el-Vâilî el-Bekrî. *Risâletü's-siczî ilâ Ehli Zübeyd fî'r-redd 'alâ men enkerâ'l-harf ve's-savt*. thk. Muhammed bâ Kerîm bâ Abdillâh. Medine: y.y., 1423/2002.
- Sofuoğlu, Mehmet. *Tefsire Giriş*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Süyûtî, Ebü'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Huḍayrî. *ed-Dürü'l-mensûr*. 8 Cilt. Beyrut: y.y., ts.
- Süyûtî, Ebü'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Huḍayrî. *el-İklîl fî istinbâtî't-tenzîl*. thk. Seyfüddîn Abdülkâdir el-Kâtib. Beyrut: y.y., 1401/1981.
- Süyûtî, Ebü'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Huḍayrî. *el-İtkân fî 'ulûmî'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. 4 Cilt. b.y: el-Hey'etü'l-Misriyyeti'l-'Amme li'l-Küttâb, 1394/1974.
- Süyûtî, Ebü'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Huḍayrî. *Lübâbü'n-nükûl fî esbâbi'n-nüzûl*. Beyrut: y.y., ts.
- Süyûtî, Ebü'l-Fadl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Huḍayrî. *Müfhemâtü'l-akrân fî mübhematî'l-Kur'ân*. thk. Mustafâ Deyb el-Bağğâ. Dimaşk; Beyrut: y.y., 1403/1982.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *el-Müsned*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1370.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *Müsnedü'l-İmâm eş-Şâfiî*. thk. Mâhir Yâsîn el-Fahl. 4 Cilt. Kuveyt: Şirketü Ğarrâs, 1425/2004.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *er-Risâle*. thk. Ahmed Şâkir. Mısır: y.y., 1358/1940.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *Tefsîru'l-İmâm eş-Şâfiî*. thk. Ahmed b. Mustafa el-Ferrân. 3 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru't-Tedmûriyye, 1427/2006.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *el-Ümm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1410/1990.
- Şâmî, Abdürrâkib Salih Muhsin. *el-Keffârât ahkâmü ve davâbid*. Kuveyt: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şüûnî'l-İslâmiyye, 1439.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm eş-Şehristânî eş-. *el-Milel ve'n-nihal*. 3 Cilt. b.y: Müessesetü'l-Halebî, ts.
- Şeybânî, Muhammed b. el-Hasen. *el-Asl*. ed. Muhammed Boynukalın. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.

- Şeybânî, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *el-Câmi' li 'ulûmi'l-Îmâm Ahmed-er-Ricâl*. thk. Hâlid er-Ribât-Seyyid 'İzzet 'Îyd. b.y: Dâru'l-Felâh, 14030/2009.
- Şeybânî, Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *Feđâilü's-Sahâbe*. thk. Vasiyyullâh Muhammed Abbâs. 2 Cilt. Beyrut: Müeessesetü'r-Risâle, 1404/1983.
- Şeybânî, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *el- 'İlel ve ma 'rifetü'r-ricâl*. thk. Vasiyyullâh b. Muhammed 'Abbâs. 3 Cilt. Riyad: Dâru'l-Hânî, 1422/2001.
- Şeybânî, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *el-Müsned*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 8 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1416/1995.
- Şeybânî, Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *Müsnedü'l-Îmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şu'ayb el-Arnaût-'Âdil Mürşid v.dğr. 50 Cilt. Beyrut: Müeessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Şeybânî, Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *el-Vera' - Rivâyetü'l-Mervezî*. thk. Semîr b. Emîn ez-Züheyrî. Riyad: y.y., 1418/1997.
- Şeybânî, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel. *ez-Zühhd-Ahmed b. Hanbel*. Beyrut: y.y., 1420/1999.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Yemenî. *Fethu'l-kadîr*. Dimaşk: y.y., 1414.
- Şiblî, Ebû Abdillâh Bedruddîn Muhammed b. Abdillâh ed-Dimeşkî. *Ahkâmü'l-mercan fî ahkâmi'l-cân*. thk. İbrâhim Muhammed el-Cemal. Kahire: Mektebetü'l-Kur'ân, ts.
- Şinkîti, Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr b. Abdilkâdir el-Cekenî el-Himyerî eş-. *Eđvâü'l-beyân fî idâhi'l-Kur'ân bi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1441.
- Şinkîti, Ahmed b. Ahmed el-Muhtâr el-Cekenî. *Mevâhibi'l-celîl min edilleti Halil*. thk. Abdullah İbrahim. Katar: İdâretü İhyâi't-Türâsi'l-'Arabi'l-İslâmî, 1403.
- Şîrâzî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ali. *et-Tabakâtü'l-fukahâ'*. thk. İhsân Abbâs. Beyrut: y.y., 1390/1970.
- Tâlibî, Abdülmennân. *Mesâilü'l-celiyye fî ahkâmi'l-adhâhiyye*. b.y: y.y., ts.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidüddünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-kebîr - et-Taberânî*. thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmulî et-Taberî. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Dâru't-Terbiye ve't-Türâsi, Mekke., ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. b.y: Dâru Hicr, 1422/2001.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî. *Taberî Tefsiri*. çev. Hasan Karakaya-Kerim Aytekin. İstanbul: Hisar Yayınevi, 1996.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî. *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk ve sîlatü târîh et-Taberî*. 11 Cilt. Beyrut: Dâru't-Türâs, 1387/1967.

- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî. *Tehzîbü'l-âsâr*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. Kahire: y.y., ts.
- Taftâzânî, Mes'ûd b. Ömer b. Abdillâh. *Şerhu't-telvîh 'ale't-tavdîh*. 2 Cilt. Mısır: Mektebetü Sabîh, ts.
- Tahânevî, Muhammed b. Ali b. el-Kâdî Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Fârûkî el-Hanefî. *Keşşâfû ıstılâhâtî'l-fünûn ve'l-'ulûm*. thk. Ali Dahrûc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnân Nâşirûn, 1996.
- Tarîfî, Abdülazîz b. Merzûk. *et-Tefsîru ve'l-beyân li ahkâmi'l-Kur'ân*. 5 Cilt. Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1438.
- Tay, Hekim. "Tarihi Süreçte Ulûmü'l-Kur'ân Kavramının Teşekkülü". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2019).
- Tayyâr Ahmed b. Nâsır. *Hayâtüs-Selef beynel kavîl vel amel*. Suudi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1433.
- Tayyib Bâ Mahreme, Ebû Muhammed et-Tayyib b. Abdillâh el-Hicrânî. *Kılâdetü'n-nahr fî vefâyâtî a'yânî'd-dehr*. thk. Bu Cum'a Mekrî-Hâlid Zevvârî. 6 Cilt. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 1428/2008.
- Temîmî, Abdurrahmân b. Hasen Âlû's-Şeyh Abdurrahmân b. Hasen b. Muhammed b. Abdülvehhâb b. Süleymân. *Kitâbü't-Tevhîd ve kurratü 'uyûni'l-müvahhidîn fî tahkîki da'veti'l-enbiyâ' ve'l-mürselîn*. thk. Beşîr Muhammed 'Uyûn. Dimeşk: y.y., 1411/1990.
- Tevfîk Birû. *Târîhu'l-'Arabi'l-kadim*. Dâru'l Fikr, ts.
- Tirmizî, Ebû 'Îsâ Muhammed b. 'Îsâ. *es-Sünen*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1998.
- Tirmizî, Ebû 'Îsâ Muhammed b. 'Îsâ. *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir-Fu'âd Abdülbâkî. 5 Cilt. Mısır: Şirketü Mustafe'l-Bâbî'l-Halebî, 1395/1975.
- Topgöl, Muhammed Enes. *Hadis Ravilerinde Şiilik Eğilimi*. Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- 'Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr el-Mekkî. *ed-Đü'afâü'l-kebîr*. thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-'İlmiyye, 1404/1984.
- Ünal, Mehmet. "Bir Kıraat Terimi Olarak Huccet'in Kavramsal Alanı ve Tarihsel Gelişimi". *İslâmi Araştırmalar Derisi* 17/1 (2004), 72.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali en-Nisâbûrî. *et-Tefsîru'l-Basît*. b.y: y.y., 1430.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali en-Nisâbûrî. *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Mecîd*. thk. Heyet. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1415/1994.
- Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemî. *el-Meğâzî*. thk. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlmî, 1409/1989.

- Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şûni'l-İslâmiyye Kuveyt. *el-Mevsû'atü'l-fikhiyye el-Kuveyt*. Kuveyt: Dâru'l- Selâsil, 1404.
- Yüksel, Furkan. *Tâvûs b. Keysân ve Hadis İlmindeki Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Lisans Tezi, 2017.
- Yüksel, Muhammed Bahaeddin. “Mahiyet ve Muhatap Açısından Mübhemâtü'l-Kur'ân”. 21/53 (2018), 69.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehû rivâyetün fî'l-Kütübi's-sitte*. thk. Muhammed 'Avvâme. Cidde: y.y., 1413/1992.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *el-Mühezzeb fî İhtisari's-Süneni'l-kübrâ*. thk. Dâru'l-Maşkâ li'l-Bahsi'l-İlmiyye. Dâru'l-Vatan, 1422.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Su'ayb el-Arnâvut. 25 Cilt. b.y: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 18 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1427/2006.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Târîhu'l-İslâm ve vefayâtü'l-meşâhîri'l-a'lâm*. thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmûrî. 52 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1413/1993.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. Beyrut: Dâru'l-Erkâm, ts.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et Tefsir ve'l-müfessirûn*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1396.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Tezhîbü Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl*. thk. Guneym Abbas Guneym-Mecdî Seyyid Emîn. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 1425.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Tezkiretü'l-huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Zeki Duman. *Tefsir Tarihi ve Usûlü*. thk. Bahattin Darıtmı. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını, 2010.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Bahâdır eş-Şâfiî. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Faḍl İbrâhîm. 4 Cilt. b.y: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-'Arabîyye, 1376/1957.
- Zeyle'î Cemâlüddîn, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdillâh b. Yûsuf b. Muhammed ez-Zeyle'î. *Nasbu'r-râye li'ehâdisi'l-hidâyeti me'a Hâşiyetihî Buğyeti'l-elme'î fî Tahrîci'z-Zeyle'î*. thk. Muhammed 'Avvâme. 4 Cilt. Beyrut-Cidde: Müessesetü'r-Reyyân li't-Tibâ'ati ve'n-Neşri-Dâru'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyyeti, 1418/1997.
- Zeyyâd, Ahmed Hasan. *Mecelletü'r-Risâle*, b.y: y.y., ts.

Zürkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdülbâkî b. Yûsuf el-Mâlikî. *Şerhuz-Zürkânî 'ale'l-Mevâhibi'l-ledûniye bi'l-menhi'l-Muhammediyye*. thk. Tâhâ Abdürraûf Sa'd. b.y: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Matba'atü 'Îsâ el-Bâbî el-Halebî, ts.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. 2 Cilt. Beyrut, 1996.

ÖZGEÇMİŞ

İlk ve orta öğretimini Rize’de tamamladı.İlkokul eğitiminden sonra hafızlık yaptı. 1999 yılında Anadolu Üniversitesi Kimya Mühendisliği Bölümünden mezun oldu. Uzun bir süre renk uzmanı olarak çalıştı. 2013 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı’na Kur’ân Kursu Öğreticisi olarak atandı. 2020 yılında Sakarya İlahiyat ve 2021 yılında ise Marmara İlahiyat Fakültesi’nden mezun oldu.

